ИЛЧО ДИМИТРОВ

МИНАЛОТО КАТО ПРОЛОГ

ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРЦИ

БУАВЕСТ 2000

ИЛЧО ДИМИТРОВ

МИНАЛОТО КАТО ПРОЛОГ

исторически очерци

© Илчо Димитров
c/o Jusautor, Sofia, 1993

ISBN 954-8112-85-X

ИЛЧО ДИМИТРОВ

МИНАЛОТО КАТО ПРОЛОГ

исторически очерци

БУЛВЕСТ - 2000
София, 1993

ЗА АВТОРА

Илчо Иванов Димитров *е роден на 3 юни 1931 г. в София.* Завършил е история в Софийския университет "Св. Климент Охридски". На специализации и изследователски проучвания е бил във Франция, Италия, Белгия, Англия. На преподавателска работа в университета е от 1959 г. Професор (1974), доктор на историческите науки (1976), ръководител на катедрата по история на България (1984 - до "декомунизацията" през 1993 г.), академик (1989). Бил е ректор на университета, зам.-председател на БАН, министър на народната просвета. Автор е на студии и на монографии по нова и най-нова история на България, съавтор е на колективни трудове. Под негова редакция излизат документални сборници и мемоарни книги. Сред книгите му по-важни са:

"Години на прелом. Три очерка из най-новата българска история", *изд. "Народна младеж", 1969 г.*

"Буржоазната опозиция в България (1939-1944)", *изд. "Наука и изкуство", 1969 г.*

"Князът, конституцията и народът. Из историята на политическите борби в България през първите години след Освобождението", *изд. на Отечествения фронт, 1972 г.*

"Българо-италиански политически отношения 1922-1943", *изд. "Наука и изкуство", 1976 г.*

"Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934-1939 г.", *изд. на Отечествения фронт, 1976 г.*

"Англия и България (1938-1941). Навечерието и началото на Втората световна война", *изд. на Отечествения фронт, 1983 г.*

"България на Балканите и в Европа", очерци, *изд. "Народна просвета", 1980 г.*; второ допълнено издание, 1983 г.

"Преди 100 години Съединението", *изд. "Септември", 1985 г.*, второ преработено издание под название **"Епоха 1885"**, *изд. "Народна младеж", 1987 г.*

"Равносметка", *изд. "Хр. Г. Данов", Пловдив, 1989 г.*

"Историята през погледа на очевидеца и изследвача. Константин Иречек, Симеон Радев, Богдан Филов", *изд. "Народна младеж", 1990 г.*

"За да ни има. - Статии за националната политика", *Университетско издателство, 1992 г.*

"Миналото, което беше близко, а става все по-далечно. Срещи и разговори", *Университетско издателство, 1992 г.*

Всяко обновително дело начева с равносметката - всестранна и обективна, безпощадна и грижовна. Обоснованата перспектива за бъдещето предполага трезва оценка за миналото. Без това желаната промяна е обречена на неуспех, като дегенерира в различни модификации на реставраторски по същността си идеи. Равносметката обуславя съзиданието, разкрива онова, което е отживяло или пък е доказало негодността и неефективноста си, за да се отрече и отхвърли (от гледна точка на практиката); онова, чиято жизненост е потвърдена и е годно за по-нататъшно развитие и усъвършенстване; онова, което все още е спорно, което предизвиква разноречия и противоречия - за да продължат обсъжданията и експериментирането с оглед на по-близко или по-далечно бъдеще.

Тъкмо в равносметката като предпоставки и съставка на новото изпъква ролята на историческата наука. Но за да играе тази си роля, тя би трябвало да се заеме със собствената си оценка. Чисто практическата обосновка не означава отново да се подчинява на поредната конюнктура. Напротив - горчив урок от изживяното е тъкмо в извода, че никаква конюнктура, никакви благородни "национални", "класови", "партийни" и др. съображения не оправдават отстъплението от съвестта и съзнанието на учения, а и на личността изобщо. Не става дума за преоценка на едно или друго виждане, а и за фундаментални въпроси на науката, смятани едва ли не за аксиоматични. Не ще ни улесни едно припряно идеологическо и политическо отстъпничество, нито заместването на едни догми с други, на една едностранчивост с друга. Такива изкушения не са изключени, ала те ще изразяват или непримиримостта на младежката незрелост, или суетата на зрялата немощ.

Историческата наука заемаше важно място в доскорошната духовна атмосфера със своите благотворни влияния, но и със собствената си отговорност за увлеченията и заблудите на няколко генерации. Тя ще е в състояние да допринесе за духовното разкрепостяване само с репутацията си на наука, която ползва научни методи в изследването на обективния исторически процес, в търсенето на историческата истина.

С течение на времето миналото, колкото славно и поучително да е, губи актуалността си, непосредственото си интелектуално и емоционално въздействие. Така изтънява нишката, която свързва личността със съдбоносни някогашни събития. Съдбата на предшествениците започва да се възприема чисто информативно, все по-малко вълнуват трагедията и героиката. Едва ли не естествени и нормални започват да изглеждат антихуманността, жестокостта, престъпленията, обяснявани с духа на времето, със закономерности на развитието, с човешката природа. Безразличието поражда пренебрежение.

Далеч съм от мисълта, че съвременникът трябва да се чувства вечен длъжник, да декларира непрестанно признателността си към онези, чийто наследник е, да се кълне във вярност, в неотстъпност от техните завети. Но съм убеден, че признателността не е грях, а достойнство, че приемствеността не изключва, а се включва в обновлението; че творчеството е невъзможно извън наследството; че историческият процес не произтича автоматично от обективните закономерности, а е плод преди всичко на съзнателната и емоционалната дейност на човека. От изключително значение за социалното формиране на личността е разбирането, че сходни условия пораждат сходни последици; че онова, което смятаме за отречено, отминало, отмряло, може да оживее в нови форми, ако са се появили условия, които и навремето са го направили възможно. В това разбиране се крие една страна на социалната функция на историческата наука. Elie Wiesel, посветил живота си на издирването на нацистките престъпници, обяснява, че за да не се забравя геноцидът, бащите са длъжни да извършват върху синовете си "преливане на памет".

Неудовлетвореността от настоящето, характерна за всяка генерация, предизвиква или миражи за съвършено бъдещо общество (като казвам "миражи", не отричам прогреса, но не го и идентифицирам с "новото" и "бъдещето"), или пък идеализация на миналото (което не значи, че щом е минало, е задължително "старо", "негодно"). Сега например се отхвърля не просто доскорошният модел на социализма, а изобщо социализмът като система. Това не е основание да се поставят под съмнение благородните, пък дори и утопични идеи, които

са подтиквали борбата на хората, жертвали се в тяхно име. Впрочем, не са изключение примерите в историята, когато светът, който се изгражда, е доста различен от начертания в идеите и програмите. Историята не се стъписва от такива несъответствия, а се стреми да разкрие механизмите им.

Науката - това е пътят от незнанието към знанието. А знанието поражда движението, обуславя развитието.

Историята е сред най-древните науки, тоест, дава едни от първите знания на човека и за човека. Както всяка наука и тя започва с въпроси: Кой? Защо? Как? Кога? Къде? Щом се е пръкнал, човекът е почнал да се пита: Кой съм аз? Защо съм дошъл на света? Отгде идвам? Къде се намирам и накъде отивам? Тези въпроси ще чакат отговора си, докато човекът не изчезне.

Древните гърци са причислявали историята към изкуствата. Като такава й се е полагала муза. Името на Клио - музата на историята - произлиза от глагола - "κλεω" - възхвалявам. Така етимологично стигаме до началното й предназначение. Тъкмо защото е отговаряла на дълбока човешка потребност, на изконен човешки въпрос, историята е била заставяна да се съобразява с вкусовете на определени хора, на отделни личности. Възхвалата е утвърждаване, узаконяване, овековечаване. Историята започва с жития на "велики хора" и с описание на победите им, военни и политически. До наши дни тази й функция не се е изчерпала.

С времето историята се е превръщала все повече в наука. Очертавал се е предметът й: човешкото развитие в разностранните му аспекти, с неговите корени и последици, с движещите му сили, със социалните и нравствените му стойности.

Историята се твори от хората. Следователно историческата наука изучава творчеството на хората. Няколко милиарди същества пъплят в човешкия мравуняк, всяко със своя индивидуалност - физика и психология, разбиране и характер, интерес и стремеж. Това движение на милиарди индивиди се изразява с едно общо понятие: исторически процес, който е едно невъобразимо разнообразие от хора и факти в постоянно движение, в противоречие и в хармония. Да се ориентираш в

тези дебри, да извлечеш от видимия хаос общото и особеното, причината и следствието, закономерното и случайното, обективното и субективното - за това са нужни квалификация и призвание. А и морал. Сред споменатото невъобразимо разнообразие можеш така да се оплетеш и заблудиш, - ако не разполагаш с Ариаднината нишка; или пък - ако ти липсва морал, - да извършиш такъв преднамерен подбор, че да се докаже всяка предварително зададена теза.

Историческата правда, или правдивостта в историята - това е обективно отражение на миналото върху основата на цялата съвкупност от факти посредством научна методология и искрена гражданска позиция. С преднамерен подбор и "нанизване" на фактите в съответствие с една предварителна теза може да се съчини политически памфлет, обслужващ конюнктурни цели, но не и труд с научна стойност.

В сравнение с другите науки, особено с "природните" (определението за тях "точни" не е съвсем точно; обявяваните за такива са често не по-малко субективистични от обществените), но и сравнявана не само с тях, историята има своя характерна специфика. Изхождайки от Кантовата "критика на чистия разум" като основание на научна обективност, Раймон Арон говори за "критика на историческия разум", която може да установи границите на историческата обективност.

Като всяко научно творчество и историческото е ориентирано към съответните специалисти, тоест към учените и към тези, които се занимават с приложението на научните резултати. До голяма степен ученият твори за колегите си - в страната, а и извън нея. По своя характер науката е интернационална. Един математик намира повече общ език с колегите си в чужбина, отколкото с учените нематематици в университета, в който сам се труди. Като главен критерий за стойността на научно произведение често се приема броят на цитиранията, особено в чужбина. Това се отнася и до изследователите на миналото, особено до онези, които се занимават със световна история. Ето защо, научните трудове се издават в ограничени тиражи, придружени са със справочен апарат, с резюмета на чужди езици и т.н.

Историческото изследване се радва на сравнително широка читателска аудитория, сред която специалистите са ни-

щожен процент. Интересът към националната история, към човешкото развитие е присъщ на повечето хора; той е сред най-силните изяви на една чисто човешка черта - любознателността. Историческите знания са съществен елемент на човешката култура изобщо и в културата на отделната личност. "Приложението" на историческата наука е предимно чрез въздействието й за формирането на личността, за духовното развитие на обществото. Неслучайно преподаването на история заема важно място в образователната система на всяка страна. Популярната стара дефиниция за историята като "учителка на живота" има предвид използването от всяка генерация на натрупания до нея човешки опит (матариален, социален, духовен, нравствен). Прогресът е резултат на наслагването върху вече наследените постижения. Новото качество включва в себе си и опита от миналото.

От дистанцията на времето историческият процес се поддава на по-цялостно оглеждане, отколкото съвременността, на която сме свидетели и сме склонни да оценяваме според личния ъгъл на зрение. Поради това дълго се задържа догмата, че за научното изследване на миналото е нужно значителното ни отдалечаване от него (според някои - десетилетия, според други - векове!). Тази догма е вече отречена, макар някои още по инерция да й се кланят. Огромен е, както казах, интересът към близкото минало. Това, от една страна. От друга страна - все по-организирана и все по-достъпна е архивната база (поне такава е световната тенденция). На трето място - с демократизацията на обществото се стесняват възможностите за надделяване на извъннаучни съображения в историческите изследвания, укрепва творческата свобода на учения-историк (пак ще кажа - такава е поне световната тенденция). Всичко това оправдава напълно разширяването на научните изследвания към близкото и най-близкото минало. Ала не бива да пренебрегваме и реалните рискове от скъсената дистанция, което значи да имаме предвид и да се стараем да осуетяваме и неблагоприятните последици от нея. Ето защо, правилно ще е да приемем, че и най-далечното, и най-близкото минало са еднакво достоен обект на изследователски интерес; единственият критерий е равнището на изследването.

Разширяващото се пряко въздействие на историческата наука издига значението на литературната форма на научния труд. На младини, както справедливо отбелязва Вениамин Каверин, човек смята сложността за съдържателност. Бих добавил, че и до старини някои не се отърсват от тази младежка заблуда. Затова едни остават верни на псевдоакадемизма, на педантизма във фактологията и безстрастността (да не кажа безразличието) в изложението, а други - с изкуствено усложняване на стила, със злоупотреба на чуждици и тясно специализирана терминология, с ненужни увъртания и безсъдържателна фразеология се стремят да породят впечатление за дълбочина, изхождайки от представата на невежия, че колкото написаното е по-непонятно, толкова е по-научно.

Какви са историците? Учени или популяризатори, пропагандисти или проповедници на морални, национални и политически ценности? Може би едното не е задължително да отрича другото. Някой бе казал, че противоречията са допълнение, а не противопоставяне. Проблемът пак опира до мярата. Нарушаването на съотношението в полза на пропагандата, проповедта, образователността ощетява научния характер на историческото изследване. Педантичността го лишава от необходимото възпитателно, емоционално, а и познавателно въздействие. До същия резултат води и принудената индиферентност, приемана от някои за обективизъм, който пък се препоръчва за най-присъщ на истинското научно творчество.

Безстрастието, равнодушието, безразличието - това са все изисквания, най-мъчно приложими и най-спорни в обществените науки. Не бих могъл да си представя съжителството на социална индиферентност към съвременността с изследователски интерес към миналото. Към историческия процес подхождаме с мироглед, с гражданска ангажираност и национална позиция, съответстващи на времето, в което живеем, и за да намерим отговори на въпроси, които това време ни поставя. Осмислянето и тълкуването на историческите извори от определена позиция (идейна, социална, национална) не подкопават обективизма. Степента на доближаване до истината не е въпрос само на добросъвестност, амбиция и усилия. Тя е в зависимост от равнището на подготовката и от дълбочината

на мисленето, от съзнанието и призванието на изследователя. Обществените условия от своя страна стимулират или ограничават естественото у човека влечение към истината. В известен смисъл обществото трябва да е достатъчно зряло, за да възприеме правдата на историята. Но и самата историческа наука съдейства за съзряване на обществото в този дух.

Колкото и да се критикува, проклина, отрича, обвързаността на историческата наука с политиката (в най-общия смисъл на думата, а не като решаване на една или друга актуална задача) е неоспорима и неизбежна. Разбира се, историческата наука не е (или не бива да е) "политика, обърната към миналото", и още по-малко - минало, нагодено към политиката. Но и аполитичността е илюзия. В подхода на историка се включва и неговата лична позиция. Средновековните хроники със скрупульозното регистриране на събития, факти, лица са извор за историята, но не и научни трудове. Същевременно абсолютизирането на личната позиция под формата на класово-партиен подход, национален интерес и др. има място може би в политическия памфлет, в пропагандистката брошура, но не и в научното изследване.

Една национална историография отразява равнището на нацията и обществото. Това на бива да се забравя и когато се отправят упреци за конюнктурност, за нагаждане към пропагандни лозунги и към политическа целесъобразност. Всеки изследовател, всеки творец носи лична, собствена отговорност за това, което е написал. Претенции за повече научна съвест са основателни и справедливи. Ала тях бихме отнесли към отделната личност. За науката като цяло решаващото е не издигането - професионално и морално - на личността, а да се промени в желания дух обществената атмосфера. Иначе винаги се намират люде, готови да обслужат дадена конюнктура, да изпълнят предявени изисквания. Призванието, отговорността пред науката при тях са заместени от изпълнителността спрямо институция и личност. Още повече, че се получават облаги. Нека не подценяваме изгодата като мотив за поведение и действие и на научното поприще. Но и да не опростяваме нещата. Облагите може да не са единственият, даже главният мотив. Едно искрено убеждение или една вяра може да вдъх-

новява хора, лишени от професионална квалификация и от способност за самостоятелно мислене. Такива са обикновено фанатиците.

Тежките, жестоки времена обясняват, но не оневиняват. Разбираема е личната трагедия на учения, отстъпил (по политическа целесъобразност, идеологическа едностранчивост или просто по силата на партийната дисциплина) от научната позиция. Лесно е днес да се осъди неизбежното вчера приспособяване. Ала оправданието не заличава деянието. Написаното остава, и то не само като свидетелство за времето, но и за личната научна отговорност и съвест. По-големи или по-малки грехове лежат на съвестта на много историци. Сам имам за какво да се коря.

И при най-непримиримата взискателност към миналото ще бъде несправедливо да се подценяват проявите на доблест и достойнство. За чест на нашата наука най-челните й представители се стараеха да отстояват историческата правда, да запазят чиста научната си съвест. Не би било почтено само с днешен аршин да мерим някогашните дела. Най-малко на историка подхожда да предявява изисквания, изпълними без особена трудност и риск в по-ново време към коренно различни условия в миналото. Истина, която днес звучи банално, неотдавна бе дързост да се открива.

Хората, включително и учените, са различни и еднозначно поведение няма. То зависи от особеностите на личността, от силата на характера, от политическата и идеологическа обремененост, без да напомням разликата в квалификация и способности

Едни се приспособяваха към конюнктурата, към налаганите принципи и критерии, провъзгласявани за методологическа светиня, а в рамките им, като съзнателно и задълбочено изучаваха достъпната документация, се стремяха да постигнат максималната при съществуващата обстановка достоверност. Читателят се бе приучил да отсява. Ето защо въздействието на доста исторически трудове бе чувствително както за укрепване на националното съзнание, така и за формиране на историческото мислене.

Други по-дръзко се опълчваха срещу догмите, атакуваха ги фронтално, като разчитаха повече на очевидността на

дадена теза, отколкото на всесранното й фактологично обособяване. Има такъв тип хора, включително и сред изследователите, на които допадат нестандартната мисъл, ефектната фраза, парадоксалните заключения. Най-подходяща за тях почва се създава именно в условията на догматични постановки и политически ограничения.

Впрочем и двата подхода, продукт на конкретна обществена и идеологическа обстановка, допринасяха за развитието на историческата наука както чрез по-дълбокото вникване в историческия процес, така и чрез разколебаване на догми, наложени по административен път.

Общо взето, в собствената ни среда, средата на професионалните историци (катедри, институти и техните издания) условията бяха сравнително благоприятни. Преобладаваха верността към националните достояния, уважението към историческата правда, към творческия подход. Срещаха се единици, в повечето случаи безпомощни в научно отношение хора, които раздаваха присъди за антипартийност, антисъветизъм, национализъм, буржоазен обективизъм и т.н.

Трудности се явяваха преди всичко извън научните звена, в издателствата и в средствата за масова информация. В помощ на бдителни чиновници се привличаха предубедени или набедени историци. Това бяха лица, по-скоро кръжащи около науката, които превръщаха догматичната си непримиримост в изгодна обществена позиция. За щастие сериозни последици нямаше, освен че се спъваше творческото отношение в изследователската работа и се налагаха като фактори историци, които се опиваха от ролята си на идеологически часови. В интерес на истината трябва да изтъкнем, че от 70-те години насетне стремежът на историците към преодоляване на нихилизма, към тясното свързване с цялото тринадесетвековно предходно развитие на народа ни съвпада с определени тенденции в официалната политика.

• • •

Марксистко-ленинското учение за обществено икономическите формации се прилагаше така, че едва ли не се стигаше до провиденциализма, до "божественото предопределение" на общественото развитие. Всичко изглежда фатално предо-

пределено от неумолимата закономерност. На личността остава само несложната функция да отразява (или изразява) една или друга обективна тенденция. Онова, което е станало, което е реален факт, се оказва единствено възможно поради обективни причини, обстоятелства, конкретно съотношение на класови и политически сили и т. н. Човек би могъл само да недоумява защо все пак са се намирали хора, които не са проумявали тази проста истина, а са се противопоставяли на неизбежното, отдавали са се на безнадежни акции и жертви.

Колко просто, ясно, невдвусмислено, общодостъпно става всичко! Никаква трудност не срещаме, за да обясним което и да е историческо събитие - стига да разкрием историческата му основа, какви класови сили са замесени, коя е прогресивна и коя не е, коя личност на чии интереси е изразител и т.н. Сложността, особеността, противоречивостта на историческия процес, различните мотиви - всичко това може да се сведе до неумолимата закономерност, т.е. предопределеност. Не случайно дълго време кажи-речи всяко монографично изследване започваше със задължителна глава за икономическото положение, което непрестанно се влошава, и за класовите сили, едни от които все повече се революционизират, други заемат все по-реакционни позиции.

Най-обикновеният лаик, минал курса по диамат, нагълтал се с учебни помагала и популярни брошури, се изпълва със самоувереност, че е усвоил единствено научната методология, със самочувствие се ориентира в най-сложни обществени явления, готов без особени конкретни знания да решава и най-заплетени проблеми на химията и историята, на биологията и литературата, на изкуството и физиката. Най-големи умове на човечеството са били безсилни, само защото не са били марксисти, да разрешават проблеми, с които всеки, въоръжен с научна методология, с лекота се справя. По едно време първата научна работа на аспирантите бе да напишат историографска работа, в която на безпощадна критика се подлагаше методологическата безпомощност на най-видните представители на немарксистката историография.

Особено опасни са такива хора, добили позиция в апарата. Корней Чуковски си припомня следреволюционните годи-

ни, когато "младоци", без да блестят с талант, дори не съвсем грамотни, но като всички невежи честолюбци са се стремели не толкова да се учат, колкото да заповядват и командват.

На тях е чужда толерантността - една от най-характерните черти на научното мислене. Можеш да не си съгласен с мнението и становището на един или друг, ала нямаш право да оспорваш правото му на такова мнение. Такава една философия се обявяваше едва ли не за криминална. Несъгласният се заклеймява задължително като чужд на марксизма, на партийността, на истината.

Бихме могли да наречем "предсказатели, проницатели на миналото" тези всезнайковци, за които е ясно как е било и как е трябвало да бъде; те предвиждат - по-точно е да се каже следвиждат - онова, което вече е станало. Те добиват чувство на методологическо всемогъщество, щом са "овладели" обществените закономерности; за тях няма неразрешими задачи, за тях в историческите изследвания са недопустими предположения, вероятност, случайност.

Многовариантността в историческия процес, противоречивостта на личностите направо се изключват. А колко важно е не само да се обясни как се е стигнало до определен политически избор (например във външната политика), но и да се разкрие какъв е трябвало да бъде този избор (от гледна точка на последиците му) и какъв реално е могъл да бъде (в съответствие с конкретните възможности).

Сродни на предсказателите на миналото са и "знахарите", "шаманите", които са в състояние да дадат рецепта за разрешаване на всички обществени проблеми.

Убеждението за предопределеността на историческия процес от обективните закономерности на общественото развитие е свързано с разбирането за ролята на личността в историята. "Народните маси - като творци на историята" - тази постановка е достатъчно догматизирана и шаблонно прилагана. Към класите и партиите, към нациите и личностите се явява и понятието "народни маси". В него се включва различно съдържание. То е по-тясно от "народа", от "нацията", но по-широко от "класата", от "партията". Някои го схващат като синоним на "трудещите се". Най-често се употребява, когато от

понятието народ се налага да изключим било експлоататорските класи, било управляващите среди. Така "народните маси" се оказват тази еманация от народа, на която са присъщи само добродетелите му, която е движещата сила на прогреса. Ако хората ("народните маси") са творци на историята, то центърът на вниманието на историческата наука е човешката личност. Зад нацията, класата, партията не бива да изчезва човекът с неговата индивидуалност, с психиката му, с интересите му, със стремежите му. Колко неправди, а и престъпления спрямо човека са вършени в името на общество и държава, на народ, класа и партия.

Народът в историята - тази фигура превръщаме понякога в метафизично понятие. Като творец на историята той е отговорен за положителното, напредничавото; за грешките, недостатъците, пораженията - вината е на личността, партията, класата. Всъщност, кой изразява истинските интереси на народа? В състояние ли е като маса, като колектив да действа в съответствие с обективния ход на развитието, с перспективите му или под напора на вътрешни сили и външни импулси? Какво е трайното в поведението му, в обществената изява? На каква основа се осъществява единството на милиони личности - класова, съсловна, национална?

Ролята на личността на практика се е подценявала, макар да се е цитирала принципната постановка за личността и народните маси в историята; или пък се е подхождало еднопосочно към нея. За едни епохи към историческите личности се е проявявало крайна придирчивост, от тях се искало да са действали според конюнктурни претенции. За другите личностите се премълчаваха било поради пречки от политическо естество, било за да се налага една-единствена. Историята на социализма бе направо анонимна, или по-точно едноименна. Един съветски автор оприличава учебниците по история на град в три часа след полунощ: пусти, безлюдни улици, само милиционер, спотаил се зад някой ъгъл.

Подценяват се, даже се пренебрегват такива фактори за формирането и общественото поведение на личността, като семейна и приятелска среда, родно място, характер, психика, образование. Особено важно е добитото образование, неотделимо от възпитанието - равнище, европейски центрове,

където е получено, господстващите в момента там или навремето философски и политически школи.

Сами знаем колко различни са хората един от друг, а не ни смущава, че в партиите те действат като някаква индивидуализирана общност (нещо като типичния образ в неотдавнашната официална естетика). Един наш автор използва типологичното понятие на белгийски мислител homo ludens (играещия човек), за да разкрие колоритния образ на проф. Александър Балабанов, който цял живот играе ролята си на безсистемност, на съзнателно-несъзнателна разсеяност, издигнати до степен на кокетство и изгодно жизнено поведение. (Кирил Кръстев. "Спомени за културния живот между двете световни войни", изд. "Български писател", 1989, с. 165 и сл.)

Класовата характеристика уеднаквява хората в 2-3 обществени групи, подчинени на общи черти, каквито в отделната личност не се срещат. От една страна - сложността и противоречивостта на личността, на общественото й поведение обезсмисля еднозначните понятия и оценки. От друга - и съвременците, и изследователите подхождат към нея в съответствие със собствената си индивидуалност. Не затова ли най-видни исторически личности са обект на противоположни оценки - от неудържима апология до пълно отрицание? Изключение са тези, които се радват на единодушие в отношението.

Някои крайно се смущават, че дадена личност в един случай играе една роля, в друг - друга. Тогава или със заслугите се забулват провали, или поради провалите се премълчават заслугите. Впрочем и от "ляво", и от "дясно" се проявява еднаква непримиримост, засегнат ли се предубежденията им. Когато се появи очеркът ми за Филов, от една страна се вдигна истинска паника: реабилитира се фашизмът! А когато пък заедно с градивното дело на Стамболов се изтъкват диктаторските му замашки и обективните последици от външнополитическия му завой, от друга страна, се вълнуват не по-малко: клевети се най-големият ни държавник.

И след 1878 г., и след 1944 г. довчерашни революционери, настанили се удобно в държавното управление, захвърляха копненията на младостта. Те общо взето преуспяваха. Ала имаше и такива, които оставаха верни на идеалите си за последователна демокрация, справедливост и равенство. Те най-често биваха отритвани. Може би тук си струва да си припомним мисълта на Макиавели: Брут може би щеше да стане Цезар, ако се бе преструвал на глупак.

Обяснения се намират и в народопсихологията. Така ни е по-лесно да намерим оправдание в генетичния код. Но тя не може да извини пораженията върху личността, дължащи се на условия, възпитание, управление. Нали за да се култивират най-възвишени идеи и чувства, трябва да е на лице благоприятен обществен климат?

Предубежденията към общественика, политика, държавника са неоправдани. Това са хора, които имат самочувствие, че са в състояние да решават националните проблеми, които смятат общественото дело за свое призвание. При тях обществената необходимост доминира над личния интерес. Така е поне по принцип. Не са изключени и обратните мотиви - тогава общественикът изменя на призванието си. Не случайно тъкмо обществениците лежат в затвора, заливат в името на идеи. Хармонията или разривът на интелектуалните и етическите убеждения със съществуващия ред до голяма степен предопределят стойността на едно обществено дело. А резултатът от него се предопределя от съвпадението между политиката и преобладаващите обществени настроения. Когато се яви разрив между политика и обществено настроение, настъпва криза.

Във всеки случай общественото развитие е до голяма степен резултат от активността на тези, които изразяват мнения, отстояват ги, борят се за тях, рискуват и страдат, губят време и сили в името на един общ интерес. Чистофайниците, които стоят невъзмутимо настрана, които наблюдават и изчакват, които не се намесват при съдбоносни обстоятелства, са безразлични егоисти, готови да ползват постижения, но да останат неопетнени в случай на несполука. Не тези с чистите ръце, а тези, които действат без страх, че може и да се поизцапат, които са готови на саможертва - на тях обществото дължи прогреса си. Често и бедите си.

Проста и точна е една пренебрегната максима: бъди снизходителен към чуждите недостатъци поне толкова, колкото към своите! А ние предпочитахме да се занимаваме с теории, методи и програми за превъзпитанието на човека. Към себе си проявяваме снизхождение и склонност за оправдание, но към другите сме непреклонни. С такава цел се поощряваха критиката и самокритиката. Без да отричаме благонамереността на оптимистите в това отношение, не бива да пренебрегваме основателността на скептиците. Хората са се изменяли повече вследствие на изменящите се обстоятелства, отколкото като последица от нашите желания и въздействия. Призивите за превъзпитание на човека най-често служат, за

да компенсират безпомощността да променим обстоятелствата. Би било намясто да приведем една бележка на Шилер за папа Адриан, решил публично да оповести за злоупотребите в църквата: той имаше наивността да вярва, че като си признаят грешките, хората се поправят...

От съвременността претенциите си прехвърляме върху миналото. Историческите личности възприемаме не такива, каквито са могли да бъдат според обективните условия на времето, а каквито ни се ще да са били, за да съответстват на идеологически схеми и днешни политически потребности. Цяла нова агиография* разцъфтя. А щом има светци, трябва да има и грешници - редом с канонизираните се появиха и заклеймените. Така историческата наука започна да възражда религиозната представа за "оня свят" - с "рай" за праведниците и "ад" за грешниците.

Тези, които трудно се вместваха в единия или другия калъп, се премълчаваха. Кощунство бе да се открие нормална човешка слабост в канонизирания, а непростима ерес - да се спомене за някакво достойнство у заклеймения. Така националното наследство почна да се дели на възвишено, плодотворно, което приемаме за свое достояние, докато онова, което не ни се нрави, направо се отхвърля и даже отрича. Но открай време наследникът е смятал за въпрос на чест и достойнство да поеме върху себе си и борчовете на предшествениците си.

Историческият процес е единен и противоречив. Източник на развитието, на прогреса са както противоречието, така и хармонията, както борбата на противоположностите, така и сътрудничеството, взаимодействието. И в националната история има победители и победени. Но историографията няма за предназначение да обосновава правото на победителя (независимо от етимологичния произход на името на музата на историята) и да игнорира съображенията и мотивите на победения. Губещите не подлежат само на изобличаване и премълчаване. Впрочем, историческият опит се трупа и от победите, и от пораженията.

1988-1989

*/наука, изследваща житията на светците

Обяснения се намират и в народопсихологията. Така ни е по-лесно да намерим оправдание в генетичния код. Но тя не може да извини пораженията върху личността, дължащи се на условия, възпитание, управление. Нали за да се култивират най-възвишени идеи и чувства, трябва да е на лице благоприятен обществен климат?

Предубежденията към общественика, политика, държавника са неоправдани. Това са хора, които имат самочувствие, че са в състояние да решават националните проблеми, които смятат общественото дело за свое призвание. При тях обществената необходимост доминира над личния интерес. Така е поне по принцип. Не са изключени и обратните мотиви - тогава общественикът изменя на призванието си. Не случайно тъкмо обществениците лежат в затвора, загиват в името на идеи. Хармонията или разривът на интелектуалните и етическите убеждения със съществуващия ред до голяма степен предопределят стойността на едно обществено дело. А резултатът от него се предопределя от съвпадението между политиката и преобладаващите обществени настроения. Когато се яви разрив между политика и обществено настроение, настъпва криза.

Във всеки случай общественото развитие е до голяма степен резултат от активността на тези, които изразяват мнения, отстояват ги, борят се за тях, рискуват и страдат, губят време и сили в името на един общ интерес. Чистофайниците, които стоят невъзмутимо настрана, които наблюдават и изчакват, които не се намесват при съдбоносни обстоятелства, са безразлични егоисти, готови да ползват постижения, но да останат неопетнени в случай на несполука. Не тези с чистите ръце, а тези, които действат без страх, че може и да се поизцапат, които са готови на саможертва - на тях обществото дължи прогреса си. Често и бедите си.

Проста и точна е една пренебрегната максима: бъди снизходителен към чуждите недостатъци поне толкова, колкото към своите! А ние предпочитахме да се занимаваме с теории, методи и програми за превъзпитанието на човека. Към себе си проявяваме снизхождение и склонност за оправдание, но към другите сме непреклонни. С такава цел се поощряваха критиката и самокритиката. Без да отричаме благонамерената на оптимистите в това отношение, не бива да пренебрегваме основателността на скептиците. Хората са се изменяли повече вследствие на изменящите се обстоятелства, отколкото като последица от нашите желания и въздействия. Призивите за превъзпитание на човека най-често служат, за

да компенсират безпомощността да променим обстоятелствата. Би било намясто да приведем една бележка на Шилер за папа Адриан, решил публично да оповести за злоупотребите в църквата: той имаше наивността да вярва, че като си признаят грешките, хората се поправят...

От съвременността претенциите си прехвърляме върху миналото. Историческите личности възприемаме не такива, каквито са могли да бъдат според обективните условия на времето, а каквито ни се ще да са били, за да съответстват на идеологически схеми и днешни политически потребности. Цяла нова агиография* разцъфтя. А щом има светци, трябва да има и грешници - редом с канонизираните се появиха и заклеймените. Така историческата наука започна да възражда религиозната представа за "оня свят" - с "рай" за праведниците и "ад" за грешниците.

Тези, които трудно се вместваха в единия или другия калъп, се премълчаваха. Кощунство бе да се открие нормална човешка слабост в канонизирания, а непростима ерес - да се спомене за някакво достойнство у заклеймения. Така националното наследство почна да се дели на възвишено, плодотворно, което приемаме за свое достояние, докато онова, което не ни се нрави, направо се отхвърля и даже отрича. Но открай време наследникът е смятал за въпрос на чест и достойнство да поеме върху себе си и борчовете на предшествениците си.

Историческият процес е единен и противоречив. Източник на развитието, на прогреса са както противоречието, така и хармонията, както борбата на противоположностите, така и сътрудничеството, взаимодействието. И в националната история има победители и победени. Но историографията няма за предназначение да обосновава правото на победителя (независимо от етимологичния произход на името на музата на историята) и да игнорира съображенията и мотивите на победения. Губещите не подлежат само на изобличаване и премълчаване. Впрочем, историческият опит се трупа и от победите, и от пораженията.

1988-1989

---

*/наука, изследваща житията на светците

ПО ПОВОД НА ЕДНА ДИСКУСИЯ...
(Размисли, които надхвърлят темата й)

Бегло познавам човека Николай Хайтов. Но към писателя Николай Хайтов храня почит. И за мен "Диви разкази" е едно от най-хубавите произведения на най-новата ни литература. Не беше отдавна, когато мало и голямо се вълнуваше от образа и съдбата на легендарния и позабравен Петко войвода. А това вълнение предизвика пак даровитото Хайтово перо. Не само творчеството му, но и обществената му активност, и страстта, с която отстоява разбиранията си, са привличали вниманието ни.

И в полемиката около така наречения "гроб на Васил Левски" Николай Хайтов прояви познатите черти на своя авторски темперамент и на гражданското си поведение. С интерес прочетох книгата му. Не са много хората, които с такава всеотдайност служат на една идея. Понякога стигат до фанатизъм, който има и добри и не съвсем добри изяви. В книгата е събран, систематизиран, анализиран целият възможен исторически и археологически материал в полза на една теза - тезата за повторното погребение на Левски в черквата "Света Петка Самарджийска". Става дума не просто и не само за събирателска работа. Хайтов е извършил и изследователска работа.

Често при исторически трудове на непрофесионалисти се срещаме с характерен подход: подбор на факти с оглед на предварително поставена задача и заключения върху основата на част от достъпните извори; подценява се или направо се елиминира онова, което противоречи на тезата на автора. Научното историческо изследване обаче изисква да се изхожда от цялата съвкупност на фактите и без всякаква преднамереност да се анализират тези факти с принципите на научната методология. Това, разбира се, не е задължително за публицистиката, мемоаристиката, белетристиката.

Освен че е събрал огромен материал, че го е анализирал доста умело, Николай Хайтов е разкрил някои непростими пропуски на професионални изследователи. **Ала в края на краищата собствената си теза не е успял да докаже**. Това, мисля, добре е разкрил в рецензията си акад. Димитър Косев,

поместена в сп. "Исторически преглед". Ще ми се да добавя едно просто основание. Няма никакви причини в продължение на толкова години след Освобождението погребението на Левски в черквата да се държи в такава дълбока тайна. И то от самата църква.

Българската църква в тежките години на робството бе тясно свързана с националната кауза и борбата за национално освобождение. Не би било нито странно, нито необичайно, ако нейни дейци са се погрижили за тялото на Апостола на свободата. Самият Левски веднага след гибелта си, а особено след Освобождението, се превърна в нещо като национален светия. Защо тогава църквата ще крие своя подвиг? Никаква догматика, никакви съображения от религиозно естество не могат да оправдаят такава тайнственост. Напротив, ако своевременно се бе оповестило, че тъкмо църковните дейци са успели да погребат тялото му, и то в черква, престижът на църквата като национална институция само би спечелил.

Не бива да се забравя и едно обстоятелство, което косвено засяга авторитета на църквата. Залавянето и гибелта на Левски се приписват на предателството на поп Кръстьо. Още през 1881 г. Вазов пише поемата си за Левски, в която има следния съкрушителен стих:

"Той биде предаден и от един поп!
Тоя мръсен червяк, тоя низък роб,
Тоз позор за бога, туй пятно на храма
Дякона погуби чрез черна измама!"

"Туй пятно на храма" би било заличено, ако станеше ясно, че дейци на църквата са се погрижили за тялото на Левски, а самата черква " Света Петка Самарджийска " би добила облик на всебългарски пантеон.

Ако Николай Хайтов не е успял да докаже предварителната си теза, както мисля и аз, тогава без всякаква научна стойност ли е стореното от него? Смятам, че не. И нещо повече. Убеден съм, че науката има полза от този труд. Чрез него най-категорично се установява, че независимо от целия възможен материал, тезата за повторното погребение е недоказана и недоказуема, че тя си остава легенда, че изобщо по-нататъш-

ните издирвания не бива да продължават в тази насока. В науката подобни резултати имат цена. Те отклоняват една теза, за да може да се съсредоточи вниманието по-нататък към друга, по-плодотворна хипотеза.

Книгата на Николай Хайтов има голям обществен отзвук. Тя не само се чете със захлас. У мнозина прониква идеята, която авторът така вдъхновено втълпява. Тук играе роля, от една страна, дарбата на големия писател, която е в състояние да внушава на читателя по-силно от който и да е учен, колкото и солидни да са фактите и доводите на този учен. От друга страна, тезата на Николай Хайтов отговаря на всеобщото ни желание Левски да има гроб. Добре би било да знаехме гроба на Левски. Кой не е изпитвал едно угризение на съвестта, загдето гробът на великия българин е останал незнаен, загдето прадедите ни не са се погрижили своевременно да спасят Апостола на свободата, а по-късно - да узнаят къде е заровен той? Тезата на Николай Хайтов успокоява съвестта ни, повдига самочувствието ни. За добрите намерения и благородни подбуди можем да сме признателни. Но те не са достатъчни, за да се разкрие и утвърди историческата истина.

Един или друг човек, особено пък творец с голямо име, има право на собствено мнение за лица и събития от миналото. Ала като всеобща истина може да се налага само това, което е доказала науката; не желанието ни, не чувствата ни, не предпочитанията ни. Уважението към науката е един от показателите за културното равнище на всяка нация.

Намираме се в епохата на научно-техническата революция. Науката се превръща в основна производителна сила. Но когато изтъкваме новата й роля сме склонни да мислим, че се отнася само до техниката и икономиката. Тази закономерност важи с пълна сила и за обществените отношения, за духовната сфера. В развитието и на тези важни области все по-силно е влиянието на хуманитаристиката: на историята, археологията и етнографията, на езикознанието и литературознанието, на философията и социологията, на политикознанието и психологията. Духовното развитие се подчинява на обективни закономерности, една от които е тъкмо нарастващата роля на науката. Подбудите и предпочитанията се оправдават само когато се

потвърдят от реалността. Конкретният случай е най-прясното доказателство, че до вярно решение не може да се стигне чрез противопоставяне на науката, на нейните методи, на нейните резултати. А всичко това не е абстрактно; то се олицетворява от учения-специалист в конкретната област на знанието. Това не значи, че на учените трябва да се гледа като на хора безгрешни, а становищата им да се смятат безапелационни.

Полемиката около гроба на Левски ни разкри - за кой ли път? - колко е незавидно равнището, на което спорим. И по други поводи е изпъквала тази непримиримост към чуждото мнение, заместването на аргументи с квалификации. Може би спор без емоция и пристрастия не е спор. Но докога ще ни е трудно да спорим в рамките на отношенията, които свидетелствуват за култура и възпитание, и без да се отдалечаваме от основата на дълбокото познание и обективната позиция? Всеки е в правото си да оспорва схващания, изразени в статия или интервю, да не се съгласява, да отрича, пък и с по-остри фрази и преценки да си служи. Но задължително е изводите да се отнасят до интервюто или статията. Допускам, че някои твърдения в интервюто на Николай Генчев искрено са възмутили Хайтов. Но остава подозрението за преднамереност в мотивите за гневната му статия: нека всички се убедят, че историците, които се противопоставиха да се утвърди официално тезата му, са " отцеругатели ", следователно и подбудата им е непатриотична. Защото как иначе ще си обясним обобщенията, които един опитен автор прави от отделни случаи? За учени, работили десетилетия в науката, автори на книги и статии, съдим не по една единствена тяхна творба. От творчеството им като цяло, от целия им научен принос оценяваме тяхната гражданска и политическа позиция, мястото им в науката. Обратният метод е абсолютно неприемлив и напомня за неотдавнашна практика с много печални последици.

Нямам намерение да поемам защитата на такива историци като академик Христов и професор Генчев. Те са достатъчно и заслужено известни, а и сами отговарят за всичко, което са написали. Но не мога да не отхвърля категорично необоснованите нападки срещу историците изобщо, а това значи - срещу българската историческа наука. Далеч съм от мисълта, че науката ни като цяло е забранена зона за критика. Може да се

правят оценки за равнището й. Може да се отправят упреци към нейни представители и техни произведения. Но най-малкото несправедливо би било да се обвиняват историческата наука, историците в липса на патриотизъм, в " отцеругателство ". Не е необходима силна историческа памет, за да се знае каква роля е изиграла историческата наука през последните десетилетия, за да се повиши националното самочувствие на българина, да укрепне народното ни единство, да се утвърдят народностните ценности. А колко много бе направено за защита на историческата правда от посегателства, преиначавания и изкривявания! Голяма, призната всеобщо, е заслугата на българската историческа наука тъкмо в тази насока. Тя е един от главните фактори, които определиха новото историческо мислене на цялото наше общество от 60-те години насетне.

Не съм нито етнограф, нито народопсихолог. Не зная дали е точно едно мое впечатление, и ако е точно, как специалистите го обясняват. У българина липсва култ към мъртвите, характерен за някои други народи. В по-ново време такъв култ се заражда, ала кой знае не е ли подражание? Дали тази липса идва от началото ни като народ, или пак е свързана с робството?

Без съмнение историческата ни съдба си е казала думата. Не само гроба на Левски не знаем. Къде са гробовете на българските царе, на българските книжовници и пълководци през Средновековието? А на хайдушките войводи? Незнайни са гробовете на Паисий и Софроний. Колко експедиции са отправяни из Врачанския балкан, за да дирят где е положено тялото на Христо Ботев! Все неуспешни. И в това отношение Ботев си прилича със своя велик приятел и съратник.

Ше припомня една известна балада на Пенчо Славейков, в която срещаме тази отдавна измъчваща българина тема. Цитирам началото й:

" 120 души те бяха на брой
и паднаха всички при първия бой!
Со залп ги посрещна на родния бряг
в засада от рано приготвений враг.
Умряха те всички за родния край...
Къде им е гроба днес никой не знай -
днес никой не знай. "

И финалът:

"Изпълниха своя свещений завет
и воля и клетва изпълниха те.
То време се мина и ново дойде -
свободата грее над родния край...
Но гроба юнашки днес никой не знай -
днес никой не знай! "

Не ни ли навежда всичко това на мисли и на заключения с по-обобщаващ характер?

Впрочем, в центъра на София се намира мавзолеят на княз Александър Батенберг. Тук е погребан първият държавен глава на възроденатa след петвековно иго българска държава. Доста спорен е неговият принос в историята ни. И все пак, през князуването му се правят първите стъпки на изграждането на държавата и стават такива големи събития като Съединението и Сръбско-българската война. Толкоз години е под ключ този исторически паметник. Извърши се реставрация, подреди се градинката. Но продължаваме да го премълчаваме. А не бива.

Археолозите разкриха във Велико Търново гроба на цар Калоян. Има спорове и по този гроб. Винаги ще има отделни учени с особено разбиране по един или друг въпрос. Някои се правят така по-интересни. Но крайно време е останките да се изложат в подходяща обстановка. Най-подходящата засега предлага черквата " Свети Димитър", гдето преди осем столетия братята Асеневци провъзгласиха възстановяването на българската държава. Нека там да е гробът на великия цар, поне докато се реставрира черквата " Св. св. 40 мъченици ". Защо не го правим?

Няма да открия голяма тайна, ако съобщя, че положените в Братската могила в Борисовата градина само преди четири десетилетия кости на героите от съпротивата са така разбъркани, че вече никога няма да узнаем на кой герой чии кости са. Пък се оказа, че не на всички и имената знаем. Това е станало не кой знае кога. Само преди четири десетилетия.

Наскоро по телевизията показаха запуснатите гробове на много заслужили българи. Мислех си: какво е това нашен-

ско безразличие към знайните гробове и самоокайването ни заради незнайните?

Ако е вярно, че култът към гроба на мъртвия не е така силен у народа ни, също така е вярно, че у този народ е много силно чувството на признателност, на преклонение пред делото на великите му чада. Не смятам за случайно, че Христо Ботев в поемата си за Хаджи Димитър кара самодивите да търсят не тялото, а духа на Караджата...

И ако гробът на Апостола на Свободата е все още незнаен, името и делото му са били винаги живи. Веднага след гибелта на Левски започва да се възстановява революционната организация. През 1875 г. избухва Старозагорското, а през 1876 г. - Априлското въстание. Те предизвикват Руско-турската война и Освобождението на България. Само пет години бяха изтекли от гибелта на Левски, когато България възкръсва. Какво по-убедително доказателство, че българският народ бе останал верен на идеите и делото на своя Апостол! Подчертавам това понеже някои автори представят зимата на 1873 г. като някакъв непоправим национален погром.

Проявява се такава склонност: да се абсолютизират явления и прояви в нашата история, да се откъсват те от общото (балканско, европейско, световно) и да се извличат така произволни, субективистични, преднамерени обобщения. Струва ми се, че прекалено лековато понякога се занимаваме с българската национална психология. Това се превърна едва ли не в модна тема за специалисти по всичко. А с националния характер сме длъжни да се занимаваме само сериозно и само компетентно; като прилагаме комплексни и сравнителни научни изследвания, като използваме всички възможни източници. А за да правим съпоставки и да присъждаме кое е общочовешко и кое е чисто национално, породено от конкретните условия на живот и на развитие, естествено е, че трябва добре да се познават другите народи (от географския регион, от славянското семейство и т.н.).

Кой ли не се захваща да обяснява " предателството в българската история "! А най-много умувания и най-смели обобщения за предателството като че ли предизвиква гибелта на Левски. Във връзка със 150-годишнината от рождението му

тази тема минаваше от статии в есета и в пиеси. Имало ли е предатели? Имало е черни, отвратителни предателства и в по-старо, и в по-ново време. Трябва ли да се пише за предателството? Трябва, тъй като това е част от историческото битие и тъй като е дълбоко поучително за настоящето и бъдещето на нацията. Ала в същото време не бива да се представя и като национална изключителност. Във всяка история го има. Всеки народ ражда и национални герои, и предатели. Нима Жана Д' Арк не бе предадена на англичаните от французи? Нима през Втората световна война в окупираните от хитлеризма страни не се яви движение на сътрудничество с окупатора, т.нар. колаборационализъм? Така че предателството можем да обясним по-скоро с психиката и социалното поведение на личността, отколкото с " характера " на една нация, която и да е, и най-малко на българската.

Всички сме длъжници пред народа си. Без него всичко друго от живота ни губи смисъл. Всичко, което е сътворено на българска земя, е дело на този народ. Големият наш дълг е да укрепваме националното самочувствие. Не е тайна, че поради едни или други обстоятелства то се е разколебавало и се разколебава. А безкрайно важно и нужно е да повишаваме самочувствието си на народ древен, но и самоувереността си на народ, който се е захванал с най-смели начинания, който има какво да дава и занапред на света. Съвременният свят е свят на прелом, но и на реални опасности за отделни народи, за човечеството. В съседство до нас се правят опити да се реставрират най-мерзки идеи за османско превъзходство. Неоосманизмът е равнозначен на неофашизма. Усвоявайки плодотворни влияния от разни страни, ние същевременно съхраняваме собственото, самобитното, което укрепва националната ни физиономия и амбиция.

Стига сме се делили на патриоти и непатриоти. Само беди е причинявало това деление на народа ни. Нека приемем за аксиома, че българският творец, българският интелектуалец не може да бъде друг, освен родолюбец. И да делим мегдан само по това, как всеки от нас - творец в науката, литературата, изкуството, - с труда си, с дарбата си ще допринася повече и по-добре за по-нататъшното развитие на България, за истински културен възход и нравствено усъвършенстване.

Естествено, това не значи само да се опиваме от родното. Усъвършенстването изисква да преодоляваме недостатъците в характера ни, в поведението ни, но не за да изпадаме в национално малодушие или песимизъм, а за да издигаме все по-високо индивидуалната и общата култура, националното ни самосъзнание, самочувствие и самоувереност. И не само на всички заедно, а и на всеки поотделно. Видни българи, истински патриоти са произнасяли и тежки думи за собствения си народ. Някои от тези думи са плод на моментни състояния, други са опити да се проникне по-дълбоко в народната ни психика. Някои са пресилени, други са направо неверни. Но е имало и ще има такива изблици. И все ми се ще да вярвам, че тези изблици се раждат повече от прекалена обич към народа, към България. Пък кой ли от нас не се е вълнувал от мъчителни въпроси за историческата ни съдба, въпроси, на които утешителни отговори не винаги се намират?

Безмислено е да се упражняваме с мрачни констатации и черни прокоби. Нищо не идва даром. Всичко на този свят се заслужава и се отвоюва с дела, последователност и високи стремления. Нека голямата взискателност отправяме не толкоз към поколенията до нас, а преди всичко към себе си и към това, към което се домогваме. Миналото е такова, каквото е било. Настоящето и бъдещето зависят от нас и за тях носим ние историческа отговорност.

1988

ПРИЗНАТЕЛНОСТ И ПОУКИ

Трети март 1878 г. е велик ден в българската история. И когато е, и когато не е бил национален празник, той е символ на държавата ни, възстановена на този ден след петвековна турска тирания. Значението му не става по-голямо или по-малко от тълкованията на политическата преднамереност. Преди още властта да го увенчае с официален ореол, народът го бе увековечил с признателността си като ден на своето избавление, като ново начало на свободното си развитие.

Държавата е най-скъпоценното достояние на многовековното битие на българина. Какви ли не изпитания са го сполитали, настанен на това ветровито кръстовище! А най-тежко му е било без държава, под чужд гнет. Затуй 3 март е не само признателност към миналото, а и воля, и дълг към бъдещето. Ако някога не ни стигаха сили, за да си възвърнем държавата, днес от нас зависи да пребъде тя, да я изградим и укрепим такава, каквато я желаем.

Държавата е могъщ фактор за всестранния напредък на всеки народ. Най-голямата беда, сполетяла българина, е, че в края на XIV-то столетие държавата му бе разгромена, а той самият - подложен на един от най-жестоките холокости* в историята. Петте века робство съвпадаха с онази велика революция, която превърна европейския континент в огнище на цялата съвременна цивилизация. Насила откъснат от естествената си среда, българинът бе лишен от възможността сам да напредва и сам да внася достоен влог в общия напредък. Последицата бе изоставане, което до ден-днешен се мъчим да превъзмогваме.

Трети март не само възстанови държавата ни, а ни върна в общото европейско семейство. Постиженията в първите три-четири десетилетия след Освобождението бяха немислими за столетие робски живот. Днес, поели пътя към Европа, ние се връщаме при себе си.

Договорът, подписан на 3 март 1878 г., очерта границите на българската нация на Балканите. Спори се с какво намерение Русия е сторила това. Ала не може да се отрече, че границите не бяха произволни, а изхождаха от данни на науката и отговаряха на справедливи народни тежнения. Не в

*/масови изтребления на хора

3 март е причината, загдето идеалът, отразен в Санстефанския договор, остана неосъществен.

Три месеца по-сетне, на Берлинския конгрес, България бе разпокъсана. Западната дипломация нямаше нищо против народа ни, против стремежите му. Тя наложи разбирането си за собствен интерес. Според това разбиране турското господство прегражда достъпа на Русия до топло море; България, освободена благодарение на руското оръжие, бе подозирана, че ще поеме съзнателно ролята на предмостие за този достъп. Едно убеждение, или по-скоро предубеждение, което исторически не се оправда. Не Русия сбърка в Сан Стефано. Сбъркаха онези, които диктуваха в Берлин. Там се пося семето на едно развитие, злощастно не само за България, а и за Балканите, за европейския мир. Изстрелът в Сараево послужи за повод на Първата световна война. А пистолетът, дал изстрела, бе зареден от Берлинския договор.

Един горчив урок и от недалечното минало напомня, че, служейки си с трайни ценности за временна изгода, само ги изопачаваме и изхабяваме. А тези ценности са общонационални. Никоя политическа сила, никой режим няма право да се представя за техен единствен тълкувател и наследник. Историческото мислене не се издига, националното самочувствие не се укрепва, ако новият етап не доразвива постигнатото, ако замества едни догми с други, сменя знака плюс със знака минус.

Изглежда, че за 3 март всичко е изречено. Нищо че според обстоятелствата една част от истината често е вземала връх над друга част от истината. Доморасли теоретици, възпитани в духа на фанатично преклонение пред революцията, се тюхкаха пред мнимото противоречие: национално освобождение, изиграло ролята на буржоазно-демократична революция, тък постигнато чрез война, и то водена от царизма... Така се направи откритието, че националната революция не успяла, понеже липсвали класа-хегемон и партия-ръководителка. Сякаш съседите, отървали се преди нас, са имали и класа, и партия.

Други, горди че са преодолели догматичната схоластика, се отдадоха на народопсихологически вайкания. Колко кошунствени хули чухме за робската душа на народа! Те бяха вложе-

ни даже в устата на Апостола, и то в предсмъртния му час. Оказа се, че чак до най-ново време, духът на свободата и демокрацията спирал на Дунава. Самоуверени и самопровъзгласили се пророци са готови да заклеймят всекиго, който не се прониква от новообявеното спасително верую.

Не си струва по народнически да се умиляваме от добродетелите на народа. Още по-малко да го нагаждаме към представа, изгодна за някаква схема. Впрочем, от този народ всички сме частица, носим в себе си и достойнствата, и недостатъците му. Не бива да се стесняваме от него, загдето при тежката историческа орис, която му е била отредена, си е изработил качества, за да оцелее, и сред тях реализъм, премереност, разсъдителност. (Пък и някои, укорявали го за примиренчество, сами, поели отговорност за общата съдба, се заеха да осигурят мирния преход.) И слава богу! Не да се възмущаваме от "робския дух", а да се преклоним пред величието му! Защото ако величието се проверява в изпитанията, българинът трябваше да понесе най-жестоките. И въпреки всичко оцеля. Запази език и свяст, вяра и обичаи. Във всички краища на земята му - в Мизия и Добруджа, в Тракия и Македония издържаха българският дух, българското име. А изумителното стопанско и духовно възраждане от началото на XIX-то столетие?

Не е вярна представата за мрак и примирение, за апатия и изчакване. Петте века робство бяха пет века на съпротива. Националната революция бе не само израз на социално възмогване, но и връх на непрекъсвалата народна борба. Априлското въстание нямаше шанс за непосредствена сполука. Ала без дързостта на Бенковски и саможертвата на Батак щеше ли да се възбуни човеколюбието на Европа срещу равнодушието на правителствата и щеше ли Русия да намери повод, за да премери отново силите си с Турция? Ехото от въстанието бе така силно, че и най-преданите приятели на султана се смълчаха.

За някои автори самото освобождение предопределя по-нататъшните фатални грешки и непоправими злочестини; те рисуват едно идеално разрешение, стига да си бяхме останали в кървавото и грешно царство на падишаха. Така се

отхвърляше самата война, а и се зачерквaше революционната епопея, делото на Раковски, Левски, Ботев.

Други пък не пропускаха да напомнят, че силите на българина не достигали, за да се строши робският хомот. Оттук следват песимистични народоведчески заключения, в повечето случаи самоцелни, абстрактни. Впрочем, само българите ли се оказаха така безпомощни? Преди тях сърби и гърци извоюваха и утвърдиха свободата си след като им бе оказана решителна поддръжка отвън. Трябваше да рухнат Руската и Австроунгарската империя под напора на военен погром и социален катаклизъм, за да постигнат самостоятелност поляци и финландци, чехи и словаци...

Макар отдавна отписана като "болния човек" в Европа, Османската империя превъзхождаше раята със своята деспотска държавна система и военна организация. Българските земи, прострени до самите порти на Цариград, бяха от първостепенно значение за сигурността й. Отвън могъщи интереси бяха заложени в анахроничното й съществуване. Агонията се проточи, понеже наследството бе богато, а законни и незаконни наследници не можеха да се спогодят.

Какво можеха да сторят българите срещу поробителя и неговите многобройни и мощни покровители? Вярата в "дядо Иван" включваше съзнанието за общност на интереси с чувството за племенно, езиково и верско родство. Не са били наивници прадедите ни с вярата си, а и с признателността си по-сетне. Така жадувано, така изстрадано бе освобождението, че отношението към Русия се вплете в самата българска душевност. Що се отнася до самата Русия, чувствата са й влияели, ала по-високо са стояли държавните интереси. Поробителка за полските славяни, за украинските славяни и православни, тя изпъкваше като освободителка и покровителка пред българите.

Нека да са били користни интересите на царизма на Балканите! Щастие за народа ни бе, че стремежът на Русия към Балканите съвпадаше с порива му към свобода. Не се касае за някаква изключителност. Цялата руска политика от края на XVIII в. спрямо Турция съдействаше за разширяване на зонат на свободата в тази част на европейския континент. Следова

телно, налице е обективно съвпадение между две на пръв поглед противоречиви обстоятелства - експанзионистична политика и националноосвободителна борба. Не само за политическото ни освобождение Русия изигра решаваща роля. На нея, по поръка на Берлинския договор, беше поверено устройството на младата държава. Тя съдейства това устройство да бъде основано върху демократичната Търновска конституция. И тук предубедените търсят зла умисъл - самодържавна Русия и Търновската конституция! Но няма място за подозрителност. Тази конституция се смяташе просто полезна и за руските интереси. Та нали още в началото на XIX век победителят на Наполеон, руският самодържец Александър II наложи на крал Луи XVIII да въведе конституция.

Интересите са обективни, а как те ще се проявяват - това зависи от политиката и хората, които я провеждат. Съвпадението не води автоматично до съгласувани действия. То трябва да се осъзнава и да има хора, годни убедено да провеждат такива действия. Често голямата държава не е в състояние да зачита достойнството на малката. Често малката държава не устоява на изкушението да надхвърли реалните си интереси и обективните си възможности. За някои български политици е характерна склонността да подчиняват националните интереси на партийните и да се заблуждават, че с престаряването си осигуряват външна подкрепа на властта.

Независимо от намерението на този или онзи, от една или друга политика съвпадението на интересите се запазва, тъй като то се основава на фактори с трайно значение. Двете течения в българското следосвобожденско общество, - русофилското и русофобското - бяха свързани с избора на външен съюзник на националната политика. И двете схващания се абсолютизираха от застъпниците си и се отстояваха със свойствените за нравите на епохата крайности и безкомпромисност. Иначе България се обвързваше икономически със Запада. И от двете страни - от България и от Русия - не се проявяваше особен интерес към стопанско сътрудничество. Политически и идейно се търсеше пример и вдъхновение в западни школи и модели на управление. И най-запалените русофили не можеха да си представят самодържавието като идеал за

държавно устройство и управление. В крайна сметка Петко Каравелов и П. Р. Славейков, Константин Стоилов и Иван Вазов бяха не по-малко последователни патриоти от Стефан Стамболов и Захари Стоянов, Димитър Греков и Димитър Петков...

В двустранните отношения, изградени върху общност на интереси, на взаимна изгода, се зачитат националното самочувствие и достоинство, равноправието и взаимоуважението. Националното достойнство няма нищо общо с "националния пехливанлък"; то предполага съзнание за действителните сили и възможности; отсъствието на реализъм в оценките и амбициите е предпоставка за авантюризъм и погроми. Толкова по-малко основания за намеса отвън, за диктат и подчинение ще има, колкото повече се предпазваме да си надхвърляме боя, да се бъркаме в споровете и съперничеството между големите. Едностранчивостта във външната политика води до сателитизъм, а сателитизмът е равнозначен на държавно обезличаване.

Трети март не е просто ден на признателност. Той е преди всичко ден на дълга, на отговорността пред днешния и утрешен ден на България. Историческият преход към демократично общество е свързан с надежди, но и с тревоги. Надеждата е в една България демократична и самостоятелна, скъсала с изолационизма и сателитизма, равноправен член в общото европейско семейство. Тревогата е в нерешените национални проблеми, които, вече вътре в държавните предели, са източник на напрежение и заплаха. Можем ли просто да очакваме България да стане "привлекателна за всички" и така автоматично да се решат всички други проблеми? Та междувременно тя може да изчезне! Не съществува задължителна зависимост между икономическото възмогване и държавната сигурност. Платихме вече дан на илюзията, че социалната революция от само себе си решава и националните проблеми.

Да имаме ясно съзнание за заплахата - това значи своевременно да вземем мерки за ограничаването и отстраняването й. Още повече, че разчитаме на себе си, не на пактове и външни съюзници. Изглежда, че Съветският съюз сам се отдръпва от нас, а Европа не бърза да ни приюти.

Националният проблем не се състои в правата на отделната личност, нито на отделни групи. Националната политика има предвид народа като цяло - неговата сигурност, неговото развитие. Тежкото икономическо и политическо положение замъглява съзнанието за опасността, а стимулира дестабилизиращи фактори и вътре, и извън страната. България е на всички, които я смятат не за родно място, а за свое единствено, истинско отечество. Днес - утре ще е вече много късно, - трябва да се превъзмогнат всички прояви на национално разединение и противопоставяне, особено тези, които черпят вдъхновение от пантюркизма и македонизма, които се радват на поощрение и подкрепа от чужди сили.

От гледище на общия исторически процес 3 март ознаменува последния етап на европейската реконкиста*, на многовековния отпор и в крайна сметка на отхвърлянето на онази опустошителна вълна, която, под знамето на исляма, първо през Пиренеите, а после през Балканите заплашваше да залее целия европейски континент. Днес българската държава е разположена на самата граница между големите съвременни цивилизации - европейската, основана върху християнството, и ислямската. Нараства съзнанието в света за една особена нейна роля. Тя е не само най-прекият път за общуване на цивилизациите, но и първата защитна стена срещу евентуална нова вълна, преграда за запазване на европейската идентичност.

Мястото на България в днешния свят може да не е голямо, но е нейно. Доброто ѝ име не е привилегия на една или друга група - всички носим отговорност за него. Малката държава не бива да си позволява да буди недоверие, а още по-малко подозрение. Нашата сила е в приятелствата - повече и по-здрави. Да печелим нови - не значи да губим стари.

Колко много поуки можем да извлечем от един такъв голям ден като 3 март! Да се надяваме, че бъдещето ще докаже способността ни не само да ги извличаме, но и да се съобразяваме с тях, да не повтаряме грешките, да обогатяваме постиженията.

1968, 1991

---

*/„от реконкиста" - освобождението на Испания от арабско владичество

Българските партии възникват непосредствено след Освобождението. Тяхната основа е социалното състояние, икономическото и политическото развитие на обществото; установената демократична парламентарна система на управление, влиянието на модерните западни социални и политически теории. С партиите са свързани и постиженията, и пораженията в националното ни развитие. Те са били такива, каквото е било обществото ни.

На първо време се установи двупартийна система. Тя не се задържа, тъй като обществото се намираше в процес на бързо трансформиране в икономическо, социално и духовно отношение. Консервативната партия изчезна, тъй като остана с много тясна социална база и прекалено елитарна за един народ без резки социални различия. Либералната партия бе в първите години след Освобождението в истинския смисъл на думата всенародна партия. Но промените, които се извършиха в обществото, подриваха нейната идейна и социална хомогенност. Постепенно тя се разслоява, за да се родят от недрата ѝ кажи речи всички по-сетнешни партии.

Към края на XIX и началото на XX век партийната структура вече е налице и тя съставлява съществен елемент на действащата дотогава демократична, конституционно-парламентарна система на управление. Съществуват следните партии - либерална, народно-либерална, младо-либерална, прогресивно-либерална, народна, демократическа, радикалдемократическа. Учредява се социалдемократическа партия, която след 1903 г. действа в две самостоятелни и съперничещи си формации - на тесните и широките социалисти. В самия край на века бе създаден и Българският земеделски съюз.

Общото между тези партии е, че всички са за Търновската конституция, за развитието на демократичната парламентарна система - включително и тези, които намират едни или други недостатъци в нея. Социалистите виждат осъществяването на своя идеал в едно далечно бъдеще. Силно влияние върху възникването и развитието им оказват политическите идеи и практиката на партиите в Западна Европа. Само чрез

БЗНС се прави опит за специфично според българските условия приложение на модерни и прогресивни идеи на времето. Като управляващи, делата им се отличават от програмните принципи, които отстояват в опозиция. Тясно свързани са с лидерите си, даже по имената на лидерите се разграничават по-често, отколкото по собствените си названия - радославовисти, стамболовисти, цанковисти и т.н. Впрочем, част от тези партии са създадени най-вече, за да удовлетворяват домогвания на амбициозни политици. Някои партийни лидери добиват име на национални политически дейци, които с идеите и делата си слагат личен отпечатък върху историята на България. Да споменем имената на Петко Каравелов, Стефан Стамболов, Драган Цанков, Константин Стоилов, Александър Стамболийски, Димитър Благоев, Янко Сакъзов. Такова съзвездие от ярки личности не се явява в периода между двете световни войни.

Главната разграничителна линия между партиите не е нито по отношение на вътршната, нито на стопанската политика. За постигане на всенародния идеал - националното обединение, бе необходим силен съюзник. В това отношение партиите се деляха на две големи групи - русофили и русофоби. Първите бяха за външна политика, опряна върху общността на българо-руските интереси на Балканите; вторите се надяваха на една официална подкрепа от големите западни държави.

Партиите имат, в различна степен за всяка от тях, принос за изграждане на демократичната българска държава, за нейното сравнително бързо и всестранно развитие, за безспорните национални постижения в първите четири десетилетия след Освобождението. И в същото време те носят, пак в различна степен, своя дял от отговорността за националните катастрофи през 1913 и 1918 г.

След Първата световна война изпадна в дълбока криза установената след Освобождението конституционно-парламентарна система и партийната структура, която бе неразделна част от нея. Загубиха първостепенното си значение либералните партии, върху които най-вече се хвърляше отговорността за катастрофата. Както в България, така и в цяла Европа бе поставен на изпитание самият демократичен режим. Най-силно влияние добиваха партии, които издигаха програми за

цялостното му реформиране или премахването му и заместването с диктатура (комунистическите и фашистките). У нас БЗНС се наложи като най-авторитетна политическа сила, и то по демократичен, парламентарен път. Управлението му през 1920-1923 г. търсеше изход от кризата извън рамките на парламентарната демокрация, в името на така наречената "трудова селска демокрация".

Традиционните партии, останали верни на Търновската конституция, отслабнаха и поотделно не можеха да се надяват да уравновесят огромното влияние на БЗНС и БКП. Те си възвърнаха властта чрез въоръжено насилие - с военния преврат на 9 юни 1923 г. В преврата и дошлата в резултат на него власт бяха замесени всички партии без БЗНС и БКП. Идеята бе да се обединят те в една единствена партия, която да елиминира влиянието на свалените от власт Земеделски съюз и да отстрани от политическия живот Комунистическата партия. През август 1923 г. бе създаден Демократическият сговор. Вместо да се утвърди една единствена партия, той прибави още една към вече съществуващите. В Сговора не влязоха социалдемократите и либералите. Скоро Ал. Малинов възстанови самостоятелното действие на демократическата, а Ст. Костурков - на радикалната партия. Вече след падането на Сговора от власт от него се отдели Ал. Цанков, който създаде Народното социално движение - един български вариант на модния по това време европейски фашизъм. Под фашистко влияние се намираше и създаденият в края на 20-те години идеен кръг "Звено".

И тъй, партийната структура на България в края на 20-те и началото на 30-те години на века беше доста различна в сравнение с довоенната. От едната страна - традиционните партии ("партиите на реда") - едни по-наляво, други по-надясно, но и в условията на засилване на политическия екстремизъм останали верни на Търновската конституция и осветената от нея парламентарна демокрация; тук можем да причислим следните партии, без да забравяме идейната и политическата специфика: демократическата, радикалната, БЗНС, националлибералната, РСДП, Демократическият сговор Ляпчев. От другата - партии, които излизаха извън парламентарната демо-

крация и се обявяваха за радикално и обществено преустройство. БКП, обявена извън закона през 1924 г., успя три години по-късно да създаде своя легална организация под името Работническа партия. Тя бе привърженица на пролетарската революция и на диктатурата на пролетариата във формата на съветска власт. Фашистките организации виждаха в премахването на демокрацията и установяването на диктатура единствено средство за осуетяване на комунизма. Техният антидемократизъм беше производен от антикомунизма им. В България няколко партии се афишираха като фашистки, но останаха без обществена стойност. Единствено Народното социално движение за кратко време се наложи като масова партия, но безсилна пред наличието на останалите политически сили, които се противопоставяха на фашизма. Сроден на НСД бе идейният кръг "Звено", който имаше амбиция не да създава нова партия, а да преодолее разединението сред противниците на комунизма.

След сътресенията, които претърпя под ударите на преврата и сговористката власт и въпреки периодическите разцепления, БЗНС си остана най-влиятелната политическа сила, единствено способна сама да спечели избори и сама да управлява. Тъкмо това всички останали не искаха да допуснат. Те се мъчеха да подтикват разединението на БЗНС и да го включват в различни комбинации. Успех за традиционните партии бе създаването на Народния блок, който спечели парламентарните избори през юни 1931 г. БЗНС стана управляваща партия заедно с тях, което го отклоняваше от принципа за "самостоятелна селска власт" и от единодействието с комунистите под формата на "единния фронт".

Характерна за политическата история на България е изключителната встрастеност на партийните различия, съперничества и борби. Правителството на Стамболийски изпрати в затвора лидерите на всички партии, управлявали през войната - либерали, демократи, радикали, народняци, прогресивни либерали. В сговористкия режим бяха представени същите партии. При неговото управление доскорошните министри-земеделци бяха избивани, затваряни или принуждавани да емигрират. А в Народния блок се коалираха партии, които през

20-те години така безпощадно се отричаха и преследваха. При все това, Народният блок е може би най-яркият пример за обединение на различни политически сили в името на една обща цел. Тя в този случай беше да се върне българската държава в традицията на парламентарната демокрация, подложена на силна атака от ляво и от дясно.

Бушуващата икономическа криза създаваше почти перманентно социално напрежение. Комунистическото движение се разрастваше. Безперспективността на националния идеал предизвика безмилостна борба между национал-революционните организации. Партийното разцепление достигна своя апогей. Народното социално движение се канеше да овладее властта. В предстоящите парламентарни избори само БЗНС би могъл да си осигури мнозинство. При такива условия бе извършен превратът на 19 май 1934 г., който ликвидира конституционната система на управление и постави началото на преустройството на държавата върху принципите на тоталитаризма.

Забраната на партиите, на партийно-политическата дейност изобщо не бе отменена и след като властта премина в ръцете на цар Борис III. Превратът бе оправдан с реално съществуващото недоволство от системата на управление до 19 май. Безпартийният режим обаче донесе пагубни последици за по-нататъшното политическо развитие. Няма да е пресилено едно предположение, че при наличието на парламентарно управление и на партийно-политическа дейност България би намерила по-разумния път в навечерието на Втората световна война.

За чест на българската демокрация можем да изтъкнем, че в условия, когато тя бе ограничавана, преследвана, забранявана, нейните най-изтъкнати представители останаха верни на принципите й, не се поддаваха на модни съблазни, водеха неотстъпна борба срещу диктатурата - за възстановяване на Търновската конституция, срещу надделяването на хитлеристкото влияние - за ориентация към западните демокрации и към СССР. Бих посочил имената на Ал. Малинов и Н. Мушанов, на Д. Гичев и д-р Г.М.Димитров, на Кр. Пастухов и Ас. Златаров, на Гр. Василев и Ат. Буров, на Петко Стайнов и Стойчо Моша-

нов. Важен принос в общото демократично движение имаше и нелегалната Комунистическа партия.

В самото начало на септември 1944 г. бе съставено правителство начело с Константин Муравиев, което се зае да премахне диктатурата и да възстанови конституционния режим, да скъса съюза с хитлеристите и да върне България в семейството на демократичните европейски държави. То обаче обединяваше само част от противниците на диктатурата и на прогерманската ориентация. Друга част, обединила в Отечествения фронт Комунистическата партия, БЗНС - Пладне, РСДП и звенарите, взе властта на 9 септември 1944 г. по времето, когато в България навлизаше Червената армия. При създаденото в резултат на международните отношения положение единствената възможност за страната беше управление, което би съчетало включването на България в съветската сфера на влияние и необходимостта от запазването на антихитлеристката коалиция. На първото съответствуваше ръководната роля на Комунистическата партия в държавната власт, на второто - участието в управлението и на други демократични партии.

През лятото на 1945 г. се оформи и опозиция - отечественофронтовската (БЗНС - Н. Петков, РСДП-о) и антиотечественофронтовска - (Демократическа партия и някои други подребни формации). Насилственото ликвидиране на многопартийната система през 1947-1948 г. беше последица от общата линия за изравняване на управлението в източно-европейските страни със съветския модел. И този насилствен акт потвърждава извода, направен във връзка с превратата на 9 юни 1923 г. Ликвидирането на многопартийната система и установяването на еднопартийна фактическа власт нанесе най-тежък удар на българската демокрация. Каквито и недостатъци да показваше партийната система на управление (тя отразява степента на обществено развитие, демократическата традиция, политическата култура и т.н.), тъкмо тя единствена бе в състояние да осигури естественото развитие на обществото и личността в съответствие с волята и интересите на народа и на световните тенденции.

Възстановяването на многопартийната система е един от най-съществените белези на съвременния обществен прелом. Но възстановяването е само начало към утвърждаване на

съвременна трайна демократична система на управление. Опасна е заблудата, че просто трябва да се възстанови съществуващата някога практика. Тази практика съдържа и много недостатъци, които я компрометираха, подкопаваха и ползваха екстремизма от ляво и от дясно. Деветнадесети май 1934 г. наложи безпартийния режим като алтернатива на партийното разделение, на партийния егоизъм. Девети септември 1944 г. дойде в името на един стремеж за съчетаване на последователна демокрация със социална справедливост. Резултатите се разминаваха с намеренията. Демократическата традиция бе прекъсната за един период от близо шест десетилетия. Някои прояви в днешното партийно оживление навеждат на мисълта, че по отношение на политическата култура не сме се придвижили много от равнището в началото на 30-те години. Следователно, можем да очакваме, че ще възкръсват недостатъци от миналото, които пак ще служат на целта да се постави под съмнение самата демокрация.

Трудно е да се гадае бъдещето. Но тенденциите му вече се очертават.

Управляващата партия е в изключително труден етап на вековното си съществуване. През по-голямата част от това време тя е била или нелегална, подложена на всевъзможни ограничения и преследвания, или пък е действала като държавна партия, вплетена, даже слята с държавната структура. Проблемът е доколко ще успее да се превърне в нормална партия в една нормална демократична система. Наследство от тоталитарно мислене и действие е желанието на някои среди да се премахне изобщо БСП, като бъде забранена със закон. Единственият демократичен начин, който може да докаже доколко една партия е обществено необходима, дали има право на съществуване, е вотът на избирателите, тоест дали народът й оказва доверие. Унищожаването на политическия противник през 1947 г. имаше тежки последици за обществено-то ни развитие. Съдбата на всяка партия трябваше да се решава само с демократични методи, чрез средствата на политическата борба.

Не разполагаме с точни данни, за да отсъдим какво е състоянието на партиите, обединени в СДС. Тази коалиция възникна от необходимостта да се противопостави на БКП (БСП) единодействието на разнородни опозиционни сили. Но

изглежда, че заедно с това коалицията пречи на нормалното самостоятелно развитие на всяка партия поотделно.

На нарастваща популярност се радва РСДП. През годините на диктатурата тя е била може би най-непреклонният защитник на демокрацията. Но в миналото тя не успя да се наложи като първостепенна политическа сила. Средите, към които се насочваше, отдаваха предпочитанията си било на БЗНС, било на БКП. Сега същите тези среди са разочаровани от по-раншни надежди и илюзии. Дали ще се ориентират по-трайно към социалдемокрацията, бъдещето ще покаже.

БЗНС е партията, радвала се на най-широко влияние. През по-голямата част от историята си е била разединена. Идеята за единство дали няма да остане пак само лозунг и желание? Но главният проблем е другаде. Навремето България беше предимно селска страна, към която се пригаждаше и така нар. "земеделска идеология". Днес България е твърде различна. Ще намери ли БЗНС място в нея? Съвременни програмни принципи в съчетание с една богата историческа тенденция - от това най-вече зависи дали БЗНС ще остане в плен на миналото си, или ще си осигури челна роля и в бъдещето.

Демократическата партия е с най-значителен принос за развитието на България до 1944 г. През 1945-1947 г. обаче не доби широко влияние. През изтеклата година изглежда също изявата й не съответствува на някогашната слава. Нейният основател Петко Каравелов изгради и остави след себе си една група млади и способни лидери - Малинов, Мушанов, Ляпчев, пък и други. След тях обаче демократическата партия като че ли обедня на имена. Без да е единствената причина, лидерството не е от второстепенно значение за бъдещето на демократическата партия. Лидерството не се изчерпва просто с личностите, а олицетворява модерна доктрина и политика.

Радикалната партия възниква в самото начало на века като израз на стремежа на напредничава и идеалистично настроена млада интелегенция към повече обществена правда, към последователно народовластие и международно братство. Но тя не успя да си спечели солидно място в левия фланг на политическия живот, зает вече от БЗНС и двете социалистически партии. Постепенно трябваше да се задоволи с ролята на допълнение към различни междупартийни комбинации. Трудно е днес да се прецени дали ще излезе от тази роля,

независимо от привлекателността на принципите, които би отстоявала.

Поради надделяването на тясно-партийни сметки над трайни национални съображения и под външен натиск се допусна престъпно нарушение на конституцията със създаването на партии на верска и етническа основа. На лице е определена тенденция партията с кодовото название Движение за права и свободи да се наложи като единствен представител не само на населението с турско самосъзнание, но и на всички български мюсюлмани. Това обстоятелство крие огромна опасност не само за българската демокрация, но и за националното единство.

Някои от най-популярните днес политически дейци са фактически без опора в силна партия. Те излизат от името на Съюза на демократичните сили. Но както е известно, тази коалиция се крепи главно върху опозицията по отношение на управлението на БСП. Щом то бъде отстранено, естествено е да се наложи самостоятелното действие на отделните партии; иначе само ще бъде заместен един монопол с друг. В такъв случай тези дейци би трябвало да намерят място в съществуващите партии или пък да създадат нови. Не е без основание очакването, че някои от партиите, непредставени сега в парламента, също биха се развили като влиятелни политически сили.

Очевидно новата партийно-политическа структура на България е в процес на изграждане. Този процес ще бъде продължителен и противоречив. Ще се проявяват негативни тенденции, които ще предизвикват прибързани оценки, спонтанно или дирижирано недоволство. Съзнанието за всичко това е от голямо значение, за да не се проявяват нетърпимост, желание да се прескачат етапи. Защото нетърпеливостта ражда разочарования и отчаяние, а те от своя страна са благоприятна почва за политическия екстремизъм, който предлага илюзорни решения чрез принуда и насилие. Най-важното е и в това отношение да не се излезе от методите на демокрацията и да не се засегнат общонационалните интереси в името на партийни пристрастия и амбиции.

1990

ПРЕВРАТИ И ПОВРАТИ В БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА

Превратите са насилствена, в противоречие със закона, промяна на държавния ред. Те пренебрегват конституционните изисквания за смяна на правителството и за изменение на основния закон. До военна сила се прибягва, за да се разрешат назрели проблеми на общественото развитие или за да се наложат концепции, които не се радват на широка обществена поддръжка. Решаваща роля за промяната се пада на войската, а обикновено зад нея действат определени политически сили. Изключение в това отношение правят превратите в Латинска Америка тип "пронунциаменто", породени от съперничества и амбиции между военни групировки, без обществена опора и при безразличието на обществеността. Такива преврати се срещат и в Африка като израз главно на племенни различия и противоречия.

Превратите свидетелстват за незрели обществени отношения, за неутвърдени обществени структури и нестабилни държавни институции, за отсъствие на политическо възпитание и демократична традиция. По правило се явяват в страни, които са въвели демократичната система по подражание на напредналите държави, а не като резултат на собствена историческа еволюция. В тях демокрацията е крехка и податлива на израждане. Разбира се, демократична традиция и институции могат да се създават само в условия на демокрация, колкото и несъвършенна да е в началото си тя. Голяма роля играят честолюбието на политиците, спекулацията с популярни и примамливи идеи, за които се предлагат лесни и бързи решения. Превратите в името на такива идеи не водят до бързи и лесни решения, а изострят политическите борби и общественото напрежение.

В българската държава, възстановена след петвековно прекъсване, се въвежда демократична уредба, която не се опира на традиция и институции. Два фактора се оказаха решаващи в това отношение. От една страна - социалното изравняване на българското общество и преобладаващите в него либерални тежнения. От друга - разбирането в Русия за демократичната уредба на освободената от нея държава като

изгодна за руските интереси на Балканите. Този парадокс е смущавал много изследователи на началото на държавния ни живот - царското самодържавие да бъде за конституционно устройство на българската държава. Такива парадокси се срещат често, тъй като главното е разбирането за национален интерес, а не съображенията от доктринерско естество.

Две партии се сблъскаха в Учредителното народно събрание, свикано за да изработи основния закон. Едната настояваше за "разумен консерватизъм", като се ограничават гражданските права и свободи за сметка на прерогативите на монарха. Тя бе наречена "консервативна". Депутатите в своето мнозинство отстояваха принципите на народовластието. Те пък бяха наречени "либерали". Разбиранията им залегнаха в основния закон - конституцията, останала с името Търновска.

Първото Велико народно събрание, свикано пак в Търново, избра за княз немския принц Александър Батенберг. Едва 22 годишен, неподготвен за държавна дейност, той застана начело на току-що възстановената държава, в чието създаване и развитие бяха преплетени домогвания и противоречия на великите сили. Единственото качество, за да бъде предпочетен за българския трон, беше роднинството му с руското царско семейство. Още щом узна за избора, князът поиска разрешение от император Александър II да измени "полурепубликанската конституция". От Петербург отговориха, че изменението е възможно само по законен път, според изискванията, заложени в самата конституция и в съгласие с българските политически сили. Така съдбата на конституцията стана първият повод за противопоставяне между руския царизъм и българската монархия, довело до разрива между Батенберг и неговия братовчед Александър III, а и до прекратяване на отношенията между двете държави през 1886-1896 г. От началото и до края българската монархия не успя да се идентифицира с демокрацията. Монарсите отменяха и изменяха конституцията или пък не се съобразяваха с нея, установявайки или "личен режим", или открито самовластие. Консервативните сили, подкрепящи амбициите им, не разполагаха с широко обществено влияние и не разчитаха да наложат предпочитанията си по легален път.

Превратите влязоха в държавния живот от първите стъпки на държавата. Те се мотивираха било с несъвършенствата

на държавното устройство и необходимостта да се измени то - превратите от 27 април 1881 г. и 19 май 1934 г., - било за да се отстрани заплахата за националната политика - за такава заплаха се представяха князът на 9 август 1886 г. и земеделският режим на 9 юни 1923 г. Независимо от оправданията, превратите в България са смятани за реакционни посегателства върху законния ред с отрицателни последици за националното развитие. За преврати се окачествяват и събития, на които политически съображения изискват да се омаловажи значението или да им се придаде негативна историческа стойност - например промените на 9 септември 1944 и на 10 ноември 1989 г.

Добре е да се познава историята на българските преврати както с техните предпоставки, причини и намерения, така и с реалното значение и обективните им последици. Защото колкото и да тежи отрицателната страна върху тяхната историческа оценка, не може да се изключат искрените подбуди, с които някои лица и среди са участвали в тях, както и надеждите, с които са се свързали и са се посрещали някога, особено във време на крушение и безизходица.

Превратите в българската история можем да разгледаме по двойки. Първите два - през 1881 и 1886 г. - са свързани с преобладаващите настроения в следосвобожденското общество и са опит за насилствено решаване на главните противоречия между политическите сили. Противоречията се съсредоточават около характера на държавното устройство и външнополитическата ориентация.

Първият преврат - на 27 април 1881 г. - бе насочен срещу Търновската конституция. Устрои го княз Александър Батенберг в сътрудничество с консервативната партия. Зад него застана войската, командвана от руски офицери, а външна подкрепа получи от новия руски император Александър III. Либералното правителство на Петко Каравелов бе свалено, Народното събрание - разпуснато. Избраното с фалшификации и терор Велико народно събрание даде пълномощия на княза да управлява седем години без конституция, през което време трябваше да се въведат нови закони и институции като основа на бъдещата консервативна конституция. Само две и

половина години се задържа режимът на пълномощията. Срещу него неотстъпна борба водеше либералната партия. Без да спечели вътрешна опора, режимът бе лишен и от външната си поддръжка. Руското правителство стигна до заключението, че режимът не отговаря на неговите интереси. Князът направи опит да спаси някак положението, поверявайки управлението на умереното крило на либералната партия. Правителството на компромиса претърпя съкрушително поражение в парламентарните избори. Властта мина в ръцете на непримиримите защитници на Търновската конституция.

Така първият преврат не постигна целите, в чието име се извърши. Потвърди се, че демократичният режим не е присаден по волята на амбициозни политици и по чужди съображения, че отговаря на волята на мнозинството от народа, на потребностите на националното развитие. Последиците от преврата засегнаха дълбоко всички участници в събитията. За първи път се отнемаха или ограничаваха граждански права и свободи - на печата, на събранията, на избор. За първи път български държавници бяха давани под съд, интернирани, принуждавани да емигрират. Така се тури началото на една печална традиция в политическия ни живот. Консервативната партия, подкрепила княза, претърпя непоправим провал и постепенно слезе от политическата сцена. Тежко пострада авторитетът на първия княз, влиянието му бе сериозно накърнено. Руската политика, която разчиташе на широко народно доверие, се обвърза с непопулярно дело. Тя допусна да вземе страна в междупартийните борби, и то в подкрепа на малцинството, което се оказа и победената страна. Александър III не бе в състояние да си даде сметка за този резултат. Вината прехвърли изцяло върху Батенберг, в който откри главния враг на руското влияние в България. Така отношението към Русия се превърна в основна разграничителна линия на обществената поляризация.

Не остана незасегната и либералната партия. Изразяваща интересите на огромното мнозинство от народа, към края на режима на пълномощията тя се разцепи на две крила, които се оформиха в две партии. Съперничеството в политическата борба се изразяваше най-вече в конфликта между тях. Русо-

филското крило на консервативната партия се вля в партията на умерените либерали, оглавявана от Драган Цанков. За новата партия Русия бе гаранция и опора на националната политика; всеки, който подбужда недоверието на Петербург, в случая - князът, е заплаха за върховния национален интерес и трябва да бъде отстранен. Разграничението спрямо външнополитическата ориентация проникна сред управляващите либерали. От критицизъм към руската политика постепенно се стигаше до убеждението за несъвместимост, даже антагонизъм на българските и руските държавни интереси. Това убеждение открито започна да се изразява по време и най-вече след Съединението. То се подхранваше от самото руско правителство, което след подкрепата на режима на пълномощията, противопоставило го на демократичните тежнения на мнозинството, допусна да се разграничи от Съединението - идеал и дело на самия народ. Русофобството бе израз и на порасналото национално самочувствие след Съединението и победата в Сръбско-българската война. Предишната фанатична вяра в Русия се заместваше от надежда в подкрепата на западните държави, а и от самочувствието, че България е достатъчно силна, за да разчита най-вече на себе си. Колкото и да засилваше позициите си в управлението, русофобството не бе в състояние да надделее над русофилството, преобладаващо сред народа. Един русофобски курс бе възможен само при ограничаване на гражданските права и погазване на конституцията.

Управляващата либерална партия начело с Петко Каравелов се стремеше да балансира между двете крайности, като съчетава държавната независимост и националното достойнство с убеждението за обективното и трайно съвпадение на българските интереси с руските, независимо от провали в политиката. В обстановка на разгарящи се страсти възможностите за това течение, независимо от собственото му влияние, все повече се стесняваха. Поляризацията в обществения живот намираше израз в изостената борба на крайностите, докато трезвото и обективно разбиране изглеждаше все помалко понятно и приемливо.

При такива условия се извърши вторият държавен преврат - на 9 август 1886 г. Ако първият бе дело на княз Александър,

вторият бе насочен пряко срещу него, смятан за главна пречка пред руско-българското сътрудничество, следователно - опасност за националната политика. Превратът бе дело на офицери-русофили, които съставляваха голяма част от офицерския корпус. Те заставиха княза да подпише абдикацията си и го изведоха извън страната. Оповести се образуването на широкопредставително правителство начело с митрополит Климент. Надеждата на заговорниците бе, че отстраняването на княза ще удовлетвори Русия и ще възвърне благоволението й към България. Вътре в страната разчитаха на русофилските настроения сред народа, а и на съчувствието на правителството на Каравелов, което бе готово да прежали княза в името на отношенията с Русия. Не е нужно да се подценяват тези фактори. Ала заговорниците подцениха други, които в конкретния случай се оказаха решаващи и провалиха начинанието им. В съзнанието на българите княз Александър се бе превърнал в символ на държавната самостоятелност. Съединението и победата във войната със Сърбия заличиха до голяма степен лошия спомен от преврата и режима на пълномощията. Самият княз даваше вид на примирен с ролята си на конституционен владетел. България все повече добиваше вид на парламентарна монархия, в която властта е преди всичко в ръцете на правителството и парламента. Загрижеността за руско-българските отношения предизвикваше тревога, но не пораждаше масови настроения срещу княза. Предпочиташе се изход, който би задоволил и двете страни. Такова бе становището и на правителството. Именно защото не разчитаха на изход по законен път, офицерите прибягнаха до преврат.

Бруталността на руската политика подхранваше антируските настроения ако не сред широките маси от населението, то поне сред политически активната му част. Повишеното национално самочувствие вдъхваше увереност, че Русия вече не е така жизнено необходима. Не потвърди ли това и признаването на Съединението, въпреки неразумната позиция на руската дипломация? А и от Запад бяха открити внушенията, че една независима българска политика може да се уповава на съчувствието на съответните правителства. Такива внушения ще се отправят повече от век и те ще изразяват не поддръжка

за българската национална политика, а търсене на изгода за домогванията на съответните сили в тази част от Европа.

Правителството на Климент въобще не влезе в изпълнение на функциите си. Мотивиран с върховен национален интерес, превратът не успя да събере противоположните политически интереси на поляризираното обществено мнение, даже подтикна по-нататъшното му поляризиране и противопоставяне. Опитът с ново правителство начело с Петко Каравелов трябваше да даде доказателство за преодоляване на крайното русофилство, но при признаване на свършения факт с отстраняването на княза. И този опит се оказа безрезултатен. В поляризацията нямаше място за разум и компромис - нужна бе победата на едната или другата крайност. Движението за монархическа лоялност, което председателят на парламента Стефан Стамболов възглави, се опря на част от войската, на традиционното русофобство, но и на всички онези, които вярваха, че държавната независимост не бива да се залага в името на Русия, колкото и да е важна подкрепата й. Батенберг бе върнат на престола. Този път сам трябваше да се отрече от него поради непреклонната позиция на руския самодържец. Напускайки окончателно България, той повери властта в ръцете на Стамболов. Чрез Стамболов взе връх и в българската политика непримиримостта пред руския диктат. Така се стигна до прекъсването на руско-българските отношения за близо десет години. Смазал русофилската позиция, Стамболов осигури избора на Фердинанд за български княз. Държавната криза, избухнала с отстраняването на Батенберг, приключи с победа за антируските сили.

Така превратът от 9 август се оказа едно от най-безмислените и най-безразсъдните събития в историята ни. Бе прекъснато нормалното и пълно с много надежди развитие на българската държава след като бе укрепен конституционният режим и след като успешно бе извършено Съединението и се осигури международното му признание. Можем да предвидим, че без този злощастен поврат демократичното развитие на българската държава би било много по-успешно: с монарх, чиято роля е сведена до конституционните му прерогативи, с парламент и правителство, излъчени от свободния избор на

гласоподавателите, с широки и гарантирани граждански права и свободи, с воля да се лавира в сложните отношения с освободителката, вместо да се стига до разрив. Вместо това, България бе тласната в един дълъг период на вътрешни вражди и външна изолация, който има траино отражение върху цялото й развитие поне до войните. Така и този преврат регистрира резултати, коренно различни от целите, в името на които бе извършен. Ако след провала на режима на пълномощията взе връх една благоприятна тенденция, след 1886 г. настъпи дълъг период на държавна нестабилност и партийно-политическо встрастяване. Не се постави солидна основа на руско-българските отношения, както желаеха авторите на преврата - за цяло десетилетие настъпи разрив между България и Русия. Не правоверните русофили си осигуриха властта, а проповедниците на една решителна преориентация на българската външна политика. Корените на преориентацията се намираха в предходното развитие. Но тъкмо след 9 август, демонстрирал авантюризма на крайните русофили, русофобската ориентация намери най-сетне благоприятна почва, за да се наложи като алтернатива на русофилството, заклеймено като антинационална политика. Демонстрирайки, че се е отърсила от руския протекторат, младата държава утвърждаваше пред Запада облик на самостоятелност. В същото време Русия пренасочи вниманието си към Сърбия с оглед интересите си на Балканите. Това като перспектива беше крайно неблагоприятно за българската национална политика.

И все пак, сред масата от народа русофилските настроения преобладаваха като израз на разбиране за траен национален интерес, неподвластен на безразсъдствата на политици и дипломати. При това положение преориентацията можеше да се затвърди главно чрез насилие. Тази обективна потребност правеше неизбежна диктатурата на Стамболов. Не са един и двама политиците, които разглеждат собствените си разбирания като единствено верни и спасителни за държавата; отстъплението от демокрацията те оправдават с други повисши цели. При Стамболов, и то в името на национален интерес, разбиран като противопоставяне на Русия, се водеха политически процеси, произнасяха се смъртни присъди (Св.

Миларов, К. Паница), за дълго бяха лишавани от свобода политически дейци (П. Каравелов, Климент), други поемаха пътя на емиграцията, посегна се на свободата на печата и събранията... Антидемократизмът в българската политика доби кръщение именно в това време.

Преориентацията разширяваше влиянието си, добиваше по-широка основа, но без да се превърне в решаваща тенденция. Съдействието, което й даваше монархът, не стигаше до пълно изравняване на съдбата му с русофобската политика, което му позволяваше да лавира, най-вече след 1894 г. Но крайният резултат на извършената след 1886 г. преориентация бе участието на България в Първата световна война и националната катастрофа през 1918 г. Така и от двата преврата последиците се оказаха обратни на предначертанията. Преврат срещу Търновската конституция доведе до новото й утвърждаване. Чак до края на Първата световна война тя си остана основа на българските режими. Измененията през 1893 и 1911 г. не засегнаха демократичната й същност. Вторият - срещу Батенберг и за Русия - наложи русофобската тенденция. Тя остана една от главните линии на българската външна политика, която, наложила се пак през Първата световна война, доведе до национална катастрофа, а с нея и до фактическото елиминиране на либералните партии - най-убедените й проводници. Заедно с нея с престола се прости и Фердинанд - и той, както Батенберг, стана в крайна сметка жертва на външната ориентация. Съдбата на монархията изобщо се реши от надделялата през Втората световна война ориентация, вече компрометирана през Първата.

Втората двойка преврати е в периода между двете световни войни. Обстановката бе доста по-различна от първите десетилетия след Освобождението. Но заедно с новите елементи в обществения живот се проявяват и по-трайни тенденции, възникнали от началото на държавната самостоятелност.

Българската държава се развиваше ускорено. Настъпиха колосални промени за изключително кратко време. Две големи цели въодушевяваха нацията: бързо преодоляване на изостаналостта и извоюване на достойно място в общото европейско семейство; освобождаването на всички българи и

обединението им в единна национална държава. Националното самочувствие бе високо. На него съответствуваха високи амбиции за бъдещето на България, а и безспорни всестранни постижения. Националните катастрофи (1913 и 1918) представляваха най-тежко поражение за българския народ в новата му история с непоправими последици за цялото му по-нататъшно развитие. Те подровиха дълбоко ръководните фактори - династия, управляващи партии. Всички те носеха своя дял на отговорност за пакостната политика, за пропилените национални идеали. Кой път трябваше да се поеме, за да се заварди държавата, да се възвърне самочувствието й?

На сцената се явиха нови политически сили. Причината за погромите дареха било в самата система на управление, било в обществения строй. Властта мина в ръцете на БЗНС в името на идеята за "селска демокрация", която трябваше да предотврати пролетарската диктатура и да превъзмогне недъзите на конституционната монархия. Земеделският режим водеше борба на всички фронтове - срещу буржоазните партии, обявени за отживели, срещу Комунистическата партия, срещу граждани и интелигенция, срещу офицерство и монархия. В това отношение не се съобразяваше много-много с Търновската конституция, не се прикриваха намеренията за нова конституция

Земеделският режим бе наложен не само от кризата в българското следвоенно общество. Той бе свързан и с цялостната обстановка в Европа след Първата световна война. Кризата обхвана кажи-речи целия континент. Най-силно се развихри тя в победените страни. Упадъкът на либерализма и демокрацията предизвика уклон и в крайно ляво (болшевизма) и в крайно дясно (фашизма). Октомврийската революция се представяше за начало на революционния преход на цялото човечество от капитализма към комунизма. За комунистическите партии причината за войната и следвоенните бедствия е в самата капиталистическа система. Изходът се сочи в социалистическа революция и пролетарска диктатура. В България БКП се превърна във втората по влияние (след БЗНС) политическа сила. Тя пое наследството и на традиционното русофилство. В Съветска Русия се виждаше главната опора вече не за националните идеали, а за тържеството на социализма и в България.

Фашизмът се яви като реакция на болшевизма. Главната му цел бе да прегради пътя на пролетарската революция. Демокрацията се смята за негодна да стори това. Тя е изчерпала възможностите си - следователно трябва да бъде премахната. По примера на италианския фашизъм, после и на германския национализъм, възникват дясноекстремистки движения в различни страни. Различна е степента на тяхното обществено влияние. Някъде се установяват авторитарни режими, които прилагат фашистки принципи и същевременно се съобразяват с местни особености и нужди. Главното за тези режими е, че напускат традициите на демокрацията и в по-голяма или по-малка степен се вдъхновяват от фашизма. Както навремето, така и в наши дни се утвърждава представата за еднотипност на фашизма, с която преди се подценяваше заплахата, а сега се реабилитират някогашните режими и партии. Независимо от напредъка на тоталитаризма, либералната демокрация показва жизненост в главните европейски държави - Англия, Франция, Белгия, Холандия, Швейцария, Чехословакия, Швеция, Дания, Норвегия.

Делението между демокрация и авторитаризъм съответства в общи линии на делението на външнополитическа основа. Ревизионистични са държавите, чувстващи се ощетени от мирните договори - Германия, Италия (макар и от победителите), Унгария, България. Облагодетелстваните (Англия, Франция, Югославия, Румъния и др.) обявяват неизменността на договорите за главен принцип на международните отношения. Външната политика обаче не произтича пряко от режимите. Тя отразява трайни интереси; основната й насока не се мени със смяната на режимите. Ето защо съответствието между режими и външната политика не е задължително. СССР, който в началото е срещу Версайската система, след 1933 г. се обявява за неотстъпност от статуквото. Режимите в Полша, Румъния и другаде, колкото и да са идейно и политически близки до тоталитарните, външнополитически са на страната на демокрациите. Снизхождението, проявявано към фашизма в демократичните държави и в партиите, се дължеше на надеждата, че агресивната му същност ще се излее в антисъветска война. На практика обаче се установи единство между СССР и демокра-

тичните държави върху антифашистка основа още в средата на 30-те години. Втората световна война започна между демократичните и авторитарните държави. На страната на демокрацията се включи и СССР. Това не означава промяна в характера на съветския режим, а потвърждение на мисълта за трайните основи на външната политика, докато режимите отразяват временно съотношение на сили или произтичат от конкретни и преходни условия и потребности.

Срещу управлението на БЗНС се обявяваха всички останали партии. Въпреки известна близост и отделни случаи на единодействие и отношенията между БЗНС и БКП се характеризират най-вече с враждебност. Комунистическата партия обявява за своя пряка цел пролетарската революция и съветска власт. Буржоазните партии водят борба в името на Търновската конституция, за парламентарна демокрация и неприкосновеност на частната собственост. Съзнанието, че демократичните средства са недостатъчни да си върнат властта и отстранят комунистическата опасност, кара буржоазните партии да прибягнат до заговора. Разчита се и на царя, чиято власт лично се накърнява от земеделския режим. Борис III обаче е млад, неопитен, а и носи пасива от политиката на баща си. Съчувствайки на заговорниците, той е крайно предпазлив - всяка погрешна стъпка може да се окаже фатална и за самия него, и за монархията изобщо. Възникват дясноекстремистки групи, нетърпеливи и готови за решителни действия без оглед на законността. Военният съюз е ударната сила на заговора. Политическата му изява е малочислената организация Народен сговор. Те не се вдъхновяват от идеала за реставрация на изхабените стари партии - пледират за нова организация на обществото и държавата. ВМРО вижда във външната политика на Стамболийски заплаха за македонските българи и обещава съдействието си на заговорниците.

Срещу земеделското правителство се обединяват всички буржоазни и дребнобуржоазни партии. През нощта на 8 срещу 9 юни властта е овладяна сравнително лесно. Любопитно, макар и случайно, може би е съвпадението, че Военният съюз взема решение за преврат през ноември 1922 г., точно когато Мусолини обсебва властта в Италия. На поддръжката на

Италия заговорниците разчитат най-вече понеже земеделският режим е открит противник на фашизма като теория и практика, а и поради курса му на сближение с Югославия, която за Италия е главният враг в Европейския югоизток. С Деветоюнския преврат се установява връзката на тоталитарните сили у нас с режима в Италия, по-късно - и с Германия, както на идейна основа, така и с оглед на македонската кауза. Формално се възстановяват господството на партиите и класите, управлявали до войната, на практика се оспорва това господство чрез претенцията за нови сили с нови платформи и цели. Цанков уверява западните дипломати, че превратът е насочен срещу "земеделския болшевизъм", за да разсее натрапваното главно от Белград впечатление, че е дело на националисти и реваншисти. Оттогава такива обвинения се отправят срещу всяка твърдост в отстояването на националните интереси. Белград готви енергични действия срещу промяната в България. За да я преглътне, заслугата е на италианската подкрепа за преврата. По този повод цар Борис изказва благодарността си на Италия и възхищението си от Мусолини.

Деветоюнското правителство е коалиция на всички партии, обединени върху основата на антикомунизма и враждебността към БЗНС. Целта е да се ликвидира комунистическото движение и да се елиминира влиянието на БЗНС. Главна роля в правителството играят освен министър-председателят проф. Ал. Цанков, външният министър Хр. Калфов, военният министър ген. Иван Вълков и вътрешният министър ген. Иван Русев. Те най-вече настояват за обединение на партиите. На такава идея не е чужд и царят. Той се отнася с недоверие към българските политици, не вярва на партиите изобщо. Царят бе държан в течение на заговора както чрез бившия си адютант Калфов, така и лично от председателя на Военния съюз Вълков. Сам той не се ангажира, докато успехът не бе сигурен. Деветоюнското правителство получи санкцията му и еднодействието им по-нататък бе плътно. Възстанови се мястото на монарха във властта.

Две тенденции са налице в правителството от първите му стъпки. Крайната десница (Народен сговор, Военен съюз, крайно десни елементи от старите партии) е за единна партия,

която би се справила с огромното влияние на БЗНС и БКП. Традиционалистите, сред които са повечето лидери на старите партии, споделят целта, но се разграничават от средствата. Сливането на партиите, според тях, би засилило поляризацията, която пък би ползвала левицата. Буржоазията трябвало да разполага с повече резерви и да води легална борба с комунизма и "дружбащината". В крайна сметка се стига до образуването на Демократическия сговор, извън който останаха демократи и радикали, либерали и социалдемократи.

Успехът на превратa бе улеснен от тактиката на неутралитет, възприета от БКП. Тази тактика естествено произтича от взаимоотношенията между БЗНС и БКП до превратa. Тя беше продължение на по-раншната тактика на БКП. Впрочем, каква би била съдбата на земеделското правителство, ако бе задържало властта си чрез комунистическо съдействие? Как би реагирала антикомунистическа Европа? Промяната в тактиката и ориентацията към въстание - абсолютно безперспективно, авантюристично - бе следствие на изключително силния натиск отвън върху БКП - от Коминтерна, което ще рече от самото съветско правителство. Външният натиск дойде при наличието на вътрешна предпоставка за кървавите събития в България през 1923-1925 г. Тя бе в самия преврат на 9 юни, насилственото сваляне на законното правителство, заграбването на властта от партии, които не разчитаха на избори, за да си я върнат, терорът, с който тази власт бе затвърдена и жертва на който още преди въстанието станаха водачите на БЗНС Ал. Стамболийски и Р. Даскалов. Призивът за въстание намери отзвук не защото бе издигнат от Москва, а защото отговаряше на негодуванието срещу превратa и срещу политиката след него. Именно 9 юни 1923 г. постави началото на цяла епоха на терор и контра-терор. Деветоюнският преврат е открито насилие върху законното земеделско правителство, което, независимо от някои отклонения от конституцията, продължаваше да се радва на доверието на мнозинството от избирателите. Той бе реванш на партиите, управлявали до 1918 г., а и на самия монарх, който се чувстваше ограничен в управлението. Превратът е устроен в името на Търновската конституция, ала режимът, установен с него, еволюира като антидемократичен

и репресивен. Установен чрез беззаконие, режимът се опитва веднага да легитимира съществуването си. Изборите за XXI Народно събрание са спечелени, според българската традиция, от партията на власт.

Създава се Демократическият сговор с амбицията за единна буржоазна партия. Поотделно нито една от партиите не се смята година по легален път да извоюва и да задържи властта, нито пък да уравновеси огромното влияние на БЗНС и БКП. Това съзнание налага единството на така наречените "партии на реда". БЗНС е обезглавен, водачите му са избити, затворени или в емиграция. Без формално да е забранена, най-масовата партия е лишена от възможност за легално съществуване. Една част е заставена при това положение да поеме пътя на нелегалната дейност и борба и влиза в единодействие с БКП, отдала се на новата си тактика - въоръжена борба, терористична дейност и въоръжено въстание. Септемврийското въстание е използвано от управляващите, за да приведат в изпълнение отдавнашното си намерение за ликвидиране на БКП по насилствен път, след като легално не са годни да я отстранят. По силата на ЗЗД, БКП и свързаните с нея организации са обявени извън закона. Нейните дейци са избивани, затваряни, заставяни да емигрират. Отвратителният акт на терористичното крило на БКП, извършило атентата в черквата "Св. Неделя", дава повод да се подложи на изтребление не само комунистическият елит, но и лявата интелигенция в страната. Вярва се, че-понататък за комунизъм в България няма повече да се говори. Това е една нова илюзия, понеже комунизмът не е в личностите, а в условията.

Деветоюнският преврат само частично се оправда. Отстраняването на земеделския режим не елиминира БЗНС. Бързо БЗНС възстанови положението си на най-влиятелната българска партия. Тя се отказва от радикалните си идеи и действия и се нарежда сред "партиите на реда". Забраната на БКП и терорът над дейците й не изтръгнаха комунизма. При второто правителство на Сговора бе дадена възможност за легално проявление на нелегалната партия. Министър-председателят Ляпчев бе достатъчно трезв, за да схване, че за предпочитане е легалната комунистическа дейност пред неле-

галната. При него самият режим еволюира към традиционното управление. Преустройството в авторитарен дух не си намери достатъчно силни адепти. Даже Демократическият сговор не стана една партия, просто добави още една към съществуващите. След падането му от власт сам се разцепи. Една част остана в общия лагер на конституционните сили (А.Ляпчев), друга се оформи в самостоятелна партия с името Народно социално движение с водач Ал. Цанков под влиянието на фашизма и нацизма.

Демократическият сговор се лиши от властта по парламентарен път (един от редките случаи в българската история) и тя бе поета от Народния блок - коалицията на демократични, конституционни сили, включително БЗНС. Така още един преврат не постигна главните си цели. Ако търсим по-трайна последица от него, тя е в широката употреба на насилието, на репресиите и терора срещу политическия противник, което пък предизвиква съответния отпор. Първият етап на "гражданската война" бе открит на 9 юни 1923 г. Вторият е по време на войната, третият - непосредствено след нея. Въпросът, който стои, е дали ще последва четвърти?

Управлението на Народния блок, като замести провалилия се сговористки режим, бе и една преграда срещу перспективата за ново самостоятелно земеделско управление. Парламентарната демокрация се оказа безсилна да издържи срещу екстремистки удари. Потвърдиха се и традиционните й недъзи. Още повече че блоковото управление съвпадна с икономическата криза, изострила до краен предел социалното напрежение. Вината за тежестите и за безпомощността пред предизвикателствата се прехвърли върху самата либерална система на управление. Тя се превърна в удобен обект за нападки и атаки от крайно ляво и от крайно дясно. Самото блоково правителство, разнородно по състав, се оказа безпомощно пред икономическата криза, олевяването на масите и развихрилата се партизанщина. В Европа се създаваше нова ситуация с настъплението на фашизма. Парламентарната система се намираше в изпитание. Разочарованието от управлението подхранваше крайно леви и крайно десни екстремистки програми. Уклон към авторитаризма и фашизма се чувствува-

ше и в някои от старите партии. Открито проповядваше коренно преустройство на държавата във фашистки дух НСД на Ал. Цанков. Фашистката доктрина се усвояваше и от малобройния идеен кръг "Звено". Неговата платформа отричаше либерално-демократичното управление и класическия либерализъм като отживели времето си и неспособни да защитят буржоазната държава срещу комунизма, обявяваше се против изобилието на партиите, а после срещу партиите изобщо, за нови организации, съставени от стопанските среди. Във външната политика "Звено" бе за балканско разбирателство и особено за сближение с Югославия. Това го отличаваше от традиционния шовинизъм на фашизма.

Новият заговор имаше за обект самата парламентарна система на управление и за цел да я замести с фашистки модел - без това изрично да се декларира, - приспособен към българските условия. Преки изпълнители бяха познатият автор на Деветоюнския преврат - Военният съюз. Мястото на Народния сговор сега се заемаше от политическия кръг "Звено". Ударът беше срещу парламентарната демокрация, но този път и срещу монархията. Ако на 9 юни под формата на възстановяване на конституцията се разбираше и възстановяване на прерогативите на монарха, сега целта бе да се ограничат тези прерогативи, ако не може да се премахне монархията напълно. Монархията е част от утвърдената с Търновската конституция парламентарна демокрация, която деветнадесетомайци искат да премахнат. Всъщност фашисткият режим е антимонархичен. Един от принципите му - за "водача" не се съгласуваше с присъствието на конституционния владетел. Там, където при авторитарни режими монархията бе запазена, ролята на монарха бе сведена до чисто представителни функции (в Италия, Румъния), без всякакво участие в управлението.

Условията, които направиха възможен последния преврат - на 19 май 1934 г.,- бяха: икономическата криза с произтичащото от нея социално и политическо напрежение, идването на Хитлер на власт в Германия, подписването на Балканския пакт (февруари 1934 г.), което постави България в опасно обкръжение на Балканите. От една страна, се наблюдаваше разложение на партиите - повече от 40 на брой, от друга -

стабилизиране на някои основни политически сили: БЗНС, БКП и НСД. В парламентарни избори властта би се оспорвала от БЗНС и НСД. Нито връщане към самостоятелно земеделско управление се желаеше, нито фашистки радикализъм чрез НСД. Цар Борис кроеше планове за коалиционно правителство, в което НСД ще е гаранция срещу антимонархически и проюгославски настроения, а БЗНС - за широка социална база. Така сам би съхранил положението си на ръководител и арбитър.

Крайна разпокъсаност на политическите сили улесняваше плановете на заговорниците, които за разлика от 9 юни не разполагаха със сериозна обществена опора. Избухналата правителствена криза бе другият благоприятен за тях фактор - не можеха да очакват отпор на една авторитетна и силна власт. Кризата в перламентарната демокрация се съпътстваше с дълбока икономическа криза. БКП бе в левосектантски курс, който не й позволяваше нито да се ориентира реалистично, нито да реагира организирано. Въпреки че преобладаваха силите за парламентарен изход от кризата, отново се приложи насилствената развръзка.

На 19 май 1934 г. София осъмна с ново правителство. През нощта войската бе турила ръка върху най-важните учреждения. В ранни зори цар Борис бе длъжен да подпише два указа: първия - за освобождаване на правителството на Никола Мушанов, втория - за ново правителство, начело с Кимон Георгиев. Акцията на Военния съюз успя невероятно леко. Блоковото правителство - само в оставка - не се и защити. Съставляващите го партии, оплетени в разправии около разрешаването на кризата, не бяха в състояние да противодействат. Опозицията не се и чувстваше чак толкова засегната. Сред масите бе широко разочарованието и недоволството. Новото правителство се прие без ентусиазъм, ала и съжаление за свалената власт не се прояви.

Като не срещна съпротива, деветнадесетомайският преврат не вдъхваше и надежда. Опората му бяха щиковете на Военния съюз. Експлоатираше се психологическият момент - недоволството от блоковото управление, за едно управление без собствена обществена база, при безразличието на населението. Деветнадесетомайският преврат се установи и режи-

мът се закрепи не поради силата си, а поради безсилието на своите противници.

Формално не се отмени конституцията. Използва се един член от нея, предвиждащ, че ако има външна и вътрешна опасност за държавата и Народното събрание не може да се свика, царят по предложение на МС издава укази със силата на закони. Друг член обаче постановява, че нито един закон не може да се издава, измени и допълни, докато не се обсъди и приеме от Народното събрание. Очевидно е, че правото за укази има предвид кратък период от време. Това право бе използвано повече от четири години, през които царят и правителството законодателстваха без парламент.

Самата конституция определя България за монархия, наследствена и конституционна с народно представителство, т. е. като единство на монархията и парламента. Взаимодействието между тези два равностойни, но взаимнозависещи фактора се разкрива по такъв начин: законодателната власт принадлежи на царя и народното представителство; по-конкретно царят утвърждава и обнародва приетите от Народното събрание закони. Деветнадесетомайският режим като игнорира Народното събрание, си присвоява негови, а и на държавния глава функции: монархът само слага подписа си, без който законите не могат да бъдат обнародвани. Едновременно с Народното събрание са премахнати и местните органи на самоуправление, заместени със системата на назначени кметове. Формално и Народното събрание не е разпуснато, за да се заобиколи другото изискване - нови избори да се проведат не по-късно от два месеца след разпускането. То само не се свиква повече. Отменени са всички членове на конституцията, провъзгласяващи гражданските права и свободи. Забранени са партиите и всякаква партийно-политическа дейност. Спрян е партийният печат, а над останалия е наложена сурова цензура.

Във външната политика се приема политиката на приятелство с Югославия. В нейно име се пренебрегват трайни национални интереси. За целта е забранена и ВМРО. Западните демокрации си затварят очите пред ликвидирането на парламентарната демокрация в България и въвеждането на диктатура, щом новата власт проявява готовност за отстъпки

пред изгодното за тях международно статукво. Впрочем и възстановяването на дипломатическите отношения с СССР - една положителна стъпка, е подчинена на външнополитическата преориентация. По това време съветската дипломация е поела курс на колективна сигурност срещу фашистката агресия.

С Деветнадесетомайския преврат бе отворен пътят за фашистка диктатура в България. Най-съдбоносно се оказа разтурянето на партиите. Почти всички те - независимо от едни или други дефекти - бяха привърженици на парламентарния режим, на конституционната държавна уредба. Почти всички бяха искрено ориентирани към демократичните държави, колкото и силно да бе негодуването от тяхното безразличие към националните проблеми. Едно управление с тяхно участие би намерило по-верния за народа път в предстоящата световна война. Без тях вътрешната и външната политика се чертаеха, без оглед на обществено мнение и извън обществен контрол, от царя и тесния кръг негови приближени. Не случайно Борис III запази в главни линии системата, установена на 19 май, дори когато авторите й бяха уволнявани, интернирани, съдени. И най-важното - не допусна никакво реставриране на партийно-политическата система.

Деветнадесетомайският преврат е едно от най-злокобните събития в българската история, с най-тежки последици за националното развитие. С него бе поставен стартът на пътя, довел до установяване и укрепване на диктатурата, до съсредоточаване на властта в ръцете на царя и групираните около него генерали, висши чиновници и политически кариеристи, до лишаване на гражданите от демократичните права и свободи, до въвличането на България във Втората световна война на страната на Третия Райх и до положението й на отново победена, с всички произтичащи от това последици. Самият преврат не успя да си спечели вътрешна опора. Той се държеше изключително на военната сила. За царя не бе трудно да я разколебае и така да лиши режима от единствената му опора. В общественото съзнание самият той изглеждаше като народа - лишен от полагащите му се по конституция права. Към него се отправяха надеждите на обществеността. При неспособност-

та на Деветнадесетомайския режим, при нестопилото се още недоволство от партиите, царят изглеждаше най-подходящ, за да се възстанови нормалният ред по мирен път, без сътресения и конфликти. Като привлече на своя страна част от Военния съюз, царят отстрани правителството на Кимон Георгиев (януари 1935) и чрез преходните кабинети на генерал Златев и А. Тошев съсредоточи властта в собствените си ръце. Но диктатурата не бе премахната - оглави я лично Борис III. И тя щеше да го надживее. Това изглежда като главна отлика на диктатурата в България от фашисткия модел. Царят, както признаваше, предпочиташе "сам да си връзва гащите". Като отстрани възможните кандидати за "фюрери", той пое роля, която подбиваше устоите на парламентарната монархия.

Така и от Деветнадесетомайския преврат резултатите се оказаха обратни на намеренията. Вместо да ограничи царя, се разчисти пътят за диктатурата му. Не се утвърди желаната от деветнадесетомайци насока на външната политика. Напротив, създадоха се предпоставки за ориентацията, докарала България отново в лагера на победените във Втората световна война.

В журналистиката, а и в политическата пропаганда често се характеризират като преврати и политическите промени, извършени на 9 септември 1944 г. и на 10 ноември 1989 г. По такъв начин се изразява отношение към тях, и то с умисъл да се подцени значението им или да се подведе към определен смисъл. И досегашната официална характеристика на 9 септември подлежи на преоценка. А за 10 ноември би била преждевременна, прибързана една историческа оценка. Върху това събитие доминират личното отношение и партийните пристрастия, а и историческата дистанция е все още нищожна.

Завземането на властта на 9 септември 1944 г. в центъра става по изпитаните вече методи на военни преврати, още повече че начело стоят военни, пряко участвали в превратите през 1923 и 1934 г. Най-прочутите от тях са Кимон Георгиев и Дамян Велчев. В същото време обаче завземането на властта, и то чрез въоръжено въстание, е залегнало в програмите на политически сили през войната. То е епилог на въоръжената

борба, която, както и да се оценява като размах и стойност, е едно от обществените движения през войната.

За новата политическа конюнктура изглежда удобно да се свежда българската въоръжена съпротива до тероризъм. По такъв начин се оправдават репресиите на властта, чиято политика пък отново се налага като единствено спасителна за държавата. Съзнателно се премълчава, че през войната съществува диктатура в България. Спорът дали е била монархофашистка или не, прикрива (а вече и не прикрива) убеждението, че за диктатура по това време не може и да се приказва.

Убеждения всякакви има. Друг е въпросът, когато се утвърждават като единствено верни официалните. Партиите бяха забранени. Партийно-политическата дейност се преследваше жестоко. Ликвидирани бяха всякакви права и свободи. Запушила всички пътища на легален политически живот, диктатурата бе тласнала противниците си в пътя на нелегалната, включително въоръжената борба. Още повече, когато външната политика водеше към нова катастрофа. За ориентацията на България действаха и външната принуда, и собственото разбиране за национален интерес.

На политиката си през войната царят разчиташе, за да запази държавната самостоятелност, да избегне нова катастрофа и да осъществи националния идеал. Донякъде само се постигнаха намеренията му. България избягна участта на Югославия и Гърция - не стана театър на военни действия, не бе окупирана, не допусна български войска по фронтовете и особено срещу Съветския съюз. Ала бе заставена да обяви война на две световни сили - САЩ и Англия, да участва в окупацията на територии на съседни държави и да се примири с ролята на сателит спрямо всесилния Трети Райх. И най-важното, като съюзник на Райха, се оказа пак на страната на победените. Що се отнася до провъзгласеното обединение, то можеше да има значение само при една германска победа. Макар като държава да бяхме съюзници на хитлерофашизма, българският национален интерес изискваше победата на демокрацията. Съпротивата, включително и въоръжената, бяха част от общоевропейската борба срещу фашизма, български принос в нея. През септември 1944 г. обаче не се поставяше

въпрос за фашизъм или демокрация в България, а за влиянието на победителите в следвоенния свят.

Срещу прохитлеристката политика на диктатура се противопоставиха две групировки в името на преориентация към антифашстките сили. Легалната (буржоазната) опозиция бе за реставрация на парламентарния режим до 19 май 1934 г. и за ориентация към демокрациите. Отечественият фронт се обявяваше за една реформирана демокрация, която при определени условия би довела до социализъм от съветски модел.

Курсът на въоръжена борба съответстваше на войната, водена от антихитлеристката коалиция. А български политически еквивалент на тази коалиция, на политическия съюз между СССР и демократичните държави, бе Отечественият фронт. Така бе поне по замисъл. На дело в ОФ се включиха партии и групи с радикална и просъветска ориентация.

Пред очертаващия се погром на хитлеризма през лятото на 1944 г. българската политика се зае да подготви завой в дотогавашния прогермански курс. Но завоят не бе възможен без съответен обрат във вътрешната политика. Опитът на правителството на Багрянов бе обречен на провал. Абсурдна бе амбицията на свързаните с режима дейци да станат носители на нова политика. През втората половина на август 1944 г. Червената армия разгроми Вермахта при Яш-Кишинев и за кратко време се озова на дунавската граница. Преговорите с англо-американците за излизане от войната закъсняха. Съветската дипломция се ориентира към пряко и самостоятелно действие в България в духа на преговаряните с Англия сфери на влияние на Балканите.

Ходът на събитията в България бе до голяма степен предрешен. При тези условия БКП чрез ръководения от нея ОФ взе курс към самостоятелно завземане на властта. Когато Багрянов съставяше правителството си, БКП му обеща подкрепа в съответсвие със старото становище за подкрепа на всяко правителство, дори и от средата на монархисти, което е готово да извърши завой. Местните ръководители не бяха своевременно информирани, че са настъпили изменения в съветските планове за Балканите. След острата критика от Москва обещаната подкрепа се замести с пълна враждебност.

Правителството на Муравиев, съставено от дейци на легалната опозиция, е трагичният и обречен опит да се възстанови демокрацията, вече не толкова срещу отиващата си диктатура, колкото срещу идващата нова. Главното за него е да осъществи мирен преход. Срещу външната заплаха то не е в състояние да се противопостави. Съветският съюз обявява война на България тъкмо при управлението на това правителство. То може само да моли за примирие и нарежда на войските не само да не се съпротивляват (това е сторено още при Багрянов), а да съдействат на навлизащата Червена армия. Тъкмо при правителството на Муравиев БКП и ОФ пристъпват към завземането на властта едновременно с навлизането на Червената армия. Вътрешният фактор е от второстепенно значение, което обаче не означава, че трябва да се игнорира. Всъщност още Д. Благоев предвиждаше, че в 3/4 революцията в България ще зависи отвън. А Г. Димитров пред петия конгрес на БКП (1948) отчете, че Деветосептемврийското въстание е победило с "решаващата помощ" на Червената армия, което е едно закъсняло фактическо признание на критикуваното иначе предвиждане на основателя на българския комунизъм.

Следователно социалистическият режим в България няма алтернатива през есента на 1944 г. Съдбата на България е предначертана от договорността между Сталин и Чърчил. САЩ не се присъединиха към нея. Но опитите им да се противопоставят на съветския контрол в тази част на Европа нямаха практически смисъл, освен да изнудват Москва към отстъпки в други региони. Западът усърдно раздухваше ненадейно избухналия конфликт Сталин-Тито през лятото на 1948 г., очаквайки съветско нашествие, без да има намерение да му противодейства. Както впрочем стана и през 1956 г. в Унгария и през 1968 г. в Чехословакия.

Предопределена за съветската сфера, България нямаше друг изход освен да се нагажда към съветския модел. Само при тези условия са обясними достиженията и провалите на националната политика през толкова охулваните сега 45 години. Обективната оценка е длъжна да има предвид реалните възможности за развитие и промени, а не универсални и абстрактни

критерии и изисквания. Следователно, след войната развитието на България бе възможно само в поставените й отвън рамки. Тя бе длъжна да се приспособява към европейските процеси, в чиито основи стоеше всеобщото зачитане на договорената подялба на Европа. И чрез тях, и в тях да отстоява - вече според разбиранията и възможностите на господстващите политически сили,- националните интереси, националната идентичност.

По отношение на 9 септември 1944 г. предстоят нови изследвания, които ще доведат и до нови виждания. За конкретния случай можем да се ограничим само с някои изводи. В деветосептемврийската промяна има елементи на преврат. Същевременно тя е следствие на продължителна борба на Комунистическата партия и създадения от нея ОФ, от въоръжената съпротива. Тя се извършва в условия на съветско военно нашествие, което не среща никаква съпротива от страна на българската войска. Едновременно с акцията в столицата, властта по места се заема от съществуващите или образуваните в момента ОФ комитети. Между двете антифашистки групировки - прозападната и просъветската - надделя просъветската, което бе неизбежно от постигнатата договореност между Англия и СССР. Военният преврат в центъра се съпътства с широко обществено движение в страната в условията на съветско навлизане. Оттук и политическото предназначение на 9 септември - да се приведат политиката и режимът в България в съответствие с подялбата на Европа, според която България попадаше в съветската сфера. Това не изключва големите надежди, с които този ден бе свързан за хиляди и хиляди хора. И в този смисъл можем да открием потвърждение на вече разкриваната закономерност - да не се постигат целите, които такова прекъсване на законния път си поставя: за нов тип политика, наричана народна демокрация, за социална справедливост и реално народовластие.

Желаният поврат не настъпи, независимо от дълбоките изменения във всички сфери на живота. Тъкмо този резултат ще натежи при определяне окончателното място на 9 септември в българската история - не стремежите към ново общество, не искреността на усилията и безспорните постижения

Промяната на 10 ноември 1989 г. бе обусловена най-вече

от оттеглянето на Съветския съюз от тази част на Европа. Отпаднаха условията, които 45 години по-рано бяха предопределили съветизацията на България. Промяната на 10 ноември се изрази преди всичко в свалянето на Т. Живков от власт. Процедурата на самото сваляне бе в съответствие с характера на режима, а не според изискванията на парламентарната демокрация. От такава гледна точка тя е напълно легитимна, както бе легитимно и идването на Т. Живков на власт по време на Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. Впрочем режимът не бе си изработил механизъм за смяна на "вожда", който докрая се оказа върховният орган на държавната власт във всяка социалистическа страна. Или се изчакваше смъртта му, или пък трябваше да се организира такова съотношение на силите, което да се наложи срещу личната му съпротива.

Главното условие за промяната на 10 ноември бе, както и през 1944 г., във външните предпоставки, които я направиха възможна и наложителна. Теорията за "3/4" се оказа валидна не само за установяването на социалистическата власт, но и за нейния крах. И през 1989 г., както през 1944, пред очевидната катастрофа се търсеше изход отгоре, без сътресения и кървави конфликти. Съзнанието за промяна бе всеобщо. И пак живееше илюзията, че тя е по силата и възможностите на дейци от самата рухваща система. И пак, както през 1944 г., тази илюзия бе жестоко опровергана. Първата стъпка беше възможна само отгоре. Тъкмо тя до голяма степен предопредели по-нататъшния мирен път към демокрацията, за да се излекува болестта, за която нормални лекове не се намираха.

Горбачов застана начело на КПСС и СССР през 1985 г. Програмата за "перестройка" имаше амбицията да оздрави социализма. Тя бе утвърдена от XXVII конгрес на КПСС. Завръщайки се от конгреса, Тодор Живков предприе изненадваща смяна на силно оспорвания министър-председател Филипов. Избраният от него за заместник Георги Атанасов бе извървял всички стъпала на партийната йерархия, без най-пряко да е свързан с върхушката на управлението. Обществено той не бе много популярен и с него можеха да се свържат по-големи очаквания. Цялото му развитие бе в апарата, което даваше сигурност на системата. Изобщо изборът на Атанасов трябва-

ше да засвидетелствува, че България тръгва по пътя на Горбачов. Беше март 1986 г. Върхът бе юлският пленум през 1987 г. В много отношения страната беше зряла за промени. Ала ръководството, дори със съзнанието за наложителността им, набелязвайки разумна програма, нямаше сили да я приложи. Брежневският застой в България се проявяваше в реформаторско свръхтворчество на програми и практическа безпомощност. "Перестройка" не настъпи. Появи се и официално оправдание - нямало нужда от "перестройка", понеже по този курс сме вървели още от Априлския пленум. Никаква промяна не се допусна в БКП - ръководната сила в обществото, никакви отстъпления от единовластието - само едни фаворити се сменяха с други. Това обстоятелство укрепваше убеждението, че промените не са възможни чрез това ръководство, но и чрез тази партия. Такъв бе вътрешният източник на кризата.

Външният източник бе отдръпването на СССР от Източна Европа. Постави се началото на верижна реакция, която не можеше да не обхване и България. При тези условия от вътрешния фактор зависеше не толкова изходът, а обхватът, сроковете, темповете, мащабите... През лятото на 1989 г. все по-ясно се очертаваше рухването на общността, към която България принадлежеше. По това време една от най-популярните личности бе Кашпировски - разчиташе се само на свръхестественото за изцелението.

Каквито и да са били интимните намерения на вдъхновителите и авторите на 10 ноември (техният идеал не надхвърляше "перестройка" от горбачовски тип), те именно дадоха тласък на новото развитие. А след като надеждите им се изпариха, доброволно отстъпиха пътя към пълна смяна на системата. Естествено, и без тях промяната щеше да дойде. Но това не е основание да се подценява реалната роля, не хипотетичната възможност. И своевременността на действието, което осуети насилствената борба за властта. Както и готовността да не свързват националния интерес с тяснопартийната изгода.

Изобщо на 10 ноември стана легална промяна в съответствие с конкретните критерии на политическата система на социализма. Ръководната роля на БКП бе конституционно

закрепена. Промяната можеше да започне само с промяна в ръководството на партията. Такава промяна можеше да направи само пленум на ЦК. В страната нямаше нито стачки, нито демонстрации. Имаше брожение и тревога, имаше очакване и воля. Но погледите бяха обърнати към пленума. Този път надеждите не бяха опровергани. Друг е въпросът кои лица и кои личности можеха да отговорят на изискванията за понататъшния ход на общественото развитие.

• • •

Изобщо превратите са злощастни и зловещи събития в новата ни история. Те прекъсват демократичната традиция в националното развитие и са източник на диктатура и реакция. Тяхното отражение върху развитието на българската държавна система, върху националната политика е пагубно.

С превратите са свързани посегателствата върху гражданските права и свободи, преследванията и репресиите по политически причини. През 1881 г. е арестуван и съден Др.Цанков - бивш и бъдещ министър-председател, емигрират П.Каравелов, П.Р.Славейков, З. Стоянов и др. След 1886 г. са загинали Св. Миларов, О.Панов, Т. Кърджиев, Д. Филов, Ат. Узунов, К. Паница и др. Съдени и затваряни са П. Каравелов, митрополит Климент. Емигрират М. Маджаров, Ив. Вазов и десетки други. След 1923 г. са убити Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Н. Генадиев, П. Д. Петков, И. Хербст, Т. Страшимиров, Н. Габровски и плеада още. Към тях можем да добавим жертвите от лагера на управляващите по време на репресиите - Стамболов, Белчев, Вълкович, Д. Петков и т.н. След 1944 г. загиват не само проводници на политиката през войната, но и борци срещу нея като Н. Петков, Кр. Пастухов, Ат. Буров, Н. Мушанов, Тр. Костов...

Всички преврати са успявали бързо и лесно, стига да разполагат с въоръжена сила. Пред нея органите и организациите на демокрацията са безпомощни. Контрапревратът на Стамболов през 1886 г. сполучи, понеже привлече друга част от войската, не тази, която бе детронирала княза. Цар Борис III през 1935 г. се справи с деветнадесетомайците, след като изтръгна опората им в армейското командване.

Всички преврати премахват демократични режими и овластяват режими с антиконституционен характер и реак-

ционна политика. На 27 април 1881 г. правителството на Каравелов бе последвано от режима на пълномощията. На 9 август 1886 г. Батенберг бе заставен да абдикира, но се свали второто правителство на Каравелов. Последва осемгодишното Управление на Стамболов. На 19 май 1934 г. правителството на Народния блок бе заместено от откровена диктатура. Девети септември 1944 г. бе насочен пряко срещу правителството на К. Муравиев, обединяващо демократичната легална опозиция по време на диктатурата.

Целите, които превратите непосредствено са си поставяли, са оставали непостижими. Често те са давали тласък към развръзка, която чрез тях авторите им са се надявали да осуетят. Във връзка с това е важно да се припомни една пренебрегвана закономерност в общественото развитие - повторяемост, която не ще рече повторение на отминалото, но разбиране, че сходни предпоставки водят до сходни последици. Следователно, бихме могли да предугадим какво ще произлезе от някои съвременни явления, каквито в миналото са предшествали превратите. Значи, за да предотвратим следствията, длъжни сме да отстраним своевременно предпоставките. И най-вече да се развиват и укрепват демократичните институции и методи.

Приключила ли е историята на превратите като средство в българската политика?

Ние сме част от Европа, а в Европа сега доминира демокрацията. Има една човешка заблуда - да приемаме мига за вечност. Никой не е в състояние да предвиди каква насока ще вземе европейското развитие след време. При това не е задължителен преврат, за да се наложи диктатура. Би трябвало да не се забравя, че демокрацията е преди всичко свобода за опозицията - управляващите винаги са били свободни. А и на самия европейски континент - сега континент на демокрацията, само преди 10-15 години имаше диктатура в Испания и Португалия, в Гърция и Турция.

В току-що издадените си спомени Никола Мушанов дели политиците на две групи: такива, които мразят тиранията и такива, които не обичат свободата. Едни политици, според него, мразят тиранията, но и не обичат свободата. Не обичат тиранията, защото сами страдат от нея, но оттърват ли се от тиранията и станат управници, не се двоумят да я приложат

спрямо другите.

Късното развитие на българската демокрация и ниската политическа култура на обществото не са успели да изградят защитни сили срещу посегателството върху самата демокрация. Демократична по произхода си власт може да еволюира в антидемократична при разочарование на обществеността от управлението в нейно име, при невъзможност и безсилие пред остри социални проблеми, при опасение, че не е способна да отстои национални интереси. Превратите са ставали, когато са запушени условията за нормална демократична промяна - когато общественото недоволство заплашва управляващите, а те нямат намерение да се отказват от властта.

Въпросът, които ни вълнува най-вече от гледище на текущата политика, е дали, и в съответствие с изтъкнато вече разминаване между цели и резултати, ще се осъществи мирният, безкръвен преход към демокрация или ни очакват кървави сблъсъци; ще се утвърди ли демокрацията или в нейно име ще се озовем в нова диктатура? Опасността от фашизма не е илюзорна и пропагандна. Фашизмът е и идеология, и политика, която отрича либералната демокрация, като изхожда от безсилието ѝ пред комунизма и ѝ противопоставя антидемократизъм в различни форми, без на всяка цена да се имитира оригиналът. Не всеки антидемократизъм е фашизъм, но всеки фашизъм е антидемократизъм. В такъв смисъл може да се смята, че фашизмът надскача хронологичните граници на периода между двете световни войни и че всяка епоха може да си има своя фашизъм.

Знанието на историята още не е гаранция, за да се предотвратят опасни за държавата и обществото явления. Веднъж един колега - физик, се зае да измие термос, след като бе изпразнено топлото кафе от него. От студената вода стъклото се разтроши. С едно безпомощно равнодушие физикът констатира: "Теоретически знаех, че така трябва да стане".

Такива констатации слушам и за обществения живот.

За съжаление, когато е прекалено късно.

1992

КЛИО ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНА

Когато топовете гърмят, музите мълчат - така поне се мисли. Във всеки случай това твърдение не се отнася до музата на историята. По време на война Клио е на почит, за да се оправдаят действията и за да се обосноват претенциите. Ала разрушителната стихия помита ценни следи от миналото. Естествено е историците да полагат грижи за съхранението им. Такъв проблем възниква пред младата българска наука през Балканската и особено през Първата световна война. За нейна чест тя проявява разбиране и постига определени резултати.

Балканската война започва на 5 октомври 1912 г.* Богдан Филов е 29-годишен. Той не е служил войник поради продължително учение и научни специализации в най-престижни европейски университети. От година е директор на Народния археологически музей в София. Междувременно е избран за доцент в университета, но понеже не може да се съвместяват две държавни служби, е назначен (през май 1914 г.) за частен хоноруван доцент. За него тези години са време на усилена изследователска работа. Тогава пише два от най-важните си труда: монографията "Софийската църква "Св. София"" и студията "Паметници на тракийското изкуство".

Държавната политика се старае да запази живота на първата генерация интелектуалци, формирани след Освобождението. Малцина попадат на бойното поле, повечето заемат различни щабни длъжности, близки до мирновременните им професии и занимания. Богдан Филов е сред тях. Работлив и амбициозен, той не се задоволява с такава невзрачна дейност. Още на 17 октомври, по негов почин, е натоварен да състави "научна мисия", която "да открива, описва и събира археологически и етнографски старини" в Одринско. В мисията са включени археологът Рафаил Попов, Д. Папазоглу, а после, пак по негово предложение, етнографът Ст. Л. Костов и писателят Елин Пелин. (Централен военен архив - ЦВА, фонд 40, опис 1, архивна единица 28, л. 29-30).

Филов веднага се отправя за Караагач, където е установена Главната квартира на Щаба на действащата армия. Оттам

*/Датите до 1 април 1916 г. са по стар стил, а след 13 април 1916 г. - по нов стил.

на 24 октомври моли с писмо началника на Щаба да му се предостави открит лист за съдействие от военните и гражданските власти в "освободените земи". Главната квартира се разпорежда до властите да окажат на мисията нужното съдействие (пак там, л. 31). Дейността на мисията се разширява по състав и обхват. На 13 декември 1912 г. Външното министерство се застъпва пред ген. Хесапчиев, временен губернатор на Солун, да осигури работни помещения на професорите Йордан Иванов и Анастас Иширков, както и на директора на Археологически музей Богдан Филов (ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 91, л. 257). По-късно, на 6 април 1913 г., Щабът на действащата армия, вече от Одрин, разрешава на Б. Филов, Ст. Л. Костов, проф. Иширков и д-р Младен Пачев (уредник в Етнографския музей) да пътуват по железницата от Одрин до Родосто-Силиврия и околността с научна цел, за която военните и административните власти са длъжни да им съдействат (пак там, л. 267).

На 24 януари от Дедеагач Филов известява началника на оперативния отдел на Главната квартира, тя пък е в Димотика, че в Лозенград са пристигнали два вагона със старини и че лозенградският губернатор настоява да се изпрати археолог. Филов и Иширков веднага се отправили натам, ала от Дедеагач не им разрешили да продължат. Резолюцията на съответния началник в Главната квартира е показателна: всеки да си стои на мястото, ще дойде ред на старините; губернаторът да ги вземе под попечението си, а вагоните да се освободят, понеже са потребни (ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 251, л. 194). На 23 ноември турската източна армия бе предприела настъпление при Чаталджа, завършило с погром, и на Главната квартира никак не ѝ е било до археологически паметници и проучвания.

За първата национална катастрофа се потърси реванш с участието в Първата световна война, което пък ще докара втората национална катастрофа. Но погромите не обезсмислят справедливостта на идеалите и пролятата кръв в тяхно име.

Веднага щом е обявена общата мобилизация, неслужилият д-р Филов се явява в Щаба на армията. Получил назначение "археолог" (на машинописците не е известен такъв военен чин, та най-често пишат "архиолог"). Той е оставен на мирно-

временната си длъжност директор на Народния археологически музей в София. Числи се в щаба от 10 септември 1915 до 17 август 1916 г. (ЦВА, ф. 40, оп. 1, а. е. 277, л. 358-359; оп. 2, а. е. 1002, л. 49).

Като изхожда от опита, придобит през Балканската война, Филов настоява пред компетентните власти да се вземат своевременно мерки за опазване на историческите и културните паметници, изложени на опасност. Изобщо той смята, че по време на всяка война трябва да се полагат грижи за опазването им. Наломня, че резултатите ще бъдат от полза за науката, но не ще останат без значение и при разрешаването на много практически случаи. Съображенията му се вземат предвид. При откриването на старини в с. Катунци Щабът на действащата армия се разпорежда на 26 май 1916 г. Филов да бъде командирован, за да ги прегледа. В селото Филов намира развалини от старохристиянска църква от V или VI век, чийто под е направен от мозайка (ЦВА, ф. 40, оп. 2, л. 339, оп. 2, а.е. 986, л. 156).

Междувременно се възприема предложението му за помащабни и комплексни действия. Лично е натоварен с тази дейност. Удовлетворен, той изтъква, че "цени твърде високо желанието на Щаба на действащата армия да се изследват в научно отношение земите, които нашите доблестни войски завладяха през последните месеци, а също така значението, което Вие отдавате на изучавания от тоя род за правилната насока на държавния живот в тези земи и за защита на отечествените интереси в бъдещите международни преговори" (ЦВА, ф. 40, оп. 2, а.е. 939, л. 50).

От 1 до 3 юли в София се провеждат обсъждания между представители на щаба и компетентни специалисти. Задачата е да се съберат надеждни сведения за "новоосвободените земи" в географско, физико-географско, геолого-рударско, икономическо и лингвистико-етнографско отношение. Учените с готовност я приемат. Всички са назначени "на разузнавателна мисия по проучванията на новите земи". Географските проучвания се възлагат на проф. Анастас Иширков, физико-географските - на неговия асистент Жеко Радев; геологическите с природните богатства - на проф. Георги Бончев и д-р Илия

Стоянов; поминък и стопанство - на проф. Димитър Мишайков, Димитров и Каросеров; етнографските елементи (българи, гърци, албанци, сърби, власи и др.) - на професорите Беню Цонев, Стефан Младенов, Любомир Милетич, Стоян Романски, Михаил Арнаудов, лектора Гаджанов; историческите и археологическите забележителности - на проф. Васил Златарски и д-р Богдан Филов. "Нашите първи учени", както ги величае щабът в писмата си до всеки поотделно, са длъжни да пропътуват, и то през ваканционните месеци (да не се губи учебно време!), Македония и Моравско, за да ги изучат от гледище на своята специалност. След завръщането си трябва да представят обстоен доклад за резултата от проучванията си (ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 939, л. 46). Във връзка с това от служба в Щаба на действащата армия се уволняват от 17 август Б. Филов и Ст. Л. Костов (ЦВА, ф. 40, оп. 1, а. е. 277, л. 242, оп. 2, а. е. 1991 л. 179-180).

Обиколката на Б. Филов из "новите земи" започва на 12 август. Целта му е да се запознае с археологическите паметници, да снеме и опише по-важните от тях и да прибере, при възможност, тези, които представляват по-особен интерес и които при "днешните обстоятелства" лесно биха могли да пропаднат. Същевременно преглежда и старини, открити от български и германски войски в хода на войната при укрепителни работи и при прокарването на пътища (ЦВА, ф. 40, оп.2, а. е. 986, л. 156).

От Горна Джумая през Кресненското дефиле и Левуново Филов пристига в Мелник, гдето си взема бележки за зографията в църквите и прибира някои икони с ценна художествена изработка. В Рупел установява мястото на средновековно укрепление, бранило прохода на Струма. Заедно с Йордан Иванов обхождат Беласица. До с. Ключ откриват доста голямо средновековно укрепление, според тях от Самуилово време, играло важна роля в Беласишката битка. Укреплението се състои от обграден със стени лагер, обиколен с два паралелни рова: единият - в средата на хълма, другият - в самото му подножие. "Този начин на укрепяване не се среща никъде на друго място, освен още в Самуиловата столица в Преспа." От щаба на XI Македонска дивизия обещават да направят топографска снимка на това място. Все във връзка с Беласишката

битка посещават и двата главни прохода на планината - при Демир Капу и при Тумба. Заключението им е, че "обходната колона на византийците..., ударила Самуиловите войски в тил, трябва да е минала през прохода край Тумба, като е излязла от с. Матница, в южните склонове". Разглеждат развалините на старо селище, а може би манастир, открити при прокарването на път между Коларово и Демир Капу. Според намерените предмети манастирът е откъм началото на старохристиянската епоха (IV в.),без обаче сигурност в датировката.

В селата Водоча и Велюса - те са в долината на река Струмица - Филов снема плановете на две църкви. Манастирската църква във Велюса е от началото на XI в., а църквата във Водоча - от XII-XIII в., тя именно представлява интерес от археолого-историческо гледище. За жалост и двете били почти срутени, което налага мерки за запазването им, щом обстоятелствата позволяват.

След Струмица Филов посещава римското градище Евит-Хисар при с. Маравици. При Демир Капия на Вардара още в римско време е имало значителен град; германски войници са открили римски гробове. От намерен наблизо надпис е установено името на града - Юменион. Именно тук през Средновековието се е издигала крепост на българския войвода Стрез. Сред населението още се разказвали предания за нея.

Околността на Кавадарци и Градско се оказала богата на римски паметници, отчасти неизвестни. Те свидетелстват, че в римско време този край е бил гъсто населен и че населението е притежавало висока култура. Чрез системни разкопки германските войски разкриват до моста на река Черна старохристиянска базилика от V или VI в. Впечатлява богатата мраморна архитектура с два реда колони, които са я делели на три кораба. Някои от колоните и мраморните орнаментирани плочи били запазени. Германците прибрали мраморен релеф с човешка фигура - такива релефи били голяма рядкост.

Филов посещава много църкви в Кавадарци, Прилеп, Битоля. При с. Герман, на юг от Преспанското езеро, се намира тогава Самуиловият каменен надпис - най-старият български надпис с кирилица; той е спасен за науката. В манастира над с. Слепче край Битоля открива зография от XVII в., икони с

български надписи, ръкописи и старопечатни книги, които подлежали на преглед от вещи лица. Най голям интерес будят старините в Охрид - не само поради научното им значение, но и като ценни произведения на изкуството. Най-старият архитектурен паметник - църквата "Св. Климент" от XI в., доскоро служила за джамия, е полуразрушена и изоставена - налагали се мерки против по-нататъшното разрушение. В другите църкви намира икони от XII-XIV в.. В манастира "Св. Наум" са изографисани образите на Светите Седмочисленици и на канонизираните владетели от времото на Първото българско царство - княз Борис и цар Иван Владислав.

Филов достига Косово поле и Прищина. В тукашните църкви открива иконостаси - дело на български майстори. Пътуването приключва в Скопие, гдето посещава църкви, а в околността - и манастири (ЦВА, ф. 40, а. е. 986, рапорт от 5.X.1916, л. 156-161).

Завърнал се в София на 13 септември, Филов уведомява щаба, че е изпълнил мисията си и в определения срок от 15 дни ще изпрати "надлежния рапорт върху отдела, който ми е възложен" (ЦВА, ф.40, оп. 2, а. е. 939, л. 89). Закъснява само с няколко дни - рапортът е с дата 5 октомври. Отчита, че е изпълнил задачата, като е осигурил събирането и запазването за науката на ценни материали, част от които може би щели да бъдат изгубени. Без да излага всичко, което е видял - това резервира за специалистите,- той изтъква в рапорта си характера и значението на паметниците, които е видял, като набляга върху паметници, представляващи интерес "от наше национално гледище". Възнамерява по-късно да напише съчинение за археологическите паметници в Македония. Обходил почти всички по-важни в археологическо отношение места (без Щип и Велес поради липса на време), той смята, че се е ориентирал в количеството и стойността на археологическите паметници в Македония. Конкретните си наблюдения и заключения излага сбито, точно, обективно и убедително. В сравнение със старите предели на държавата, римски паметници в Македония се срещали рядко, а могили изобщо липсвали. За сметка на това са изобилни паметниците от ново време, особено църковните старини. Те били особено важни, тъй като

са пряко свързани с българската история и националния бит. Ето защо трябва да се обърне голямо внимание на тяхното изучаване и запазване (ЦВА, ф. 40, оп. 1, а. е. 986, л. 161).

И други членове на мисията представят докладите си. Професорите Й. Иванов, Л. Милетич и лекторът Гаджанов излагат наблюденията и заключенията си за западната българска държавна граница, за албанския въпрос и за мюсюлманите в новите земи, като текстовете са придружени с карти.

Преписи от докладите са разпратени от началник-щаба на действащата армия полковник Луков, както до правителствени лица, така и до шефовете на опозиционни партии - Ив. Е. Гешов, Ал. Малинов, д-р Ст. Данев, Я. Сакъзов и Д. Драгиев. Като изтъква ценността на докладите в "непосредствеността на наблюденията" и "учеността на пътешествениците", полковник Луков смята, че сведенията в тях представляват интерес за "първите наши държавни и политически мъже" (ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 939, л. 111-112). Една странна за политическите ни нрави позиция - място сред "първите" се предоставя не само на тези, които в момента са на власт.

В самото начало на 1917 г. Щабът на действащата армия командирова Богдан Филов в Букурещ (ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 942, л. 11).

Сред наградените военнослужещи от части из вътрешността на царството за заслуги през войната е и Богдан Филов. Той е удостоен с орден "Св. Александър" V ст. (ЦВА,IV, а. е. 2, л.12, 27). По време на войната той загубва и двамата си братя - Светополк и Любомир.

Дейността на Богдан Филов и неговите университетски колеги през Първата световна война допринася за обогатяването на изследването върху миналото на българския народ, но и за целите, които се преследват във войната. Така Клио върви ръка за ръка с националните стремления и дела, които от своя страна я обогатяват.

1991

След Солунското примирие (29 септември 1918 г.) Съглашението преустрои политиката си спрямо България, превърнала се от вражеска в победена страна. Главната му цел бе да я застави да подпише империалистическия диктат и да го изпълнява стриктно. Революционната криза, обхванала Европа, поставяше и друга не по-малко важна цел: да се спре влиянието на Октомври, да се запази България в рамките на капиталистическата система.

От началото на лятото на 1918 г. съглашенските щабове получаваха сведения за кризисното положение на България: за отзвука от Октомврийската революция, за тежкото продоволствено положение, за умората от войната. Особено показателни бяха настроенията на фронта, където войниците открито се обявяваха за мир, арестуваха офицери, създаваха революционни съвети. Ясно изпъкваше ролята на социалистите в революционното движение. В една информация широките социалисти се сравняваха с есерите на Керенски, а тесните - с "максималистите на Ленин".

Националната катастрофа означаваше най-крупното поражение за буржоазията като ръководна класа. Революционното движение се задълбочаваше и разширяваше. Френските представители в София докладваха за страха на управляващите среди от ежедневния прогрес на комунистическото движение, за влиянието на революционните идеи дори сред младите офицери, и предупреждаваха, че ако комунистите завземат властта, техните идеи ще се разпространят във всички посоки. От Париж наредиха на командващия съюзните войски в Изтока да вземе всички налагащи се от обстоятелствата мерки, включително окупация на цялата страна, за да попречи или потъпче "евентуална болшевишка акция".

За да постигне целите си в България, Съглашението не можеше да се осланя само на своята военна и политическа мощ. Нужни бяха и солидни вътрешни сили, заинтересовани от запазването на съществуващия ред и годни да изпълняват, убедено или принудително, волята на победителите.

Националната катастрофа бе подровила традиционните

държавни институции: монархизма, войската, буржоазните партии.

Недоверието към Кобургготската династия бе всеобщо в лагера на победителите. Не без влиянието на съглашенската дипломация се активизираха малочислените републикански групи сред българите в Швейцария*. Даже лидерът на Народната партия Ив. Е. Гешов, озовал се през лятото на 1918 г. в Берн, се заричаше да подкрепи един републикански режим, но лично нямаше смелост да се обяви срещу династията. След

---

*/В един документ се твърди, че българското републиканско движение датирало от 1915 г., когато видни граждани, генерали и офицери си подали ръка в името на спасението на България. През декември 1916 г. във Виена се състояло съвещание, на което се набелязали целите на републиканското движение: сепаративен мир с Антантата върху базата на националното обединение, обявяване на република и борба за славянска конфедерация.

Делегатът на Българския червен кръст в Швейцария Д. Миков твърдеше, че републиканският режим в България бил предстоящ и необходим. Сред представителите на републиканското движение се споменава името на някой си Андрейчин, който се хвалел, че поддържа много връзки с български офицери като бивш преподавател във Военното училище в София. Към ролята на лидер се домогвал милионерът Бацуров, търговец на розово масло, когото френското разузнаване оценява като "много полезен". С него работел един служител в българското пропагандно бюро в Швейцария - Стрезов. Те двамата се обявявали за установяване на република без трусове от буржоазните партии, даже чрез широките социалисти; по отношение на земеделците изразявали страх от "антиинтелигентската им и диктаторска програма". На 18 ноември 1918 г. било оповестено създаването на Републиканския комитет с председател Антон Давидов - богат търговец, и секретар Христо Коджабашев. Комитетът захванал да издава бюлетин, в който остро разобличава личния режим, корумпираните партии, Кобургготската династия, правителството на Малинов и се обявявал за сърдечни отношения с Антантата и за Балканска федерация.

Солунското примирие в Швейцария бяха образувани републикански комитети, които издаваха пропагандни материали и предлагаха услугите си на победителите. Съглашенските разузнавателни служби отчитаха, че липсва авторитетна политическа личност, която да възглави републиканското движение и че то е откъснато от реалните сили в страната. Що се отнася до републиканските настроения в самото българско общество - отношението бе напълно враждебно, доколкото те намираха вдъхновение в идеите на Октомври.*

При това положение Съглашението трябваше да се задоволи с отстраняването на Фердинанд от престола. Смятан за главно оръдие на германското влияние в България, съглашенската дипломация вземаше всички мерки, за да не допусне връщането му в политическия живот.** Но на престола остава синът му. Още с възцаряването на Борис III великите силипобедителки виждаха в младия монарх фактор за стабилността на българската буржоазна държава. Но те бяха длъжни да се съобразяват както с подозрителността на останалите балкански държави, така и с разклатените вътре в страната устои на монархическия институт. Трябваше да се втълпи убеждението, че цар Борис е едва ли не антипод на цар Фердинанд - умерен, демократичен, скромен, миролюбив. В това отношение планомерно и методично действаха буржоазните лидери, пък и самият цар. Теодор Теодоров уверяваше френския комисар в София Шарл Анри, че Борис няма нищо общо с баща си, че се чувства французин и българин. Царят декларираше, че е предоставил изцяло съдбата си в ръцете на Антантата и главно на

*/Генерал Франше Д'Епре съобщаваше, че антидинастичното и републиканско движение в България издигало лозунги за обща и незабавна амнистия, за класова борба и Балканска федерация.

**/Установил се в родния Кобург, Фердинанд търсеше контакти с френския представител в Бавария Дард. Пред него се оплакваше от скуката в Кобург, молеше да му се разреши да прибере бившия си секретар - французина дьо Шевремон, и да предприеме пътуване из Германия. От Париж предупредиха Дард да бъде много внимателен в разговорите си. На дьо Шевремон не бе разрешено да се присъедини към бившия цар. А по време на пътуването му из Германия и посещението му в Унгария Фердинанд бе зорко следен.

Франция, изказваше се за лоялно изпълнение на мирния договор, за разбирателство със съседите и особено за сближение със Сърбия.

От своя страна френските дипломати в София ставаха адвокати на добронамерeността на българския монарх. Ш. Анри възхваляваше мъдростта му, препоръчваше го за дълбоко предан на Съглашението и за способен да изведе българската политика по нови пътища. Същата линия възприе и заместникът на Анри - Франсоа Жорж-Пико. И той откриваше особена мъдрост в поведението на Борис спрямо кризисни вътрешни ситуации, апелираше към намесата му за защита на френските интереси, поощряваше го към по-дейна употреба на конституционните прерогативи. А за граф дьо Шеризе - френския представител в Репарационната комисия, Борис III бе най-сигурна опора на реда в страната и окайваше положението му, което го заставяло да понася мълчаливо "безсрамната тирания на своите министри".

Независимо от благоразположението си, френската дипломация отбягваше едно преждевременно явно обвързване с българския монарх, което би я злепоставило пред земеделското правителство, а и пред съседните държави.Нейната предпазливост се прояви както с резервираността към намерението на Борис да пътува из Западна Европа*.

*(Непосредствено след като се завърна от 100-дневна обиколка из Европа, Стамболийски намекна за намерението на цар Борис да пътува на Запад. И Борис лично, макар и много предпазливо, изрази пред Жорж-Пико желание да установи непосредствен контакт с ръководителите на Антантата. От Париж обаче обявиха едно такова пътуване за преждевременно.

През лятото на 1922 г. Стамболийски пак занимава Жорж-Пико с необходимостта за цар Борис да пътува из Западна Европа. Този път царят сам прояви въздържаност. Пред Жорж-Пико сподели, че желае да посети Франция, ала разбира и пречките,поради които не може да напусне страната; при съществуващата обстановка бил длъжен да е постоянно на кормилото, не би било разумно да делегира властта си на министър-председателя и пр. Френският дипломат напълно оправдава съображенията му, като допълва, че още не е дошъл моментът за едно резултатно пътуване.

така и спрямо проекта за женитбата му с френска принцеса*.

Всеобщо и силно изразено бе недоверието към буржоазните партии. Либералите, управлявали през войната, се смятаха за слепи проводници на германското влияние. Тяхното възмогване бе противно на интересите на западните държави. Френската дипломация подкрепяше всички мерки, насочени да елеминират напълно либералите от политическия живот. Но и така наречените съглашенофилски партии не вдъхваха доверие. Те бяха упреквани, че са се присъединили към политиката на Фердинанд и Радославов и най-важното, че поддържат териториални аспирации към съседните държави. В Швейцария Гешов се мъчеше да спечели благосклонността на победителите към коалиционното правителство на демократи и радикали, съставено от Ал. Малинов на 23 юни 1918 г. Той твърдеше, че Фердинанд е назначил Ал. Малинов против волята си, че дейността на правителството се спъва от царя и германците. За съглашенската дипломация Малинов си оставаше само продължител на политиката на Радославов. Всякакви преговори с него се обявяваха за излишни.

---

*/Когато в края на 1920 г. Стамболийски посещава Букурещ, се пораждат слухове за брачен съюз между двете кралски семейства. А през пролетта на 1922 г. изплува проектът за женитбата на Борис с френска принцеса. По това време в София пристигна депутатът от френския парламент Ленай. Той се представи, че изпълнява специална мисия, възложена му от министър-председателя Р. Поанкаре, който бил много разположен към България и желаел да й помогне да излезе постепенно от трудното положение. Според Ленай отстраняването на руското влияние позволявало на Франция да води свободно една благоприятна за България политика. И задачата си формулира така: да проучи исканията на България и възможностите за тяхното удовлетворяване. Той обеща съдействието на Франция за отсрочка на репарационните задължения, за излаз на Егея. Срещу всичко това Ленай предлага женитбата на цар Борис с принцеса Женевиев Орлеанска, дъщеря на Вандомския дук. Според неговия план царят трябвало да предприеме инкогнито пътуване из Европа, по време на което да посети Швейцария, където годежът ще се уговори с дука. Така българският държавен глава ще се сроди с Франция и Белгия, а България ще получи солидна подкрепа и ще излезе от трудното си положение. Този брак се желаел и от Югославия като средство за трайното сближение между двата народа.

След примирието коалиционното правителство бе разширено с по един представител на народняците, широките социалисти и земеделците. Но отношението към него съществено не се измени главно поради ръководната роля на демократите. На главнокомандващия войските в Изтока бе наредено да защитава съюзните интереси, без да прибягва до българското правителство и без да оказва предпочитание към една или друга правителствена комбинация. Недоверието към Малинов и партията му се запази за дълго.

В съставеното на 28 ноември 1918 г. правителство на Теодор Теодоров бяха представени всички партии, без либералите и тесните социалисти. С телеграма до Стефан Пишон, френския външен министър, новият министър-председател апелира за "подкрепата и благосклонността" на Франция - "най-добрия защитник на идеите на правото и справедливостта". Пишон изобщо не му отговори. Оправданието му бе, че дипломатическите отношения между двете страни не са възстановени, че примирието не прекратява състоянието на война между двете страни. Съставът на новото правителство не създава впечатление за възможна най-широка представителност. Народняците, от чиито среди произхождаше новият министър-председател, не бяха компрометирани с участие в управлението през войната и даваха гаранция за твърдост спрямо революционното движение. Ш. Анри подчертаваше, че партиите от правителствената коалиция се били съюзили още от началото на 1918 г. за борба срещу войната, че самият Теодоров и приятелите му изпитвали най-големи симпатии към Франция. А фактът, че правителството е получило властта в името на сключването на мира, ще го застави - според Анри - да търси разбирателство с победителите. Както той, така и ген. Кретиен, смяташе, че в интерес на Франция е това правителство да остане на власт, защото никое друго не би било по-подходящо, и Франция да му оказва подкрепа, доколкото това не пречи на интересите й. Анри специално подчертаваше, че правителството твърдо отстоява съществуващия ред, че е враждебно на болшевизма и че е решено да се справи с всякакъв вътрешен конфликт. Той осъждаше антибългарските настроения на Запад, подхранвани от френския печат*.

---

*/В докладите си до Ке д'Орсе Ш. Анри критикуваше поведението на френския печат в България, който под влиянието на съседите й възприемал лесно лъжливи новини. Той опровергаваше информацията от Букурещ за "българската заплаха като непосредствена опасност", а по повод съобщението на в. "Тан" за убийство на гърци от българи в Струмица пишеше: "Няма нищо вярно в това".

През пролетта на 1919 г. Теодоров възнамеряваше да посети Париж, за да установи контакт с министър-председателя Ж. Клемансо и външния министър Пишон. По този повод пред ген. Кретиен той заяви:"България не може да си осигури бъдещето без подкрепата на една велика сила; тя не може да избере Русия, която дълго не ще се възстанови, а и не желае да попадне пак под влиянието на Централните сили; затова тя иска да се свърже икономически и политически с Франция, да се постави под нейна опека". Въпреки че при конкретната обстановка - в очакване на мирния договор - бяха правени всевъзможни постъпки и декларации с конюнктурен характер, изявленията на Теодоров изразяваха искрено външнополитическата линия на оная част от политическия свят, която търсеше разрешение на националните проблеми с помощта на англо-френския блок. Отговорът от Париж не бе обнадеждаващ: представителите на бившите неприятелски държави ще бъдат приети само когато са повикани да подпишат мирния договор; от това правило не се допускаха никакви изключения.

Желанието на Теодоров да се опре на Франция се обявяваше за разбираемо. Великодушно се приемаше, че "някои българи" не са подкрепяли прогерманската политика през войната и че мнозинството от народа е отхвърлило миналото. Но не се забравяше подозрението, че тази преориентация може да е само временна с оглед на предстоящата мирна конференция. Въпреки твърдението, че съюзниците не водят политика на отмъщение, Пишон разкриваше една злопаметност, която не вещаеше нищо добро за условията на мира. Той напомняше, че победителите не забравяли "напълно оправданите претенции на съседите на България" и били длъжни да вземат спрямо нея съответни предпазни мерки. Най-голямото му обещание звучеше почти зловещо: България щяла да се третира много по-добре от Антантата, отколкото биха били третирани - под българско внушение - Гърция, Сърбия и Румъния, ако победители бяха Централните сили. Излагаха се условията, при които френското правителство би установило добри отношения с България: да се откаже от всяко агресивно намерение, да се ограничи с развитието на собствените си ресурси, да живее в разбирателство със съседите си.

Поведението на Франция произтичаше от общия курс на несправедливост и отмъстителност спрямо победените, който щеше да се наложи изцяло с империалистическия диктат от 1919-1920 г. Настойчивостта, с която този курс се провеждаше и в една беззащитна страна, каквито и прегрешения да й се вменяваха, се дължеше до голяма степен на натиска на съседните държави. Получили огромни териториални придобивки, в това число за сметка и на България, те отхвърляха всяка снизходителност към повалените противник, подклаждаха непрестанно подозрението към него, стараеха се да отежнят още повече съдбата му. Антибългарското настървение бе прекалено и затруднително даже за големите им покровители. Френското правителство предупреди Белград, Атина и Букурещ срещу провакационните действия към България: палежи на училища в преминалите към Гърция територии, съсредоточаване на гръцки и сръбски войски в близост до българската граница, публични закани за нашествие в България. Пишон информира балканските правителства за основните насоки на политиката си към България и използва случая да им напомни, че е в техен собствен интерес да не извършват никаква неразумна стъпка, която би увеличила възбудата в страната и би предизвикала опасни събития.

На 28 юни 1919 г. във Версай бе подписан мирният договор с Германия. Последва - на 10 септември в Сен Жермен - подписването на договора с Австрия. На дневен ред бе поставен мирът с България. Българската делегация в Париж се намираше в положение на пълна изолация. Френският печат преливаше от клевети за България. На 19 септември бе връчен проектът за мирен договор, който потвърждаваше най-мрачните предвиждания. Напразно управляващите бяха апелирали за милосърдие. Царят предупреждаваше френските дипломати, че тежките мирни условия ще нанесат удар върху него и министрите-антантофили, а подтик ще получат "партиите на анархията на Димитров и Стамболийски". Той настояваше най-вече за запазване на редовната войска като единствена опора на обществения организъм. Партийните лидери заплашваха с болшевизация на страната, ако се наложи тежък мир.

Оповестяването на мирните условия засегна непоправимо управляващата буржоазия, която търсеше подкрепа извън страната, като се представяше за единствена гаранция срещу

болшевизма, а вътре в страната насаждаше илюзията, че престижът й пред Съглашението ще смекчи последиците от поражението.

В правителството на Теодоров влизаха и представители на БЗНС. След обявяването на амнистията в него бе включен и водачът на БЗНС Александър Стамболийски. Отношението на френската дипломация към БЗНС бе двойствено. Тя се съобразяваше с огромния ръст на земеделското движение след войната и не забравяше мъжествената съпротива на Стамболийски срещу политиката на Фердинанд и Радославов. И в същото време изпитваше силно смущение от радикалните тежнения в земеделското движение. Поради това за най-изгодно се приемаше участието на БЗНС в една правителствена комбинация, но под ръководството на сигурните буржоазни партии.

Отношението на Стамболийски към тези партии бе добре известно. С участието си в правителството на Теодоров той неотклонно преследваше целта си: постепенно разширяваше делà на БЗНС в управлението до установяването на самостоятелен земеделски режим. Буржоазните партии, съзнаваха, че без БЗНС е невъзможна стабилна власт. В същото време не желаеха да допуснат самостоятелното му управление и спъваха нормалното му развитие. Конфликтът бе неизбежен. В този конфликт френската дипломация съчувстваше на буржоазните партии и им оказваше съдействие.

В края на април избухна правителствена криза по повод решението на правителството да забрани свикания за 27 април конгрес на БЗНС*.

---

*/Поводът за забраната бе опасността от възможни вълнения. Земеделските министри си дадоха оставката. При това положение Т. Теодоров трябваше да подаде оставка на кабинета. Царят го натовари да състави ново правителство. Стамболийски се стремеше да използва този случай, за да ограничи буржоазното мнозинство в правителството и да укрепи позициите на левите партии - земеделци и социалисти. Той възразяваше против по-нататъшното участие на Андрей Ляпчев и настояваше Военното мистерство да се поеме от БЗНС, а Вътрешното - от широките социалисти. Според постигнатия компромис за военен министър бе назначен народнякът М. Маджаров, за министър на вътрешните работи - широкият социалист Кр. Пастухов;демократите се оттеглиха от коалицията.

Причината за кризата се обясняваше от Анри с "тъмните машинации и интриги" на Стамболийски, който искал сам да поеме властта. Получавайки този сигнал, ген. Франше д,Епре заповяда да не се допускат никакви събрания, които биха предизвикали безредици. Анри одобряваше решимостта на Теодоров да не се съгласява да ръководи едно правителство, съставено само от напредничави елементи (имаше предвид земеделци и социалисти), да не им даде по-голям дял от този, който са имали, да направи всичко възможно да запази като министър Андрей Ляпчев, когото смяташе за най-енергичен в борбата против болшевизма. За разрешаването на кризата заслугата се отдаваше на царя, който разбрал, че "един десен кабинет ще бъде така опасен за момента, както и един ляв кабинет". Според Анри новото правителство малко се различавало от предишното, щяло да продължи неговата политика, а направените концесии на левите партии намираше за чисто формални.

• • •

В парламентарните избори от 19 август 1919 г. огромен успех пожънаха партиите на левицата. БЗНС извоюва 85 депутатски места, БКП - 47, БРСДП - 38. Всички буржоазни партии трябваше да се задоволят общо с 66 депутати. Първоначално Анри не губеше надежда, че предпочитаната от него коалиция ще се запази, като се уповаваше и на разногласията в БЗНС, и на предстоящото подписване на мирния договор.* Но получил мандат да образува правителство, Стамболийски първо прикани към сътрудничество социалисти и комунисти. Анри алармира Париж със съобщението, че кабинетът ще се състои от 6-7 земеделци и 3-4 социалисти, че буржоазните партии ще бъдат напълно елеминирани. Опасенията се оказаха преждевременни.

На 6 октомври Стамболийски състави коалиционен кабинет с участието на двама народняци (М. Маджаров и Ат. Буров)и един прогресивен либерал (д-р Ст. Данев). Този изход бе възможно най-благоприятният за френската дипломация.

---

*/По време на XV конгрес на БЗНС, състоял се в началото на юли, се сблъскаха двете главни линии в Земеделския съюз: консервативната на Дим. Драгиев и радикалната на Ал. Стамболийски. Надделя втората. В навечерието на изборите Драгиев бе изключен от БЗНС.

Анри изказа задоволство от стремежа на Стамболийски да търси "опитни хора" от десните партии. С удовлетворение отчиташе, че самият Стамболийски еволюира към по-умерени идеи, че не пропуска случай да апелира към ред и спокойствие. С горещо одобрение посрещна съдебното преследване срещу виновниците за катастрофата - министрите от кабинета на Радославов.* А още по-горещо бе одобрено поведението на правителството във връзка с транспортната стачка. Опиращо се върху селската маса - докладваше Анри,- правителството е твърдо решено да не допусне смущаването на реда от комунистическото малцинство и най-малкият опит в това отношение ще бъде потъпкан най-енергично.

Главното съображение, от което изхождаше френската дипломация в отношението си към правителството на Стамболийски, бе неговата външна политика и най-вече - поведението му към Ньойския договор. Още преди подписването на договора Стамболийски многократно подчертаваше, че колкото и тежък да е той, ще трябва да се изпълнява. А след подписването му на 27 ноември 1919 г. смяташе, че националните интереси могат да се отстояват само като се изпълняват поетите задължения и същевременно се използват всички възможности за облекчаване на непоносимите тежести, наложени на страната.

Вътрешната и външната политика на коалиционното правителство на Стамболийски позволи на френската дипломация да преодолее до голяма степен предубежденията си към БЗНС. Тя смяташе, че при явния упадък на буржоазните партии, компрометирането на монархическия институт и при стремителния ръст на комунистическото движение единствената сила, годна да осигури изпълнението на мирния договор и да издигне преграда срещу революционната вълна, бе селската партия. Френските представители в София вече откриваха в управлението на Стамболийски най-добра гаранция за запазване на вътрешния ред и срещу надделяването на една авантюристична външна политика. В инструкцията, която получи от Ке д`Орсе новият френски върховен комисар в София

*/Във връзка с арестуването на министрите от Радославовия кабинет и искането на правителството да му бъде предаден избягалият в Германия В. Радославов, Ш. Анри пишеше: Франция може само със симпатии да се отнесе към преследването на тези хора, които са били нейни най-злостни врагове.

Франсоа Жорж-Пико, се изразяваше убеждението, че българското правителство е решено да зачита договора и да използва само мирни средства за удовлетворяване на исканията си. Без да са изчезнали всички резерви и подозрения към отделни страни от идеологията и практиката на БЗНС, френската дипломация бе подготвена да приеме самостоятелния земеделски режим.

В парламентарните избори от 28 март 1920 г. БЗНС получи 110 депутатски места. БКП затвърди положението си на втора политическа сила. Откриваше се възможност за самостоятелно земеделско правителство, като се осигури мнозинство в Народното събрание чрез касиране на някои опозиционни депутати. Друга възможност беше да се възобнови коалицията с буржоазните партии. Жорж-Пико предпочиташе коалицията, но бе готов да подкрепи и хомогенен кабинет. Българските селяни - пишеше той - са уморени от войната и желаят мир; те са за спокойствие и ред в страната, което показаха при транспортната стачка. Единственото, което го тревожеше при втория случай, бе увлечението в "опасни експерименти" при осъществяване на реформите, залегнали в програмните документи на БЗНС.

На 21 май 1920 г. бе съставено самостоятелно земеделско правителство. Стамболийски декларира пред Жорж-Пико, че ще ориентира страната решително към Антантата, ще осигури вътрешно спокойствие, ще проведе вътрешни реформи. За Жорж-Пико Земеделският съюз вече бе най-стабилната социална сила, миролюбива във външната политика, антиболшевишка - във вътрешната, а Стамболийски - единственият политик в състояние да ръководи страната при изпълнението на Ньойския договор. Тази оценка ще търпи промени в различните етапи на взаимоотношенията със земеделския режим и, общо взето, положителното отношение към външната политика ще се съпътства с остро критично и често отрицателно отношение към основните страни на вътрешната политика на правителството. Жорж-Пико заключаваше: колкото първата изглежда мъдра, уверена, предпазлива, толкова втората е несигурна, рискована, крайна.

Според една проста схема, създадена от френските дипломати, в Земеделския съюз съществували две враждува-

щи течения - прогресивното и антиболшевишкото, а Стамболийски е някъде по средата и действа под натиска ту на едното, ту на другото.Френските дипломати съчувстваха на дясната групировка и бяха непримиримо враждебни към левицата.

Още при образуването на самостоятелно земеделско правителство Жорж-Пико докладва, че БЗНС е разцепен на две. В края на 1920 г. съобщи за разногласия в съюза, за вероятността от ново правителство. Той се надяваше да бъдат отстранени "двама-трима неприятни министри" и главно - вътрешният министър Александър Димитров, когото обвиняваше в "скандално снизхождение към болшевишката пропаганда". Развръзката се очакваше да настъпи по време на редовния конгрес на БЗНС през февруари 1921 г. Но конгресът одобри вътрешнополитическата платформа, която отразяваше радикалните тежнения на трудещите се селски маси: за Народен съд, за ограничаване на поземлената собственост, за прогресивно-подоходно облагане, за земеделска диктатура при заплаха от преврат. При преустройството на правителството, извършено в края на юни, Ал. Димитров бе освободен от Вътрешното министерство, но бе натоварен с не по-малко важното - Военното министерство.

Жорж-Пико не скри раздразнението си от тази развръзка: от нея не очакваше да допринесе "нито за компетентността на правителството, нито за умереност в икономическата политика". Атаките срещу Ал. Димитров се засилваха. Той бе обвиняван, че покровителства "комунистическите маневри", че се отнася зле към френските икономически интереси. Генерал дьо Фурту, председател на Междусъюзническата военна комисия в София, изпрати до маршал Фош, председател на Междусъюзническия съвет във Версай, характеристика на новия български военен министър, според която именно той увличал правителството в "комунистическо законодателство", съпротивлявал се на съглашенската политика, ратувал за сближение с Москва. Дори убийството на Ал. Димитров на 22 октомври 1921 г. бе повод да се повторят обвиненията за връзки с "ноторни комунисти", че под негово въздействие Стамболийски се ориентирал към сближение с "крайната левица". "Следователно - заключаваше френският дипломат,- не може да се каже, че убийството му ще е зло за стабилизиране на българските институции."

Върху новия вътрешен министър д-р Райко Даскалов се стовариха всички обвинения, отправяни по-рано към Димитров: той бе представян за лидер на най-напредничавите елементи, които давали доброволни аванси на комунизма, които подтиквали растящата благосклонност на Стамболийски към социалистите и комунистите. Със симпатия се отбелязваха слуховете за нови избори, за разцепление в правителството и все по-откритата съпротива на десницата в лицето на М. Турлаков, Ст. Омарчевски и др. срещу "автократическите тенденции" на Стамболийски.

По отношение на реформаторската дейност на земеделското правителство френската дипломация стоеше на позициите на десницата в БЗНС и буржоазната опозиция. Още при назначаването му Жорж-Пико изрази безпокойствие от обявените проектозакони. Без да възразява срещу тяхната същност, той осъждаше всяка прибързаност, препоръчваше всестранно обсъждане. Скоро критиката му стана по-открита и по-конкретна. Предупреждаваше, че задължителната трудова повинност ще създаде реална опасност за трайността на кабинета. Законът за трудовата поземлена собственост окачествяваше като неразумен. В данъчната политика не виждаше никаква доктрина, система, никакъв респект към правото на другите. Изобщо приетите от Народното събрание закони разтърсвали цялата социална организация на страната, правели невъзможен всякакъв бизнес, предизвиквали огромно вълнение сред индустриалци, банкери и чужди капиталисти. Вследствие на всичко това нараствало недоволството, заплашените интереси се съюзявали, което създавало опасност за самия кабинет.

Дипломатическите представители протестираха поотделно срещу един или друг закон. За Жорж-Пико това бе недостатъчно.Той стана инициатор за колективен демарш на силите. Текстът на вербалната нота подготви сам. В нея се обръщаше внимание главно на международните последици от реформите. А истинската й цел - както Жорж-Пико признаваше - бе да се отложат "лекомислените инициативи" да се насърчи съпротивата срещу тези земеделски дейци, които вярвали, че ще се отстрани "комунистическата опасност, като се прилагат някои теории на екстремистките партии".

Пълномощните министри настояваха нотата да се връчи незабавно, за да се осуети гласуването на нови закони от Народното събрание. Припряността бе толкова голяма, че

доайенът на дипломатическия корпус я връчи преди Жорж-Пико да е получил одобрението на Ке д'Орсе.* Стамболийски обеща да се внесат внушаваните препоръки в закона, визиращи чуждия капитал. Но законът бе гласуван от Народното събрание без промени. На новия протест Стамболийски обеща, че законът няма да се прилага, докато не се ревизира според пожеланията.

Междусъюзническата комисия в София се противопостави на Закона за трудовата повинност. Против него се обявиха Междусъюзническата военна комисия в София, посланическата конференция във Версай, дипломатическите представители на Англия, Франция и Италия в София. Под този масиран натиск в закона трябваше да се внесат съществени изменения. Забавянето и неприлагането на редица мероприятия на земеделското правителство се дължаха до голяма степен на чужда намеса.

Най-често външният натиск се прилагаше под формата на защита на интересите на чужди граждани. Така, без изрично да се отхвърля един или друг закон, френската дипломация обявяваше, че той засяга френски интереси - било на отделни лица, било на дружества,- за да настоява за съответна поправка. През февруари 1920 г. френското правителство протестира срещу Закона за извънредно облагане на капиталите с мотива, че засягал и дружества с френско участие. От своя страна редица акционерни дружества се обръщаха за помощ от Париж и в отговор следваха официални постъпки на френското правителство пред българските власти.**

---

*/ На Жорж-Пико бе наредено да не връчва нотата преди в Ке д' Орсе да са се запознали с текста ѝ. Жорж-Пико се извини, че това нареждане е получил, след като нотата е била вече връчена.

**/ Такива оплаквания постъпиха в Париж от двете захарни компании - в с. Каяли, Бургаско, и Българска захарна компания - Пловдив, от тютюневото дружество "Никотеа", чиито акции бяха изцяло в ръцете на френското дружество "Източни и отвъдморски тютюни", от мина "Плакалница", от дружеството за осветление в София, от дружеството Куюмджийски, от Българската генерална банка (за която по това време френско-холандската банка подготвяше план за реорганизация, осигуряващ доминиращо влияние на френския елемент в нея), от Френската ипотекарна банка и др.

На сцената се появи и прословутият дьо Клозиер. Той пристигна в София през октомври 1920 г., за да изнуди уреждането на сметките от покупките на зърнени храни през 1915 г. на стойност 1,6 млн франка.

Правителството се опитваше да отстоява националните интереси чрез средствата, с които разполагаше. Спрямо исканията на дьо Клозиер то възприе тактиката на протакане. Правейки една или друга отстъпка, то се мъчеше да съхрани основното в замислите си. Затова и Жорж-Пико с раздразнение констатираше, че се правели много франкофилски декларации, но повечето въпроси, повдигнати от френски граждани, оставали неудовлетворени.

В рамките на 100-дневната обиколка на Стамболийски из Западна Европа бе включено посещение и в Париж. В подготвените в Ке д'Орсе документи за разговорите с българския министър-председател централно място заемаха именно така наречените френски интереси. Списъкът на исканията бе дълъг: възмездяване на щетите, понесени от захарните предприятия; обезщетение за мина "Плакалница", секвестирана по време на войната; споразумение с дружеството за трамваи и осветление в София, експлоатирано през войната от Софийската община; ликвидиране на висящите въпроси от закупуването на реколтата през 1915 г.; гаранция, че чужденците няма да бъдат засегнати от експроприацията, предвидена по Закона за едрата градска собственост и др.

В специален документ се изреждаха принципалните аргументи, които трябваше да се изложат пред Стамболийски във връзка с тези въпроси: чуждите капитали били предназначени да подпомогнат икономическото развитие на страната, а не да осигуряват фиска с приходи. Отклоняването им от тяхната истинска цел чрез един грабителски фиск щяло да представлява косвено и тайно апелиране към ресурсите на френския пазар, към който едно правителство можело да прибегне само пряко и явно чрез официален пласмент на чужди капитали; обременяването на капиталите с прекален данък означавало да се отнеме доверието към международния пласмент, да се компрометира икономическото възстановяване на страната, да се подрови самата й фискална система. В заключение се

изтъкваше, че френското правителство не настоява за пълно освобождаване от данъци, а само за един нормален фискален режим, против изключителните облагания.

В Париж Стамболийски повтори декларациите за лоялност към мирния договор, за ориентация към Антантата и апелира за помощта на Франция във връзка с излаза на Егейско море, приемането на България в ОН и пр. Ръководителите на Ке д'Орсе обещаха съдействие по всички искания, които не били в противоречие с Ньойския договор. Но не пропуснаха да отбележат, че българското правителство може да докаже добрата си воля, като уреди претенциите на френските дружества. Стамболийски даде необходимите уверения, включително и за изменение на законодателството. Въпреки наложените отстъпки. противоречията се запазваха, защото земеделското правителство, даже когато биваше заставено да прави отстъпки, се стараеше да не засегне същността на реформената си дейност, докато френската дипломация под формата на възражения по частни въпроси атакуваше тъкмо тази същност.

Друг източник на неудовлетворение от вътрешната политика на земеделския режим се криеше в неговата относителна толерантност към комунистическото движение. За Стамболийски Комунистическата партия беше едновременно и главен конкурент за влияние сред масите, и съюзник в борбата срещу буржоазната опозиция. Убеден, че истинското опровергаване на комунистическите идеи ще е резултат от осъществяването на програмата на БЗНС за трудова селска демокрация, Стамболийски разчиташе на легалните средства, на идейната борба. В публични речи пред чужди дипломати той изтъкваше, че като обсебва част от комунистическата реформаторска програма, БЗНС печели съмишлениците на БКП и издига "огнеупорна стена срещу болшевизма"

Жорж-Пико се мъчеше да разколебава убеждението, че по такъв начин подхранва недоверието към комунистите, а подтикваше към по-категорични антикомунистически изявления и действия. Такива изявления Стамболийски правеше от време на време. Но в отговор на подстрекателските внушения той заяви в Народното събрание: "Толерирали сме болшевизма! Да можем с две капки вода да удавим комунистите. Но

защо ще се борим? Те не са опасни - открити противници са. Отдясно е опасността." Особена тревога изпитваше Жорж-Пико от многобройните декларации на Стамболийски, че занапред страната може да се управлява само от земеделци и комунисти, че ако му се наложи коалиция, тя е възможна само с левите партии, в това число и комунистическата. Докладите на френския пълномощен министър се пълнеха с констатации за ориентация на правителството към сътрудничество с БКП, за толериране на комунистическата пропаганда.

През пролетта и лятото на 1921 г. земеделското правителство бе обект на силна клеветническа кампания. Съседните държави го обвиняваха, че поддържало тайни връзки със Съветска Русия и подкрепяло кемалистката революция, че се използвало от изпълнението на Ньойския договор, че подпомагало съпротивата на българското население, останало под чужда власт, че преследвало капиталистите, че проявявало снизходителност към комунистическата пропаганда. Връчваха се протестни ноти, отправяха се заплахи за окупация на страната. Френската легация в София констатираше провал на цялостната политиката на правителството. Пред царя, а и пред самия министър-председател Жорж-Пико твърдеше, че България е загубила доверието на великите сили и съседните държави, че приетите закони са причинили застой в индустрията и оттегляне на капиталите от страната. А когато под външен натиск Народното събрание внесе изменения в Закона за данъка върху капиталите и в Закона за Консорциума, и буржоазната опозиция, и френските дипломати откриха ново потвърждение за растящата слабост на правителството, Ал. Малинов се провикна в парламента: "Стамболийски се прости с политиката на реформи". Управляващият френската легация констатира истинска капитулация на правителството пред "скъпи за него идеи".

Широкото съвпадение в оценките и действията между френската дипломация и буржоазната опозиция не означаваше единство в преследваните цели. Опозицията се надяваше, че международните усложнения ще улеснят царя да отстрани земеделците и да я повика на власт. Такъв изход не бе още желателен за френската дипломация. Най-активната сила в

опозиционния блок бяха демократите, а подозрението към тях не бе заглъхнало - връщането им в управлението се смяташе неизгодно за Франция. Изостряне на вътрешните борби изключваше всякаква възможност за коалиционен кабинет. При това положение предназначението на външния натиск бе да спъва радикалните тежнения в правителството, да оказва съдействие на десницата в БЗНС, да осуети сближението между земеделци и комунисти.

Ново рязко изостряне на вътрешнополитическото положение настъпи през пролетта на 1922 година. Съобщението за закрит врангелистки заговор даде допълнителен подтик на единодействието между БЗНС и БКП. Буржоазните партии се активизираха. Беше образуван Конституционният блок, който излезе открито с претенция за власт. В докладите на Жорж-Пико намираха място всички обвинения на блока срещу земеделския режим: растяща благосклонност към Комунистическата партия, еволюция на самия Стамболийски към комунизма, неспособност на властите да осигурят законността, отпор на десницата в БЗНС срещу автократичните тенденции на Стамболийски.

Не по-малко суров обаче беше френският дипломат срещу опозиционната коалиция, разчитаща на царя за завземане на властта. Жорж-Пико научи, че блоковите партии са се споразумели за състава на бъдещото правителство, което щяло да се оглави от Малинов. Тъкмо този избор го изпълни с възмущение. Да се определи за шеф на бъдещото правителство последният министър-председател на цар Фердинанд - това, според френския дипломат, бе "предизвикателство към здравия разум" и свидетелство за "ниския политически дух" на буржоазните партии. "Сега вече - писа той - Франция знае с кого ще има работа след падането на земеделците. Колкото и разочароваща да е понякога политиката на Стамболийски, неговото отстраняване от власт не ще представлява за нас никакво преимущество. Можем само да се радваме, че силата на неговите противници не изглежда сега такава, че да доведе в близко бъдеще до свалянето му по нормален път."

Но Жорж-Пико не само констатираше, но и лично полагаше усилия за разрешаване на кризисните ситуации в изгоден за Франция дух. През април 1922 г. буржоазните партии окачес-

твиха като противоконституционни два закона, приети от Народното събрание (за Софийската община и за музея "Иван Вазов"). Царят отказа да ги подпише. Опозицията очакваше правителствена криза. Чрез началника на дворцовата канцелария Жорж-Пико посъветва царя да бъде изключително внимателен в решението си. "Царят - каза той - не може, както до войната, да назначава правителства по собствено усмотрение; той не разполага с поддръжката на една силна войска, а да се осланя на материалната сила на буржоазните партии е рисковано; земеделците ще се защищават упорито, ако се почувстват застрашени, и биха прибягнали до сътрудничество с комунистите." След дълго колебание царят подписа указите. Жорж-Пико бе доволен от това решение, като подчерта, че още не бил дошъл моментът за промяна.

В същото време не преставаше дипломатическият натиск върху земеделското правителство. Жорж-Пико стана инициатор за нов демарш на представителите на великите сили в София. Сега протестът бе срещу липсата на нормални отношения между правителството и дипломатите: Стамболийски постоянно отсъствал, останалите министри отбягвали срещи и пр. Стамболийски отхвърли неоснователните обвинения и остро възрази срещу всяка намеса във вътрешните работи. Буржоазните партии използваха случая, за да го обвинят, че петнял доброто име на България. Земеделският печат пък открито упрекна Жорж-Пико като инициатор на демарша. Пред ръководителите на Ке д'Орсе Стамболийски се оплака, че френският пълномощен министър проявява враждебност към правителството и защитава буржоазните партии.

По повод участието на Стамболийски в Лозанската конференция граф дьо Шеризе предупреди Париж, че заявленията на българския министър-председател за преданост към Франция и лоялност към мирния договор се опровергават от делата му. А Жорж-Пико допълни: въпреки обещанията, нито един въпрос, интересуващ Антантата и специално Франция, не е уреден, българското правителство се показва все по-сдържано към нас. На представителите на великите сили в Лозана той препоръча да проявят по-голяма твърдост към България.

В отсъствието на Стамболийски буржоазните партии

свикаха събор в Търново. Очевидно бе намерението им да демонстрират силата си и така да злепоставят самия премиер пред Европа. В отговор БЗНС свика конгрес на цвеклопроизводителите. Цялата страна очакваше открития сблъсък между правителството и буржоазната опозиция. Френските дипломати предричаха, че този сблъсък ще открие "нов етап" в политическото развитие на страната. На френския консул в Русе бе наредено да замине за Търново. Той докладва, че насрочената за 17 септември опозиционна акция е послужила на Земеделския съюз да демонстрира силата си; градът бил изцяло под контрола на правителството, а опозиционерите били подложени на терор.

Правителството информира чуждите дипломати, че фашистки банди, организирани от блока, възнамерявали да направят преврат с помощта на врангелистите. Бяха разпространени документи за преговори на буржоазните партии с ген. Врангел. Тази версия бе окачествена от Жорж-Пико като апокрифна и несериозна, "като интересен пример за лицемерие и цинизъм". Управляващият легацията заяви във Външното министерство, че не вярва на заговора на опозицията с Врангел и сподели неблагоприятното си впечатление от търновските събития. И в този случай френската дипломация не сметна за нужно да се солидаризира с плановете на Конституционния блок, но се разграничи и от действията на правителството.

Тази тактика бе потвърдена и във връзка с решението на правителството да организира референдум за съдене на виновниците за катастрофата - министрите от кабинетите на Ив. Е. Гешов и д-р Ст. Данев (1912-1913 г.) и на А. Малинов (1918 г.). Министрите бяха арестувани. Върху буржоазните партии бе нанесен нов удар. Жорж-Пико отчиташе този момент, както и факта, че арестите не предизвикали вълнение сред масите. На представителя на Външното министерство, дошъл в легацията, за да я информира за арестите, бе отговорено, че по чисто вътрешен въпрос легацията не се меси. Интервенцията в полза на лица, които не представляваха интерес за Франция, не се смяташе за полезна.

Без широка обществена подкрепа, при безразличието на чуждия свят, буржоазните партии възлагаха надеждите си само върху царя. Те го умоляваха да напусне неутралитета си, да излезе на сцената, като изгони правителството, убедени, че една насилствена акция с поддръжката на офицерството не ще срещне съпротива. Царят споделяше с Жорж-Пико, че още не е дошъл моментът, за да се яви като арбитър между партиите, че внушаваната акция би хвърлила страната в гражданска война, а такава отговорност пред народа и Европа не можел да поеме. Френският дипломат напълно одобри поведението му. Всички - писа той,- които желаят мир на Балканите, и най-вече Франция, могат само да са му признателни за това държане.

Две неща накараха френските дипломати да коригират донякъде отношението си към арестуваните: становището на широките социалисти, които след търновските събития се солидаризираха с Конституционния блок, и апелът на Народняшката партия към Париж за помощ.* Народняците разполагаха със скромно обществено влияние, но пък тяхното антантофилство беше вън от всяко съмнение. А социалистите се имаха предвид с оглед на бъдещи правителствени комбинации. Еволюцията на ляво на земеделското правителство създаваше все повече безпокойство и се търсеше негова алтернатива. Не случайно толкова внимание се отделяше на вълненията в Неврокопско и Петричко, а също на успеха на опозицията на общинските избори в София.

Комунистическо-земеделското единодействие в референдума потвърждаваше най-песимистичните прогнози за ориентацията на БЗНС. Според Жорж-Пико голямото мнозинство, което получи бялата бюлетина, се дължало най-вече на сътрудничеството с комунистите. Всичко това изискваше да не се скъсат всички мостове с опозицията, която утре можела да се окаже единствен резерв срещу едно земеделско правителство, опиращо се на Комунистическата партия.

---

*/ Народняците бяха помолили френската легация да уведоми намиращия се в Париж Гешов, че видният деец на тяхната партия Яблански е арестуван. По този повод легацията даде допълнителни сведения за тежкото положение, в което се намирала опозицията.

По такива съображения Жорж-Пико стана инициатор, разбира се, със съгласието на Париж, за нов колективен демарш. Като изрично подчертаваха, че не се месят във вътрешните работи, а се водят само от хуманитарни подбуди, чуждите дипломати апелираха да не се прилагат крайни мерки срещу бившите министри.

Посещението на Стамболийски в Белград и декларациите за сближение с Югославия зациментираха съюза на буржоазната опозиция с десницата на ВМРО. Жорж-Пико получаваше сведения за вълнения сред нея, за тайни заседания, на които се обсъждали терористични акции. На 2 срещу 3 декември 1922 г. македонски чети окупираха Кюстендил. По призива на правителството София се изпълни с оранжевогвардейци, готови да защитават земеделската власт. От Лозана Стамболийски се разпореди те да останат в София до стабилизиране на положението.

Докато събитията в Кюстендил се отразяваха в докладите на френската легация чисто информативно, контрамерките на правителството се излагаха с очевидна неприязън. Изказваше се подозрение, че събитията са инспирирани едва ли не от самото правителство, за да докаже, че винаги, когато великите сили настояват за изпълнение на договорните задължения, цялата страна се надига против непоносимите тежести.

Докладите от София се използваха от френските представители в Лозана, за да упражнят натиск върху Стамболийски. Западният печат подемаше интригите от балканските столици за връзки между земеделския режим и Съветска Русия. Срещу удовлетворяване на исканията, които българската легация предявяваше в Лозана, Стамболийски трябваше да дава доказателства, че не толерира комунизма, че не възнамерява да се обвързва със Съветска Русия.

Щом се завърна в София, Стамболийски отговори на желанията на френската легация, като уволни софийския полицейски началник Тодорв и помощника му Трифонов, обвинявани за сътрудничество с комунистите. Това решение представляваше за Жорж-Пико важно удовлетворение. Той откриваше чувствителна промяна в поведението на Стамболийски. Дал си сметка в Лозана за лошото впечатление от политиката на "концесии на болшевизма", следвана в негово отсъствие,

той, според Жорж-Пико, бил решен да даде необходимото удовлетворение на заладните държави. Предприетите действия - уволнения, мерки срещу някои съветски представители в страната - изпълниха със задоволство френския пълномощен министър, който побърза да докладва в Париж, че вече е намаляла една опасност, "която изглеждаше напоследък застрашителна".

Буржоазният печат и чуждите дипломати съсредоточиха ударите си върху Р. Даскалов. И в това отношение се очертаваше сполука. Между двамата първенци на БЗНС се бяха появили различия. Даскалов уведоми министър-председателя, че възнамерява да се оттегли от правителството. Жорж-Пико много пъти бе увещавал Стамболийски да се раздели с неудобния за Запада министър. Натискът се засили. Стамболийски се колебаеше. Пред Жорж-Пико той обясняваше, че присъствието на Даскалов в кабинета му осигурявало подкрепата на левицата - "най-активният и най-малко сигурният елемент на мнозинството". Френският дипломат вече се отчайваше. Намираше, че впечатленията от Лозана са отслабнали; с "неизцеримия си оптимизъм" Стамболийски се убеждавал, че са надценени "комунистическите интриги". Заговори се, че Даскалов ще излезе от кабинета, за да се отдаде на реорганизацията на БЗНС.

Бомбеният атентат в министерската ложа на Народния театър изостри до крайност противоречията в ръководните среди на БЗНС. На 9 февруари 1923 г. бяха отстранени от правителството представителите на десницата. Едновременно се оттегли и Р. Даскалов. Новите министри бяха млади, неизвестни хора. Към тях Жорж-Пико се отнесе с безразличие. Но и напълно равнодушно прие отстраняването на десничарите. Достатъчно му бе, че от управлението излиза Даскалов. Положението не беше още съвсем ясно. Жорж-Пико се боеше да не би оставката да е някаква маневра, свързана с предстоящите избори и да се готви триумфално връщане на Даскалов в правителството след изборите, което според френския министър би имало крайно неблагоприятно отражение и би вкарало задълго страната в "един много опасен път". Едва назначението на Даскалов за пълномощен министър в Прага

внесе пълно успокоение. По този случай Жорж-Пико похвали Стамболийски, че с дела давал доказателства за твърдост спрямо "елементите на безредието".

Все след връщането си от Лозана Стамболийски даде и други важни доказателства за воля да се съобразява с внушенията и препоръките на победителите. След мъчителни преговори бе постигнато споразумение по трудния репарационен проблем. В Ниш се подписа българо-югославската спогодба, уреждаща някои по-остри въпроси в отношенията между двете страни. Тя обаче му спечели откритата враждебност на ВМРО. В хода на изборната борба за XX Народно събрание настъпи пълен разрив между комунисти и земеделци. Внушил си, че опасността е ликвидирана, Стамболийски насочи ударите си срещу БКП. Антикомунистическата кампания изпълваше френската дипломация с удовлетворение в една област, към която тя проявяваше най-голяма чувствителност. Ето защо Жорж-Пико изрази задоволство от изборните резултати, като в доклада си до Ке д'Орсе подчерта, че стабилизирането на земеделското правителство "ще е от полза за мира на Балканите". Към опозиционните буржоазни партии недоверието си оставаше неизменно. И Жорж-Пико се отнесе с пълно одобрение към отказа на царя да послуша съвета им за назначаване на "неутрален кабинет", който да проведе "абсолютно свободни избори".

Така в навечерието на деветоюнския преврат изглеждаше, че всички облаци в отношенията между земеделския режим и френската дипломация са разпръснати. Външната политика, която се преценяваше като, общо взето, съответстваща на интересите на Съглашението, бе потвърдена със споразумението за репарациите и Нишката спогодба. Вътрешната политика, която будеше най-много подозрения, от началото на 1923 г. доби нова насока с отстраняването на Р. Даскалов от правителството и с антикомунистическия уклон по време и след парламентарните избори. Но оптимизмът и благосклонността, която демонстрираше Жорж-Пико, имаха по-скоро конюнктурна подкладка, бяха плод на еволюцията от началото на 1923 г., за чиято трайност и истински смисъл липсваха всякакви гаранции.

Каквито и отстъпки да правеше Стамболийски, програм-

ните принципи на земеделското управление не се засягаха. По своя състав, идеология и цели БЗНС си оставаше партия, твърде различна от западните представи за демокрация. Тъкмо по времето, когато Стамболийски се мъчеше да дава най-много доказателства за лоялност към победителите, Жорж-Пико сигнализира за нови мерки на правителството, които щели да направят невъзможна частната търговия. Поводът бе пак едно оплакване на генералния директор на тютюневата фирма "Никотеа". Пред Стамболийски Жорж-Пико упрекна правителството, че не почита правото и справедливостта, че не желае сътрудничеството на чуждите капитали, че с мерките си нанася вреда на френския капитал, който се покровителства от Ньойския договор. Стамболийски обеща да вземе необходимите мерки. Но подобни обещания неведнъж бяха давани.

След парламентарните избори Стамболийски сподели с френския пълномощен министър, че възнамерява да свика в началото на 1924 г. Велико народно събрание за изменение на конституцията. Той не уточни какви ще са тези изменения, но се говореше, че те ще намалят прерогативите на короната, ще въведат втора камара, а Народното събрание ще е изразител на корпоративните интереси. Жорж-Пико нямаше нищо против изменения на държавните институции в консервативен дух, но да се засягат царските прерогативи не смяташе за полезно. Царят си оставаше за него основният фактор за стабилност в България и един от мотивите за солидарността му със земеделското правителство бе, че самият цар го търпеше. А и липсваше обществена сила, годна да го замести. На старите партии и техните водачи не се доверяваше, а нови обществени сили не изпъкваха.

• • •

Цялата двойнственост и непоследователност в отношението на френската дипломация към земеделското правителство пролича още в деня на военния преврат, извършен на 9 юни 1923 г. Само дни по-рано Жорж-Пико бе представял свалено насила правителство като фактор за мира и реда на Балканите. Без капка колебание той отведнъж стана адвокат

на заговорниците, дошли на власт. В докладите си до Ке д'Орсе изтъкваше, че новият кабинет е съставен от царя, че включва представители на всички партии без комунистите, че не е оказана никаква съпротива, а населението посрещнало с радост промяната. Френската легация бе първото чуждо представителство, което Александър Цанков посети като министър-председател. Той апелира за подкрепата на Франция и декларира лоялност към Ньойския договор. Жорж-Пико постави едно единствено условие за благосклонността на Париж - пълно и искрено поддържане на мирния договор. Такова задължение бе вписано в декларацията на новото правителство. Още по-ентусиазиран бе граф Шеризе. Той подчертаваше "добрата воля" на новото правителство, което отървало страната от "революционните фантазии" на бившия режим, " опасни за спокойствието на България и за мира на Изток".

Оправдание за крутия завой в България френската дипломация намираше в две обстоятелства. Първо, заговорниците получиха властта със санкцията на царя. А Жорж-Пико виждаше в монархията най-стабилната институция в страната и с нея съобразяваше действията си. Второ, макар новият кабинет да включваше представители на всички буржоазни партии, старите им водачи бяха изолирани. Още в първите дни след преврата се заговори за създаване на нова политическа сила, която би обединила цялата буржоазия срещу БЗНС и БКП. Липсата на такава сила и недоверието към старите партии заставяше по-рано Жорж-Пико да търси в Земеделския съюз опора на френското влияние. Фактически никога не бе изчезвало подозрението му към радикалните тенденции в земеделското движение, към вътрешната му склонност за сътрудничество с комунистите и за сближение със Съветска Русия. Тук се криеше и главната причина за толкова бързата преориентация на френската дипломация след деветоюнския преврат и солидарността й с новия режим в България.

1979

ЦАРСКАТА СВАТБА

Трите главни събития в живота на човека: раждането с кръщението, женитбата и смъртта при цар Борис III от лични се превръщат в събития от значение за международните отношения, а още повече за вътрешното развитие на страната. Хипотетичната му поява на този свят е повод за дълги и трудни преговори преди сватбата на родителите му. Налага се предварително да се промени конституцията, което предизвиква вътрешно напрежение. На два пъти е кръщаван, като второто кръщение - след католическото, вече православно - е условие за признаването на Кобургската династия, но поставя княз Фердинанд в конфликт с могъщата католическа църква, на която принадлежи. Смъртта му в разгара на Втората световна война породи коментари в цял свят и всевъзможни версии, които за едни са убеждение, за други - поне загадка. Сватбата на цар Борис се сблъска с все още жилава църковна традиция, а и с надпреварата на великите сили на Балканите. Ето защо и трите събития са привличали интереса на изследователите, а още повече - читателското любопитство. Кръщението на невръстния престолонаследник заема заслужено място във всички изследвания около падането на Стамболовия режим и възстановяването на българо-руските дипломатически отношения. На смъртта на царя е посветена значителна литература. Политическите аспекти на сватбата му са привличали послабо внимание. Разкриването им би допълнило представата за външната политика на България, а и за разбиране поведението на цар Борис III.

Двадесетте и началото на 30-те години бележат значително активизиране на българо-италианските отношения. Победителка във войната, но неудовлетворена от мирните договори, Италия се стремеше да укрепва своята позиция на велика сила срещу френско-английското надмощие на континента. На аспирациите ѝ към Балканите се противопоставиха традиционно ориентирани към Лондон и Париж държави. На българската политика можеше повече да се разчита, тъй като от конкурентната борба бяха отпаднали предишните фаворити - Русия, Австро-Унгария и Германия. Победена във войната и

жестоко наказана от мирните договори, България търсеше облекчение и опора в различни посоки. Тя обръщаше поглед към Италия, без да се отклонява от главната си линия срещу обвързването с която и да е сила.

Правителството на Демократическия сговор, управляващо от юни 1923 г., се приемаше като изгодно за Италия. Поради хетерогенността на управляващата партия, италианската дипломация поддържаше онези групи и лица, които по политически, идейни пък дори и материални подбуди проявяваха открито благоразположение към фашизма и неговата балканска политика. В първия сговористки кабинет на най-голямо доверие се радваха военният министър Иван Вълков и външният министър Христо Калфов. В деня на оставката на министър-председателя Александър Цанков Калфов уверяваше италианския пълномощен министър в признателността и преданността си към Италия. Вече вън от правителството, той продължи най-съвестно да информира легацията. И вторият сговористки кабинет бе по вкуса на Италия. Изключение правеше само външният министър Атанас Буров.

По линия на армията италианското влияние беше безспорно. Военният министър генерал Бакърджиев бе възпитаник на военната академия в Торино. Преведеният от него италиански тактически устав се изучавше във всички поделения. В началото на 1931 г. 25 български офицери учеха в италиански военни училища и академии. Италианската военна индустрия осигуряваше по-голямата част от доставките за българската армия.

Значителен тласък доби и икономическото влияние на Италия, която по едно време се настани на първо място в българската външна търговия. Добри позиции си извоюва италианският финансов капитал - на второ място след френско-белгийския. Ала надмощие в българската икономика Италия не постигна. Англия и Франция запазваха първенството си, даже го укрепваха. Дойде и световната икономическа криза. В началото на 30-те години Италия се намираше вече на пето място в българската външна търговия. А след кризата се яви нов съперник - Германия бързо зае първо място в българското стопанство.

Активизира се италианското културно влияние. Институтът "Pro Oriente" изгради собствено здание, превърнало се в

център на пропагандна и културна дейност. Наскоро след войната в София се откри италианско училище, последвано от училища в Пловдив и Бургас. Но и в тази област успехите, сами по себе си значими, изглеждаха скромни в сравнение с други културни влияния. Към края на 20-те години при три италиански училища в България, в Турция имаше 34, в Гърция 31, в Румъния и Албания по 12, в Югославия 11.

След Деветоюнския преврат и особено при второто сговористко правителство царят утвърждаваше положението си не просто като конституционен монарх, но и на най-важна фигура в политическия живот. Все по-ясно ставаше, че от него зависеха в най-голяма степен и насоките на външната политика на държавата. Да се спечели благоразположението му - това означаваше да се извоюва солидна опора за едно или друго чуждо влияние в България. Оттук и значението, което доби в международния живот женитбата на цар Борис III.

Царят вече бе влязъл във възрастта на "стар ерген". Сватбените проекти срещаха различни пречки: несигурността за монархическата институция изобщо и за Кобургската династия в първите следвоенни години; усилията на съседните държави да попречат на стабилизирането и издигането на България чрез изгоден династически брак; катурнати бяха много тронове, което ограничаваше избора на невеста от царстваща фамилия. Не че липсваха изобщо кандидатки за височайшия ерген - по едни или други причини те се оказваха все неудобни. Сродяване с Романовската династия можеше да затрудни в бъдеще отношенията със Съветския съюз. Съседните кралски домове бяха национално неприемливи. Яви се името на Джована, една от дъщерите на италианския крал Виктор Емануил III.

Още щом пое поста си в София, пълномощният министър Пиачентини стана горещ привърженик на брака между българския цар и савойската принцеса, в който виждаше изгода за италианската политика. Проектът бе предмет на дискусии преди двамата да са се запознали. От запознаването до сватбата трябваше да изтекат повече от три години, което най-ярко разкрива колко сложно се оказа уговарянето на брака им. Главната трудност бе от религиозно естество. Търновската

конституция изискваше православно вероизповедание за бъдещия престолонаследник, а за католическата църква бе недопустимо децата от брак на католическа принцеса да бъдат от друго вероизповедание. През 1926 и 1927 г. в срещи на българския външен министър Буров с представителя на Ватикана кардинал Гаспари се обсъждаше как да се превъзмогне тази пречка. През есента на 1927 г. царят лично се отправи за Италия. В Сан Росоре двамата бъдещи съпрузи се запознаха. Събираше ги династически интерес. За чувства не ставаше и дума. Така лесно не пламват те между 33-годишен ерген и двадесетгодишна мома. В София Ляпчев бе вече споделил дискретно с Пиачентини, че действителната цел на царската визита е женитбата. Пиачентини напомни за религиозната пречка. Ляпчев се позова на подетото от среди на Ватикана движение за общност на църквите. Това движение обаче се посрещаше с недоверие от българските йерарси. Ватиканът бе подозиран, че по такъв начин се стреми да подчини православието. Ето защо, под натиск на Св. Синод, Ляпчев се отказа да свързва царската сватба с окуменизма и даже протестира срещу подобни твърдения.

На първо време Пиачентини се държеше неангажиращо - не изказваше мнения, не обещаваше, отбягваше да влиза в подробности. Очевидно е бил инструктиран в този смисъл. Още с първите слухове за подобен брак Белград изрази тревогата си, а пълномощните министри на Франция, Англия и Белгия се заеха да разубеждават българското правителство. Особена активност проявяваше Франция, чувстваща се длъжна да заема винаги страната на Белград в отношенията със София. Поради тези вълнения Рим гледаше да не демонстрира заинтересованост, която само би увеличила подозренията. И царят остро реагираше срещу вестникарския шум по евентуалната сватба - от него можеха да последват само допълнителни трудности.

В Сан Росоре царят обсъди с крал Виктор Еманоил III условията от религиозен характер: сватбата да стане по католическия обряд, а децата да бъдат католици. В Рим се срещна с кардинал Гаспари. В София се завърна с убеждението, че пречките са преодолими. Ляпчев и Буров вече открито разговаряха с Пиачентини за брака. Ала вместо към разрешение въпросът се усложняваше. Мнозинството от владиците се съгласи само с един компромис: родените от брака момчета да

са православни, а момичетата - католички. Отговорът на условията на краля се прецени като не особено благоприятен. Ватиканът не отстъпваше от догматичните си принципи. Нарастваше външната съпротива.

Италианският външен министър Дино Гранди бе наредил на Пиачентини да насърчава, макар и не съвсем явно, намеренията на царя. Когато Лапчев апелира към Пиачентини да упражни влиянието си, за да се приемат условията на Св. Синод, Пиачентини изрази личното си мнение да се настоява за православна вяра само на първородения син, т.е. престонаследника. По същото време финансовият министър Владимир Моллов убеждаваше италианския дипломат, че "най-издигнатите личности" в страната - без съмнение туряше и себе си сред тях - били по дух католици, че и царят се чувствал католик, макар формално да спазвал православните обряди. Дали Пиачентини му е вярвал, не е сигурно, ала тази версия се прегърна от представителя на Ватикана в София монсеньор Ронкали.

Монсеньор Ронкали е назначен за апостолически визитор в България на 3 март 1925 г. Поста си заема на 25 април 1925 г. - в едно тревожно време, непосредстено след атентата в черквата "Св. Неделя" и последвалия го терористичен курс на правителството на Цанков. Той прекарва в България близо десет години, през които успява да подобри отношенията с Ватикана, разстроени след като княз Фердинанд покръсти сина си, престонаследника княз Борис. Между него и царя се установи близост. "Имам приятел в София, италианец, на когото мога да разчитам" - каза Борис на Джована, изразявайки надеждата си за благополучен изход от затрудненията.

Монсеньор Ронкали се зае убедено и искрено да съдейства на брака. В провъзгласения с енциклика на папа Пий XI съюз между църквите той виждаше средство за налагане на католицизма. От тази гледна точка царската женитба би имала религиозно значение. Ронкали развиваше една фантастична идея за подчиняване на българската църква на Ватикана. Основание намираше в религиозната индеферентност на българите. Те, според него, не вярвали в нищо; все едно им било как ще се кръстят, стига да им се оставят поповете, а на поповете - семействата. Като наблягаше върху религиозното

значение на брака - за сближение на българската църква с Ватикана,- той не подценяваше и политическия ефект - засилване на италианското влияние в България. Ето защо препоръчваше на Ватикана да се съгласи с православната вяра на първородния син.

Прекалената активност на Ронкали и някои негови изявления - главно във връзка със съюза между църквите, породиха недоволство у владиците и затвърдиха непримиримостта им. Даже царят трябваше да се разграничи от поведението му.

В началото Пиачентини подкрепяше съображенията на Ронкали. Евентуално преминаване на българската църква под егидата на Ватикана - пише той, ще означава засилване на католико-латинските принципи; и предупреждаваше, че не бива да се позволи да доминира френският религиозен елемент при изграждането на съюза между църквите. Постепенно обаче дипломатът си даваше сметка колко илюзорни са такива надежди. Като съобщаваше, че повечето владици се отнасят враждебно към идеята за съюз между църквите, той апелираше да не се свързва с него бракът между Борис и Джована. В доклад до Палацо Киджи той оспорваше твърденията на Ронкали и най-вече увереността му, че бракът би довел българската православна църква в лоното на католицизма.

Що се отнася до самия Борис III, твърденията на Моллов, възприети от Ронкали, бяха израз на лековерие или престараване. Царят бе по-скоро суеверен, отколкото религиозен. За него религията бе въпрос по-малко на убеждение, повече на политика. Никакви потвърждения няма за приписваната му привързаност към католицизма. Сам бе покръстен, за да укрепи династията. Така че за него православието и династията се свързаха в едно. Ляпчев наблягаше на една страна, към която италианската политика проявяваше особена чувствителност: амбицията на Югославия да погълне България; така бракът би осуетил изчезването на българската държава и понататъшното издигане на империйката на Караджорджевичите. Пиачентини споделяше тези съображения и полагаше усилия, за да се превъзмогнат пречките. В този дух разговаряше с царя и хора от двореца, с Ляпчев и Моллов, с журналисти.

Към края на 1928 г. Св. Синод официално се съгласи бракът да се сключи при едно само условие - първородният син

да е православен. Но Ватиканът не пожела да се обвърже и в това отношение. Само прие да не се налагат наказателни мерки, ако престолонаследникът бъде кръстен по православния обряд. Упорство проявяваха и двете страни. През пролетта царят посети Италия, без да постигне някакво задоволително решение. Даже изглеждаше почти примирен, че въпросът е приключен, и то поради "непреодолими препятствия от религиозно естество". Но Ляпчев не се отчайваше. Новоназначеният пълномощен министър в Рим генерал Иван Вълков, радващ се на благоразположение сред италианските управляващи среди, се зае да съдейства за брака. През лятото на 1929 г. той докладва, че надеждата за "Иванка" не е съвсем загубена.

Хиляда деветстотин и тридесета започна с височайша сватба - на престолонаследника Умберто. На нея присъства Борис, придружен от брат си Кирил и сестра си Евдокия. Царят се показа пред Джована по-оптимистичен. Но на министър-председателя си телеграфира: моля да се внимава някой злонамерен фитил от съседите или престараване от чуждата преса да не възкреси надеждите по моя въпрос, който е отишъл безвъзвратно в миналото. Тази телеграма, според Стойчо Мошанов, е имала по-скоро дезинформационна цел - да предотврати вестникарски шум и намеса на други държави. Джована съобщава, че веднага след братовата й сватба, Борис й говорел за религиозни и политически трудности; главната пречка виждал в Светия Синод; лично можел да поеме само устни обещания по италианските условия.

Разговорите продължиха. Ронкали се срещна с папата. Вълков поддържаше връзка пряко с краля. През лятото в Сан Росоре пристигна княгиня Евдокия. Последва я царят. На 4 септември годежът бе уговорен, без да се оповестява, докато не се отстранят всички пречки. Обявяването стана на 4 октомври. На 22 октомври по католически обряд се извършва сватбата в Асизи. За сватбата царят бе придружен от правителствена делегация, в която бе включен министърът на православието Кънчо Миланов. На гарата чакаха членове на кралското семейство и на италианското правителство, на европейски дворове, цар Фердинанд, всевъзможни аристократи. Кънчо Миланов здраво държеше куфара си в ръка - не бе го доверил на италианските власти, които се грижеха за високопоставените гости. Шествието от елегантни мъже и жени слизаше по

стълбите към площада, гдето чакаха колите. Отведнъж българският министър изпусна скъпоценния си багаж. По стълбите куфарът се затъркаля. На всички страни се разпиляха ризи, гащи и какво ли не. Царят, пребледнял, промълви на адютанта си: "Ако нещо ме умори - това ще е българската простащина...". Неведнъж даваше израз на такива изблици спрямо министрите си.

С пристигането на младоженците в София венчалният обряд се повтори в църквата "Св. Александър Невски", този път по православния обряд, което показа, че царят не ще се придържа към задълженията, ако прецени, че не са в интерес на династията.

Другото задължение - по православие да се кръсти само първородният син - също не се спази. На 13 януари 1933 г. царицата роди момиче. Ронкали искаше да вярва, че царят не ще погази обещанието, но все пак писмено попита какво да съобщи на папата за кръщението. Отговор не получи. Няколко пъти се обажда в двореца, казваше му се, че царят не е в състояние да отговори. Ронкали се разтревожи. С ново писмо напомни, че трябва да се зачете поетото задължение. На 15 януари малката княгиня бе кръстена от митрополит Стефан. Ронкали бе възмутен. Той енергично протестира срещу "невероятното и нечувано нарушение на поето задължение". Министър-председателтят Никола Мушанов, после и царят, му обясниха, че кръщението е станало в съгласие с конституцията (което не бе точно) и поради убеждението, че укрепва династията на национална почва.

Конфликтът не надхвърли църковните протести и не излезе от формалните рамки. Не се приложиха и наказателни мерки, които навремето, при покръстването на Борис, Ватиканът приложи срещу Фердинанд. Без съмнение е повлияла и умерената позиция на Ронкали, който, дори когато протестираше, разбираше съображенията на царя. Тези съображения се споделяха и от правителството на Италия.

Сватбата на цар Борис послужи като повод за европейския печат да разсъждава върху външната политика и намеренията на България. Тя бе свързана с подписването на гръцко-турския пакт, с посещението на унгарския министър в Анкара и разговора му с Буров на гара София - във всичко това се виждаше брънка на политически комбинации, белег на

тайни военни конвенции и политически съюзи. Пусна се слух, че правителството ще се възглави от генерал Вълков и държавата ще се преустрои по примера на фашизма.

Политическо значение на брака отдаваха Гранди и Пиачентини, а донякъде и Ронкали. Доколко обаче тези очаквания съвпадаха с намеренията на София?

Социалистическият депутат Кръстю Пастухов подаде питане в Народното събрание дали ща се измени външната политика вследствие на сватбата. Една промяна на българската политика ще бъде катастрофална - заяви Пастухов и добави: Социалистическата партия е против империалистическата политика на Италия; тя е за ревизия на договорите по мирен път, а не да се играе играта на фашистката агресивна политика. Правителството отрече всякаква връзка на брака с политиката. Буров изрази надежда за по-нататъшно развитие на двустранните отношения, потвърди политиката на равно зачитане на всички сили и на почит към договорите. А Ляпчев заяви, че българската външна политика отдавна и окончателно е избрана и че никой не мисли да я изменя.

Естествено, не липсваха среди в Демократическия сговор и извън него, които се надяваха сватбата да тласне българската политика към фашистка Италия. Но за царя и управляващите кръгове бракът бе от значение за укрепване на династията, без да се поемат каквито и да са политически ангажименти. Наистина, създаде се по-приятелска атмосфера между двете държави, по-пряк и чест контакт между ръководителите им. Но нито за момент царят не допусна роднинството да влияе върху политиката му, и то по време, когато тя попадна изцяло в негови ръце. Впрочем, роднинството бе с краля, когото фашистката диктатура бе лишила от всякаква власт (както сам Виктор Емануил III се шегуваше - носната кърпичка била единственото място, в което Мусолини му разрешавал да си пъха носа). Отношенията с Италия се развиваха само върху основата на разбирането за общ държавен интерес. Външните опасения не се оправдаха. Те не почиваха на реални факти, а на интереса на съответните държави, най-вече на Югославия - да не допусне ново издигане на България и на някои велики сили, с оглед борбата им за влияние на Балканите.

1992 г.

ЗАКЪСНЯЛ ОПИТ ЗА ПРИВЛИЧАНЕ НА БЪЛГАРИЯ В БАЛКАНСКАТА АНТАНТА

През януари 1936 г. почина английският крал Джордж V. Цар БорисIII замина за погребението му, а на връщане се отби в Париж и Белград. И в трите столици той разговаря с мерода-вни фактори на външната политика на съответните държави.

В Лондон царят се срещна с Антъни Идън. Разговорът им изглежда не е имал особено политическо значение. Докумен-тите, с които разполагаме, говорят, че царят се е помъчил да разсее убеждението за нестабилността на вътрешното поло-жение на България и да го увери, че възнамерява да поддържа добри отношения със съседите. Английският министър се ограничил да вземе акт от казаното и да благодари.

Най-важни се оказаха парижките разговори.

Според публикуваните френски дипломатически доку-менти, разговорът на цар Борис с ръководителите на френска-та външна политика имал доста общ характер. Царят направил изяснения по отношенията с балканските държави и потвър-дил стриктната вярност на българската политика към ОН и неговите принципи. В тази вярност съседите би трябвало да намерят успокоение, вместо да искат жестове, които по прин-ципиални съображения България не била в състояние да направи. Спрял се на вътрешните затруднения в страната, за да ги използва като аргумент за българското миролюбие. Германският печат даде допълнителни сведения: цар Борис се изказал против участието на България в регионални договори, а специално участието й в Балканския пакт обявил за ненавре-менно; изразил готовност за сключване на двустранни догово-ри за ненападение с всяка страна.

Рапортите на италианския пълномощен министър в Со-фия съдържат повече подробности. Както министър-председа-телят Кьосеиванов съобщил на италианския дипломат, френс-кият външен министър Фланден, "вероятно вдъхновен от Титу-леску", настоял България да се присъедини към Балканската антанта. В отговор царят повторил аргумент, с който българ-ското правителство отказало навремето да влезе в пакта, като добавил, че нищо ново не е настъпило, за да наложи промяна

в българското становище. Политиката на зачитане на мирните договори и на лоялно съблюдаване принципите на ОН била достатъчен залог за намеренията на България. При това не можел да поеме никакво задължение по въпроса, без предварително да е консултирал правителството си. По-късно сам царят уведомил италианския дипломат за разговорите си. Френско-британската нервност, казал той, укрепила убеждението му, че най-добрата линия на поведение си остава линията на спокойствие и на опора в принципите на ОН. Ето защо "елегантно" отклонил примамките на Франция за влизане в Балканската антанта. Подобни внушения получил и от турския външен министър, подкрепен от съветския посланик в Анкара. С двамата царят пътувал във влака на връщане от Париж.

По такъв начин царският престой в Париж бе използван, за да се поднови една вече стара идея за привличане на България в Балканския пакт. Сключен в началото на 1934 г. от Югославия, Гърция, Турция и Румъния, пактът си поставяше за цел запазване на установеното след Първата световна война териториално статукво на Балканите. Правителството на Народния блок отказа да се присъедини към него. Този отказ произтичаше от самата същност на външната политика на България, провеждана след Първата световна война.

Главните насоки на българската външна политика чак до средата на 30-те години се определяха от Ньойския договор. А нейните характерни черти бяха: лоялност към Англия и Франция, добросъседски отношения на Балканите; умерен ревизионизъм, разчитащ на мирни средства и на съдействието на ОН; защита на българските малцинства под чужда власт. За основен външнополитически принцип се провъзгласяваше неангажираността.

Към средата на 30-те години се появиха симптоми, които свидетелстваха, че в българската външна политика си пробиват път нови тенденции. Тези симптоми бяха резултат от новите моменти във вътрешното положение и в международните отношения: идването на Хитлер на власт в Германия и неговото настъпление срещу мирните договори, оформянето на двата антагонистични блока в Европа, пламването на първите искри на бъдещата световна война, установяването на диктатура в България, бързо растящата търговска обвързаност на страна-

та с Третия Райх. Справедливите български претенции за облекчаване на тежестите, наложени от мирните договори, се сблъскваха с непримиримостта на съседите и с равнодушието на Англия и Франция. Безсилието на ОН пред големите въпроси на европейските отношения подкопаваше един от основните принципи на българската следвоенна политика.

Въпреки всички неблагоприятни фактори, външната политика на България продължаваше да следва своите цели в рамките на неангажираността. Управляващите среди отбягваха да се обвързват с оформящите се в Европа групировки, а се мъчеха да лавират между тях. Вътрешното положение бе нестабилно. Мъчно се оформяше обликът на новия режим.

И при наличието на ред външни и вътрешни обстоятелства, които тикаха България към фашистките държави, една прогерманска ориентация не можеше да осигури широка обществена опора. Макар и разтурени, партиите запазваха влиянието си и изразяваха обществените настроения.Нефашистките, демократическите сили се обявяваха против войната, за запазване на европейския мир и против една политика на агресия и авантюра. Докато десницата в демократическия лагер като цяло отстояваше политика на неутралитет и неангажираност, каквато бе и официалната политика на правителството, левицата, а с нея и някои дейци и групи на десницата (М. Маджаров, Гр. Василев) ратуваха за открита ориентация към демократичните държави.

В това най-общо очертаване на българската външна политика и обществените настроения в страната се крие обяснението за отношението на управляващите среди и на политическите сили в страната към подновената покана за участие в Балканския пакт.

Документите не ни позволяват да отговорим на въпроса-какви са били съображенията и очакванията на Франция, когато излиза с такова предложение в началото на 1936 година? Възможно е инициативата да е дошла от Балканите - в дипломатическата преписка изрично се споменават външните министри на Турция и Румъния. В такъв смисъл би могло да се допусне, че двете балкански държави са желаели да предотвратят едно двустранно българо-югославско разбирателство, за което се работеше и в София, и в Белград, и което се покровителстваше от Берлин. Следователно, засилването на

Балканската антанта с привличане на България би заздравило френското влияние на Балканите. Любопитни заключения по този повод прави италианският пълномощен министър в София. Българо-френските отношения, пише той, могат да се преценяват единствено върху основата на двете формули на френската политика в този район: Балканската антанта и Малката антанта, които имат антигерманска и антиталианска функция. Двата пакта трябвало да се допълват, като се запушат двете празнини: Австрия, чрез което ще се затвори пръстенът на Малката антанта на север, и България, с чието присъединяване към Балканската антанта ще се създаде истински регионален пакт на юг. От тази гледна точка италианският дипломат разглеждаше предложението на Фланден като брънка от френската политика в Югоизточна Европа, а евентуалният му успех - като окончателно консолидиране на френското господство.

Изглежда, че за да предприеме тази стъпка, френското правителство е изхождало от някои прояви в българската политика през 1935 година. Исканията за френски военни доставки* говореха за стремеж на българското правителство да не допусне едностранчива ангажираност с Германия. По време на разговорите в Париж царят официално благодари на

---

*/В грижите за превъоръжаване на войската българското правителство разчиташе на германската и италианската военна промишленост. То съзнаваше, че тази едностранчивост може да има и политически последици и търсеше пътища към други пазари, главно към френския. Но колкото и силно да бе желанието на Франция да засили стопанските, а чрез тях политическите си връзки с България, тя се намираше под натиска на Балканската антанта. Така френското правителство трябваше да се отметне от даденото преди това съгласие за доставка на оръдия от фирмата Крьозо за българската войска. В началото на 1936 г. отново разреши да се доставят 48 оръдия. От българска страна постъпи искане за доставка на леки мортири от фирмата Брандт. Този път Франция предварително консултира съюзниците си, като изтъкна политическото значение на такава доставка. Отговорът, който получи от Румъния, бе обезсърчителен. Това съобразяване на френската политика с Балканската антанта се отразяваше неблагоприятно върху стремежа на България към по-голяма свобода във външноикономическите връзки.

Фланден за подкрепата, която Франция, оказва за превъоръжаването на България в "разумни граници". Още по-големи надежди бе вдъхнало поведението на България във връзка с италианската агресия срещу Етиопия. В ОН българският делегат подкрепил предложението за налагане санкции на Италия. Мусолини се обърна с лично послание до цар Борис III, в което изтъкваше, че присъединяването на България към "незаконните женевски санкции" предизвикало "мъчително и горчиво впечатление в цяла Италия". Според него България била длъжна да последва примера на Австрия, Албания и Унгария или поне да изрази резерви, както направили други държави, някои от които по-малки и по-слаби от България. И заплашително заключаваше: "Ще ми бъде много мъчно да запиша България сред тия държави, които се опитаха да задушат Италия."

Българо-италианските отношения имаха вече дълга традиция на разбирателство и приятелство. Но България винаги бе изтъквала привързаността си към ОН като един от основните си външнополитически принципи. Именно поради това бе длъжна да подкрепи предложението за санкции. Тя изпитваше опасения от разделението между големите държави, при което поддържането на политиката на неангажираност би ставало все по-мъчно. Итало-етиопската война засилваше това разделение. Интересите на българската политика налагаха по-скоро да се прекрати тази война, да се възстанови итало-английското разбирателство. Ето защо внушаваният от Мусолини жест не бе направен. И в същото време още от Лондон, чрез министър-председателя си, а после и лично цар Борис предупреди Италия за констатираната в Англия загриженост от конфликта в Африка и за желанието й той да бъде приключен. Това бе полезно указание за италианското правителство, че Алглия е готова да прежали Етиопия и да промени поведението си спрямо Италия, щом военните действия се преустановят.

Подкрепата на санкциите не означаваше отказ от неангажираносста и ориентация към Англия и Франция. Кьосеиванов се постара да увери италианския министър в София в приятелските чувства на България към Италия и че епизодът със санкциите не е израз на политическа промяна. Нещо повече, именно по това време той излезе с инициативи, които

трябваше да засвидетелстват искреността на декларациите му.

Своята външна политика България поставяше до голяма степен в зависимост от поведението на Югославия. На българо-югославското сближение Кьосеиванов залагаше за отслабване на Балканската антанта и за излизане на България от изолацията. Все с тая цел той препоръчваше образуването на "централно-европейски блок", обхващащ Италия, Югославия, Унгария, Германия, в който би участвала и България. Този блок трябвало да се предшества от итало-германско и итало-югославско разбирателство. И Кьосеиванов полагаше усилия да убеди италианските дипломати, че Италия не бивало да се противопоставя нито на германските аспирации към Австрия, нито на югославските към Солун; сам прокламираше готовността на България да пожертва Македония в полза на Югославия.

Следователно, ако е имало надежди, че след подкрепата на санкциите България ще направи други стъпки към сближение с Англия и Франция, тези надежди не се потвърдиха. Българското правителство продължаваше да търси сътрудничество с Англия и Франция, без обаче да накърнява отношенията си с Германия и Италия. Все с тази мисъл царят възнамеряваше след Лондон и Париж да посети и Берлин. Само след като в Ке Д'Орсе му бе обърнато внимание, че такава визита ще предизвика недоразумения, той се отказа от идеята си. По време на престоя си в Германия той гостува на баща си и сестра си, но столицата на Райха не посети.

Категоричният, макар и "елегантен", отказ на поканата за участие в Балканския пакт показваше, че българските управляващи среди не са склонни да отстъпят по основния въпрос на външната си политика. По-късно правителството официално потвърди царското гледище. То обясни, че отказът не бива да се свързва с фактическа опозиция на идеята за междубалканско разбирателство, а с принципиални съображения. България, намираща се под тежестта на Ньойския договор, се надява, че една мирна ревизия на договора е възможна само чрез пакта на ОН, спрямо който е показвала най-ортодоксална привързаност.

Разбира се, главната причина бе другаде. За разлика от 1934 г., когато присъединяването към Балканския пакт би

означавало преди всичко отказ от някои отстоявани от българската дипломация национални претенции, през 1936 г. би било вече и акт на присъединяване към оформящите се в Европа групировки, отстъпление от политиката на неангажираност. Именно това българското правителство не желаеше да стори. Според преценката на италианския пълномощен министър в София "идеологията на регионални съглашения по френско внушение" не намерила почва в България и в това той вижда един от главните пунктове на Кьосеивановата политика. Самият Кьосеиванов откроваше две изходни позиции за тази си политика: първо - България очаквала повече изгода от пълното съгласие с Белград, отколкото ако влезе във "френско-съветската орбита"; и второ - никоя балканска политика не можела да не държи сметка за германския и италианския фактор.

Отказът на цар Борис се посрещна със задоволство в Германия и Италия. Френският посланик в Берлин съобщи, че по време на парижките разговори нацистките ръководители се боели да не би България да се присъедини открито към политиката на колективна сигурност, с което щели да пропаднат усилията за привличането й към лагера на антиболшевишките и ревизионистични държави. Телеграмите, получени след разговорите, изглежда ги успокоили, макар и временно. Официалният печат сметнал за нужно да предупреди България за трудностите, които ще срещне в реализирането на ревизионистичните си искания, ако се присъедини към Балканския пакт, и да й напомни, че може да разчита в това отношение само на Германия.

Новата покана за участие в Балканския пакт породи широка полемика сред българската общественост. За съдържанието на разговорите в Париж се знаеше малко. По съобщения на чуждите агенции обаче стана известно, че от френска страна било изразено желанието на съседите на България да влезе и тя в Балканския пакт. На следния ден още във в. "Мир" бе поместена статията "Изгледите са добри". Неин автор бе Михаил Маджаров, виден деец на някогашната Народняшка партия, бивш министър и дипломат. Изглежда, пишеше той, че най-важната тема, която е била третирана в Париж, е ще влезе ли България в Балканския пакт или ще продължи да стои

изолирана от оная ежедневна сигурност, която в сегашно време е толкова нужна не само на малките, но и на великите народи. Препоръката на Англия и Франция била обоснована с най-внушителни и авторитетни аргументи в полза на България. Дълг на България бил да се вслуша в съветите им и така да подкрепи заедно с другите миролюбиви народи великата идея за колективна гаранция на мира. Българският народ бил миролюбив и в един такъв акт ще види края на авантюрите и на вътрешните, и външните кръвопролития. Маджаров се обръщаше с косвени съвети към царя: той не може да не оцени момента и да не направи една щастлива стъпка за сближение с ония, които искат залавянето на мира; не съществуват формални причини, които биха оправдали пропуснатия момент; когато всички търсят приятели и съюзници, не бива само България да прави изключение. И заключаваше: нека напуснем стария навик да считаме за виновни все чужди хора, а да не отдаваме значение на своите грешки и опущения! Нека помним, че за несполуките ни поне половината вина ще падне върху нас.

Такова категорично мнение за участие на България в Балканския пакт в българския печат не бе изказвано. Наистина, народняците се ползваха със слабо обществено влияние, но самият Маджаров бе достатъчно авторитетна личност в политическия свят. Статията получи широк резонанс, и то предимно отрицателен. Даже в народняшките среди реакцията бе неблагоприятна. В същия брой на вестника бе отпечатана редакционна бележка, в която се подчертаваше, че във връзка с парижките разговори в българското обществено мнение продължавало да преобладава убеждението за привързаността на България към ОН като достатъчна гаранция за нейното искрено миролюбие и воля за добросъседски отношения с всички балкански държави.

Веднага след това се обади друг виден деец на Народняшката партия - Атанас Буров, бивш министър на външните работи. Ако България е вън от Балканския пакт, писа той, вината е повече на начина и условията - почти ултимативни, - при които бе поискано участието й. Буров изказваше надежда, че съседите ще улеснят това участие, като внесат в пакта изменения, ненакърняващи малкото права, които България

има по пакта на ОН. Дотогава трябвало да се работи за стопанско сътрудничество между балканските народи,за сключването на митнически съюз с тях. По принцип Буров не възразяваше за участие в пакта; предварително обаче изискваше да се направи приемлив за България. По-остър и категоричен беше Никола Мушанов - един от ръководителите на Демократическата партия, министър-председател и министър на външните работи по време на сключването на Балканския пакт. Противниците на България, писа той, заблуждават европейското обществено мнение, че била в състояние да заплаши мира на Балканите. С каква военна сила разполага тя? Срещу кого? Има ли държава, тъй неоправдана от договора за мир, която да дава толкова доказателства за разбирателство и мир? През 1934 г. България отказала да влезе в Балканската антанта не защото не желаела мир и разбирателство със съседите. Тя е изпълнявала задълженията си, трябвало и другите да изпълняват своите; тя не можела да поеме нови задължения, които означавали да се откаже от правата си. Отхвърляйки внушенията на Маджаров, Мушанов потвърждаваше старата си теза против всякакво участие в пактове.

Становищата на Буров и Мушанов, ръководили българската дипломация в последните осем години преди преврата на 9 юни 1923 г., разкриваха една своеобразна приемственост в балканската политика на България по време на партийния и безпартийния режим. Царят лично изрази задоволството си, че в двете техни статии били развити почти буквално използуваните от него аргументи в Париж.

Маджаров не се смути от бурната реакция. Той отхвърли аргументите на Буров и Мушанов и отново потвърди убеждението си, че моментът бил благоприятен за "по-силно сближение със съседите, за да отслабне железният обръч, който от 20 години притиска България".

Към полемиката се присъедини в. "Слово", който пропагандираше разбиранията на пронацисткото Народно социално движение. И тук бе подчертано, че България не може да се присъедини към Балканския пакт, който бил инструмент за запазване на статуквото, а не на мира; нейното влияние би било възможно само когато се премахнат елементите, придаващи противобългарска тенденция.

Малко по-късно взе отношение и вестникът на социалдемократите. Той се обяви и срещу "авантюристичния ревизиозъм", и срещу сляпото поддържане на статуквото. Вестникът пишеше: "Не е необходимо като непременно условие за една здрава балканска политика да се туря поддържането на сегашния ред, когато е очевидно, че една малка и победена страна най-малко за даден период от време не би могла насилствено да промени статуквото". След като полемиката бе отшумяла, започна да излиза списание "Бразда" - орган на деветнадесетомайците. В него се констатираше, че Балканската антанта е насочена единствено срещу България, но се апелираше за балканското сътрудничество и за участие на България в Балканския пакт. Подобно бе мнението на Гр. Василев - ръководител на Демократическия сговор. Балканският пакт без България не е балкански, писа той, но е, и ако още не е, сигурно ще стане по силата на обстоятелства противобългарски. България има право да иска една нова основна формула за Балканския пакт, като настои за незабавно разрешение на почти всички узрели или презрели висящи въпроси.

С препоръката на Маджаров напълно се солидаризира БКП. С нейния легален печат се поставяше въпросът: когато в сърцето на Европа се развива дейност, която заплашва мира, не са ли отделните пактове най-конкретната придобивка за запазване на мира? И отговаряше: тъкмо в условията, които би създало едно споразумение на Балканите, биха се подготвили мирните условия за националното самоопределение на народите, за мирното разрешаване на националния въпрос. С влизането на България в Балканския пакт ще се закрепят позициите на мира на Балканите.

Не изразиха становището си БЗНС, Радикалната партия, Национал-либералната партия. За него може да се съди само косвено по мнението, което са изразявали по други поводи. В такъв случай можем да допуснем, че националлибералите, радикалите и ръководителите на дясното крило на БЗНС са заемали позиция, близка до становището на Н. Мушанов (и трите партии бяха участвали в правителството му, отказало през 1934 г. да влезе в Балканския пакт), докато лявото земеделско крило е споделяло съображенията на Маджаров.

Какви изводи могат да се направят от полемиката на външнополитическата ориентация на българските политически сили?

С изключение на Народното социално движение и някои малочислени авторитарни групи, прогерманската ориентация нямаше привърженици. Главните политически сили в страната симпатизираха на демократическите държави. Идеята за присъединяването към Балканската антанта се възприемаше безрезервно от част от българската левица: комунисти, звенари, леви земеделци, както и от М. Маджаров. Социалдемократите и някои десни групи поставяха участието в пакта в зависимост от промените в неговия характер. Всички нефашистки групи манифестираха волята си за разбирателство между балканските народи и за разрешаването на спорните въпроси в рамките на това разбирателство. А по такъв начин даваха израз на симпатиите си към демократичните държави срещу формиращата се хитлеро-фашистка коалиция.

Отрицателното становище на част от демократичните сили към предложението за участие в Балканския пакт се коренеше още в условията, при които бе създаден пактът. Тогава ръководителите на балканските държави не криеха, че той е насочен преди всичко срещу България. Привържениците на идеята за колективна сигурност и за балканско сътрудничество, най-упоритите противници на Балканската антанта сред българската демокрация, изхождаха от убеждението, че мирът на Балканите не може да се осигури, като се погазват правата на България. От това тяхно становище не бива да се правят заключения за външнополитическата им ориентация въобще. Балканският пакт не беше единствената алтернатива на прогерманската ориентация. Грешаха онези политически дейци на Балканите, а и извън тях, които ограничаваха всички усилия за общобалканско сътрудничество в рамките на един пакт, създаден в ущърб на една от балканските държави. Събитията в следващите години показаха, че Балканската антанта не бе в състояние да запази балканските държави от войната, нито да осигури единодействието им срещу агресията. Когато избухна Втората световна война, неговите участници заеха различни позиции: Румъния влезе в Тристранния пакт, Турция се обяви за неутралитет, а Гърция и Югославия станаха жертва на фашистката агресия.

1974

ЕДИН ЕПИЗОД ОТ ПОДГОТОВКАТА НА МЮНХЕНСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ

След Аншлуса на предно място в хитлеристката завоевателна програма застана Чехословакия. Претенциите си спрямо нея ръководителите на Третия Райх оправдаваха с наличието на милионно немско малцинство в Судетската област. Действителното им намерение бе да ликвидират чехословашката държава.

Първият етап на судетската криза - през май 1938 г. - беше превъзмогнат благодарение на решимостта за съпротива, демонстрирана от Чехословакия, и международната подкрепа, която й бе оказана. Но напрежението не стихваше. Всеки момент нова криза можеше да изправи Европа пред война. Правителството на Невил Чембърлейн, вярно на политиката си на умиротворяване, упражняваше непрекъснат натиск върху Прага да удовлетвори германските искания.

През септември Хитлер предизвика ново изостряне на напрежението. Чембърлейн се възползва от кризата, за да приложи плана си за сделка с Германия. В Берхтесгаден той лично запозна Хитлер с предложението си за уреждане на конфликта. На чехословашкото правителство бяха връчени колективни англо-френски предложения, които то прие едва след като му бяха поставени в ултимативна форма. Съветското правителство призова да се свика незабавно англо-френско-съветска конференция, която да обсъди мерките за подпомагане на Чехословакия. Но тъкмо това Чембърлейн най-малко желаеше. В този момент се намеси Бенито Мусолини с инициативата си за четиристранна конференция.

На 28 септември в Мюнхен се събраха първите държавни ръководители на Англия, Франция, Германия и Италия. Исканията на Хитлер бяха приети. Политиката на умиротворяване пожъна своята най-голяма и, както по-сетнешните събития показаха, пирова победа. Чембърлейн си затваряше очите пред фаталните последици, а тържествуваше от постигнатата цел: споразумение между главните капиталистически държави, изолиране на Съветския съюз от европейската политика, насочване на германската агресия на Изток.

В трескавия ход на събитията през септември 1938 г. има един епизод, който засяга политиката на България. Става дума за личното участие на цар Борис III в събитията, предшествували Мюнхенската конференция.

По традиция царското семейство прекарваше лятната ваканция извън България. Още в началото на лятото на 1938 г. крал Джордж VI бе намекнал - очевидно не без връзка с някои актуални цели на английската балканска политика тогава, - че е възможно кратко пребиваване на българските владетели в Балморал - лятната резеденция на английското кралско семейство. Болезнено чувствителен, царят изпрати специален емисар при английския пълномощен министър в София Джордж Рендел, който по това време се намираше в Лондон, с молба да проучи и съобщи дали наистина посещението е желателно. Отговорът бе положителен.

След като прекара известно време при тъста си в Сан Росоре и направи кратък престой в Рим, където разговаря с Мусолини, царят, придружен от царицата, пристигна на 5 септември на лондонската гара Виктория. На следния ден бе посетен и бе поканен на вечеря от външнополитическия съветник на правителството Ванситарт. На 7 септември прие заместник-министъра на външните работи Кадоган. На 8 септември, придружен от Рендел и българския пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов, посети изложбата за редки пеперуди в Брайтън. Последваха няколко дни почивка в имението на сър Мюр и жена му Надежда Мюр-Станчова. От 12 до 14 септември царят и царицата гостуваха на английското кралско семейство в Балморал. За заниманията и разговорите на коронованите особи не разполагаме със сведения. Само Рендел свидетелства, че престоят в Балморал бил и политически полезен.

На 14 септември царят се върна в Лондон. Тук прие началника на отдела за Югоизточна Европа във Външното министерство Морис Инграм и лейбъристкия депутат Джордж Лянсбъри. Срещна се и с министър-председателя Чемберлейн в резеденцията му на Даунинг стрийт 10. Тъкмо тази среща впоследствие ще бъде предмет на различни тълкувания.

В началото на 1941 г., когато прогерманската ориентация надделяваше в българската политика, Момчилов сподели във

Форин офис, че още по време на царското посещение в Лондон си дал сметка за неизбежния провал на мисията си за сближаване с Англия. По-конкретно обясни, че вместо - както задължавал протоколът - лично да посети царя, Чембърлейн го приел, и то само за двадесет минути; нещо повече - българският монарх бил въведен в резиденцията на министър-председателя от задния вход. Разочарован и без илюзии, Борис напуснал веднага Лондон.

По оплакването на Момчилов бе извършена анкета във Форин офис. Получиха се следните обяснения: влизането през задната врата на резиденцията (т.е. откъм градината) не представлявало обида за приемане на особи, чието присъствие в Лондон не бивало да се разгласява; в конкретния случай тази врата се използвала, за да не се дава публичност на срещата; Чембърлейн, прекалено зает с предстоящото си заминаване за Германия, не бил в състояние да отдели много време за разговор с българския монарх.

В мемоарите си Рендел хвърля известна светлина върху този епизод. Според него, при другите пребивавания на царя в Лондон Чембърлейн го посещавал било в хотела, било в българската легация. Но в разгара на судетската криза наистина било невъзможно дори за половин час да напусне кабинета си. Рендел попитал царя дали би нарушил формалностите и лично да посети министър-председателя. Царят приел. Но визитата на Даунинг стрийт 10 останала забулена в мистериозна атмосфера.

Борис III е бил достатъчно мнителен, за да се изключва изобщо възможността да се е засегнал. Но, както видяхме, той пристигна в Лондон на 14 септември и същия ден напусна Англия. Срещата с Чембърлейн е трябвало да се вмести в няколкочасовия престой в столицата. А хронологията на събитията свидетелствува, че предния ден Чембърлейн бе уведомил Хитлер за готовността си да го посети и на 15 септември той бе вече в Берхтесгаден. Очевидно на 14 септември не му е било до протоколни аудиенции. Дори да се е почувствал докачен, царят е имал всички основания да не приема толкова трагично нарушаването на протокола. Още повече че към личността на Чембърлейн и към политиката му на сговор с фашистките държави той се отнасяше напълно съчувствено. В

разговорите си с Рендел не пропускаше - даже и след падането на Чембърлейн от власт - да го спомене като "велик знаменосец на мира". По-сетне Борис е могъл да се "досети" за посещението в резиденцията, да го претълкува като проява на незачитане от страна на Англия и да го експлоатира като допълнително оправдание за ориентацията си към Германия. През септември 1938 г. доминираше чувството на задоволство от предоставената му възможност да играе роля в европейската политика.

Когато прие българския цар, Чембърлейн вече бе готов да посети Хитлер и да му предложи сделка за сметка на Чехословакия. Но пред височайшия си гост предпочете да демонстрира твърдост и решителност. От контактите и разговорите с Джордж VI и с ръководителите на Форин офис цар Борис е бил вече достатъчно ориентиран по намеренията на английската политика. Една война между западните държави, която би заставила българската политика да излезе от резервираността си, бе най-нежеланата перспектива за българския монарх. Без съмнение той предварително бе оформил и предложението, което направи на Чембърлейн: по време на предстоящото си посещение в Райха, където бе поканен на лов от Гьоринг, да сподели с нацистките ръководители собствените си впечатления за силата и непреклонността на Англия и по такъв начин да ги вразуми. Но фактът, че разговорът им трае само двадесет минути, говори, че особено значение на тази мисия не се е отдавало.

Така срещата на Даунинг стрийт 10 постави началото на една намеса на цар Борис в отношението между ръководителите на големите западни държави.

От Лондон царят замина за Париж, където престоя до 18 септември. Тук прие министър-председателя Едуард Даладие и външния министър Жорж Боне и бе поканен на вечеря от президента Льобрьон. Би трябвало да се допусне, че главната тема пак е била съдбата на европейския мир и че царят не е скрил от френските държавници задължението, поето пред Чембърлейн.

От Париж Борис III се отправя за Кобург, където прекарва четири дни при баща си. Междувременно се бе състояла в Берхтесгаден първата среща между Хитлер и Чембърлейн, бяха изработени англо-френските предложения до Чехословакия, които чехословашкото правителство бе заставено да

приеме под натиска на Лондон и Париж; съветските предложения за колективен отпор бяха отхвърлени от западните държави. Този развой на събитията, който целият свят с трепет следеше, отговаряше на предпочитанията на цар Борис. Но особена вяра в държавните качества на ръководителите на Райха не хранеше. Безпокоеше го да не би те да не схванат изгодите от политиката на Чембърлейн и да предприемат стъпки, които биха провокирали война и биха въвлекли Съветския съюз в европейските отношения.

На 22 септември Борис III пристигна в Берлин. Същия ден в Годесберг започна втората среща между Хитлер и Чембърлейн. Тревогата на царя се потвърждаваше. Хитлер не се задоволи с англо-френските отстъпки и предяви в ултимативна форма нови искания. Чембърлейн обеща да ги предаде на чехословашкото правителство. В Германия пристъпиха към подготовка за мобилизация. Със съответни мерки отговориха Англия и Франция. Създаваше се впечатление, че европейската война е неизбежна.

Докато траеше срещата в Годесберг, царят бе на лов с Гьоринг. Вторият човек на Третия Райх бе крайно възбуден и войнствено настроен. Той убеждаваше царя, че войната ще се локализира, че Англия ще се държи настрана, а Франция - поради слабата си авиация - не е в състояние да се намеси. Царят се мъчеше да докаже обратното, че войната няма да остане локална, че Англия ще воюва и ще бъде подпомогната от САЩ. Твърденията си подкрепяше със свои лични впечатления за подготвеността на Англия и за решимостта на общественото й мнение. Би било върховна лудост за Германия, предупреждаваше той, да провокира война срещу целия свят, която би имала същия резултат, както през 1918 г. Гьоринг се опита да прехвърли отговорността за напрежението върху чехословашкото правителство. Мотивира се с една заловена телеграма, в която президентът Бенеш нареждаше на посланика си в Лондон да използва отсъствието на Чембърлейн, за да възбуди общественото мнение в полза на войната. Царят отговори: "Тогава, ако Германия започне военни действия, би играла играта на Бенеш".*

*/Бенеш минаваше за антибългарски настроен.

Разговорът никак не бе насърчителен. И телеграмата на царя до София бе в песимистичен тон: "Работите бързо се изостря и клонят към една трагична развръзка. Казах на Гьоринг, че в случай на катастрофални събития и конфликти, ние ще стоим неутрални". Последното изречение разкрива едно вече установено поведение на българските управляващи среди към перспективата за европейска война. Декларацията пред Гьоринг бе логическа последица от традиционната линия на българската външна политика да не взема страна в конфликти между великите сили. Още повече, когато в международната обстановка през есента на 1938 г. въоръженият сблъсък би въвлякъл и Съветския съюз във враждебния на фашистките държави блок.

На 25 септември - веднага след отпътуването на Чемберлейн, цар Борис бе приет от Хитлер. Намери го в "екзалтирано, почти мистично настроение". Царят започна с уверение, че е искрен и стар приятел на Германия, че е воювал заедно с германските войници през световната война и че желае Германия да избегне катастрофата, като предизвика целия свят срещу себе си. Както Гьоринг, и Хитлер не вярваше, че Англия ще се намеси в случай на германска акция срещу Чехословакия. Затова и пред него царят трябваше да повтори аргументите за силата и решимостта на Англия, да припомни, че английската империя никога не е била побеждавана в голяма война, да предупреди, че не бива да се игнорира и поведението на Съветския съюз. В този дух говори и пред Рибентроп.

На 25 септември вечерта царят напусна Берлин. След кратка среща в Словения с югославския регент княз Павел, на 27 септември се прибра в София. На 28 и 29 септември се проведе конференцията в Мюнхен, която реши съдбата на чехословашката държава. Цар Борис повярва, че разговорите му с нацистките ръководители са повлияли да се откажат от военно разрешение и да поемат идеята за преговори. Така излизаше, че той е допринесъл да се предотврати войната. И понеже държеше тази му роля да не остане в тайна, подробно запозна с мисията си в Германия английския пълномощен министър в София и председателя на българския парламент. Тези негови изповеди, които са записани от Рендел и Мошанов, са и главният ни източник за разговорите в Германия.

Някои автори са склонни да отдадат прекалено значение на влиянието и красноречието на цар Борис за провеждането на конференцията в Мюнхен. В мемоарите си Рендел е по-предпазлив, но и той допускаше личен принос на българския цар за изхода от судетската криза. Той съобщава, че Чембърлейн го упълномощил да благодари на Борис III за дейността му на "велик европеец". Царят бил извънредно трогнат. "Когато ме поведат на ешафода - говореше после пред близките си той, - ще покажа това писмо като доказателство, че поне едно добро дело съм сторил през живота си". В разговорите си с Рендел не пропускаше случай да се върне на този епизод, изказваше голямото си удовлетворение и възклицаваше:"Ние двамата (т.е. Чембърлейн и царят) сме единствените истински пацифисти."

Известно е, че през есента на 1938 г. хитлеристка Германия не бе готова за война и ръководителите й по-скоро шантажираха Англия и Франция, отколкото действително да се стремят към въоръжен конфликт. Информацията на цар Борис пред Хитлер му е дала указание докъде може да отиде в шантажа, но едва ли го е толкова стреснала, че да го направи отстъпчив. В Мюнхен не Хитлер бе отстъпчивият, а англо-френските му събеседници капитулираха. Следователно намесата на цар Борис не е упражнила приписваното й въздействие. Тя би трябвало да се разглежда по-скоро като свидетелство за насоките на българската външна политика.

Мюнхенската конференция съответстваше на личните предпочитания на цар Борис и поради това удовлетворението му бе огромно. От една страна, се премахваше непосредствената заплаха от война между големите западни държави, която би поставила и пред българската политика необходимостта от нежелателен избор. Царят винаги се бе страхувал от такава война и от последиците й за бъдещето на трона. Веднага след Мюнхен той помоли Рендел да изрази пред Чембърлейн личната му благодарност и дълбокото му възхищение за "спасяването на европейския мир, за предотвратяване на катастрофата". От друга страна, царят винаги бе съчувствал на комбинации, предназначени да изолират Съветския съюз от активната европейска политика. И в това отношение Мюнхенската кон-

ференция напълно го удовлетворяваше. Но песимист по природа, пак не забравяше да предупреди срещу възможните реакции на съветското правителство. И накрая - в София подеха с ентусиазъм твърденията на нацистката пропаганда, че в Мюнхен бил възтържествувал националният принцип. И царят, и Кьосеиванов подчертаваха пред Рендел, че България, толкова страдала от произволно откъсване на население и територии от отечеството, изпитва най-големи симпатии към принципа на самоопределението. По такъв начин се подхранваше илюзията, че след Мюнхен са създадени благоприятни условия, за да се поставят и българските национални искания.

Под влияние на официалните изявления Рендел побърза да докладва в Лондон, че дейността на Чембърлейн за запазване на мира е издигнала английския престиж в България. Твърде скоро илюзиите щяха да се изпарят. Фактически, в резултат на Мюнхенската конференция, английското влияние в Югоизточна Европа, включително и в България, понесе силен удар. Сериозно бе разколебана вярата на държавите от този район, че Англия и Франция могат да им помогнат за запазване на националната независимост и териториалната цялост. Позициите на Германия укрепнаха и се усили още повече нейното икономическо и политическо значение.

1975

В КРАЙОВА - ТЪРЖЕСТВО НА СПРАВЕДЛИВОСТТА

Мир, неутралитет и необвързаност - такива бяха началата, към които се придържаше българската външна политика през 30-те години, когато съзряваха предпоставките за нов световен конфликт, когато плamваха първите му огнища, когато се формираха двете антагонистични военно-политически групировки. Впрочем всички правителства след катастрофата от 1918 г., колкото и да се отличаваха по партиен цвят и политически наклонности, си приличаха по усърдието, с което изпълняваха предписанията на Ньойския договор, и по неотстъпността си от справедливите национални тежнения, чието удовлетворяване предполагаше ревизията му. Имаше се предвид само мирният път за ревизия, чрез пряко споразумение между България и съседите й, при съгласието и подкрепата на всички велики сили.

Походът на Третия Райх срещу Версайска Европа подхрани надеждата, че ще настъпят условия, за да се поставят на дневен ред и българските искания. Програма минимум бе възстановяването на границата от 1913 г., т.е. връщането на Южна Добруджа, излазът на Егея и Западните покрайнини. От четирите съседни държави само Турция не се чувстваше засегната от тази програма. Но тя беше съюзник на останалите три - Румъния, Гърция и Югославия - по силата на Балканския пакт , създаден именно срещу българския ревизионизъм. Балканският пакт се радваше на благоволението на Англия и Франция, авторите на Версайската система. Съветският съюз направи завой в средата на 30-те години - от отричане на империалистическите мирни договори към колективна сигурност,основана върху статуквото.В навечерието на войната България не бе получила никакво насърчение и от никого обещание за което и да е от исканията си. Германия, издигнала знамето на ревизионизма, предпочиташе спокойствието на Балканите, поне докато не постигне своите цели на Запад. Франция, обвързана тясно с югославската и румънската политика, прекалено лесно и рано бе причислила България към

вражеския лагер при евентуална война. Грижата на Англия в региона бе насочена към Близкия и Средния изток, Проливите и Източното средиземноморие. Тя признаваше на Балканите приоритета на Франция, а Берлин уверяваше, че не ще се противи на икономическата му експанзия. В същото време внушаваше известни отстъпки на България, за да бъде привлечена към едно общобалканско споразумение. Внушенията й не намираха отзвук в Балканската антанта, която в отношенията с България залагаше върху заплахата, не върху компромиса. Форин офис, изхождайки от максимата, че Балканската антанта е по-важна от България, се съобразяваше в крайна сметка с българските съседи.

Южна Добруджа беше първата точка в българската ревизионистична програма. С насилие и изнуда отнета на България от Букурещкия мирен договор през 1913 г., анексирането й бе потвърдено от Ньойския диктат през 1919 г. Жестокият денационализаторски режим, установен в най-древната българската земя, и външната политика на Румъния на неотстъпност от договорите - това бяха причините за обтегнатите отношения между двете съседни държави. Дори когато признаваше основанията на българската позиция, Румъния отхвърляше всяка възможност за ревизия с аргументите да не се създава прецедент, от който биха се възползвали Унгария и Съветският съюз. Съдбата на Балканите би могла да бъде друга, ако преди войната бе намерено разумно решение на българо-румънския спор.

В поведението на българските управляващи среди доминираше не идеалът за обединение, а страхът от войната. Нито цар Борис, нито правителството на Георги Кьосеиванов бяха уверени, че Хитлер ще победи в нов конфликт. Споменът от Първата световна война и от националната катастрофа беше пресен и страшен. Предпочитаното разрешение бе компромисът между големите западни държави, който, като задоволи претенциите на Райха, би открил перспектива и пред българския национален въпрос. Главната грижа бе да се избегне войната, а ако все пак избухне, България да остане извън, поне докато зависи от нея и не се очертаят изгледи за победата. Нов погром трябваше на всяка цена да се осуети. Ето защо се налагаше линия на изчакване, лавиране, неангажираност спрямо една или друга велика държава.

Втората световна война избухна като война между западните държави. СССР, в самото й навечерие сключил пакт за ненападение с Германия, обяви неутралитет. Към неутралитет се придържаха САЩ, съчувстващи на англо-френския блок, и Италия, съчувстваща на Германия. Не се сбъднаха надеждите на царя за обединяване на западните държави върху антисъветска основа. Пактът между Москва и Берлин застави и българската политика да активизира отношенията с доскоро игнорираната и така подозирана велика сила на Изток. Злонамерени външни среди тълкуваха това едва ли не като просъветски курс. А то свидетелстваше за съобразяване с промяната в политиката на Райха. На неговата подкрепа все повече се залагаше срещу намеренията на Москва, които намираха опора в силното комунистическо движение в страната. Министър-председателят Кьосеиванов даваше уверения, че е против ефективна съветска намеса на Балканите, че не би приел дори разрешението на добруджанския въпрос със съветско насърчение и съгласие.

Въздържаността на България предопредели до голяма степен провала на английската инициатива за балкански отбранителен блок, насочен както срещу Германия, така и срещу СССР. И след избухването на войната тя не се отклоняваше от линията на неучастие в пактове и съюзи, на неангажираност и лавиране. А какъв интерес би имала да защитава границите на Балканите, очертани в ущърб на българското племе? Ревизионистичната програма се поддържаше, без да й се придава актуално значение. Само освобождението на Южна Добруджа се приемаше за постижимо преди края на войната. Не се отстъпваше от принципа за разрешаване на териториалните спорове, без да се употребява сила, в съгласие с великите държави и чрез пряко споразумение между България и съответната съседна държава.

След като войната пламна, остана надеждата тя да не обхване Балканите. Отникъде не се подкрепяха българските искания. Германия, заета на Запад, желаеше абсолютен мир на Балканите, а и се надяваше да привлече Румъния. За Англия бе приемливо връщането на Южна Добруджа на България, ала без сама да се нагърбва с ролята на посредник и

съветник, за да не засегне позициите си в Румъния, и без това вече накърнени. От Букурещ упорстваха - не се съгласяваха с отстъпката дори "на едно село" все с оправданието да не се насърчават съветските и унгарските претенции. Така че и в условията на война не настъпи никаква промяна в отношението на великите сили по териториалните спорове на Балканите и в политиката на самите балкански държави.

Пролетта и лятото на 1940 г. създадоха нова обстановка в Европа и разкриха нови възможности пред българската политика. Третият Райх се намираше в зенита на своята мощ. Под хитлеристки ботуш пъшкаха Франция, Белгия, Холандия, Люксенбург, Дания, Норвегия. Балканските държави се чувстваха длъжни да се приспособят към новото съотношение на силите. Румъния се отказа от английските гаранции, скъса с Балканската антанта и пое курс на сближение с Германия.

Българската политика на неутралитет се лиши от една от опорите си, след като Италия влезе във войната. Зависима икономически от Райха, тя не бе в състояние да издържи дълго и на политическия му натиск. От това предчувствие бе продиктувана - още през февруари 1940 г. - смяната на Кьосеиванов с проф. Богдан Филов. Година по-рано правителството на Кьосеиванов бе очертало следната линия на поведение: независимо от симпатиите и очакванията спрямо единия или другия блок, България не е в състояние да се съпротивлява срещу агресия от велика сила и в никакъв случай не бива да допуска да стане театър на военни действия; ето защо, провеждайки политика на неутралитет, доколкото това е по възможностите й, трябва да е готова да пусне доброволно през границата си войските на страната, стигнали първи границата й и поискали да минат през нея. Такава опасност можеше да се яви тогава от страна на Германия; следователно готовността за отстъпка имаше предвид нея.

Военното господство на Германия над континента и влиянието й на Балканите - това бе едната страна на обстановката, която направи възможно да се постави на дневен ред добруджанският въпрос. При това Германия предпочиташе териториалните промени да се отложат за края на войната, а и се предпазваше от пречки пред преориентацията към Оста на румънската политика.

Другата страна бе курсът на СССР след избухване на войната за прекрояване на Версайската карта. През лятото на 1940 г. прибалтийските републики бяха включени в Съветския съюз. Червената армия прекоси границата с Румъния и овладя Бесарабия и Северна Буковина. Първият факт породи в София само тревога - темата за "балтизация" на България (нов вариант на някогашната "Задунайска губерния") се дискутираше и с искрена загриженост, и от пропагандна преднамереност. Вторият създаде онзи прецедент, от който Румъния така се плашеше. В такъв смисъл той бе изключително изгоден за България. Ала страхът от "балтизацията" надделяваше. От София се чувстваха длъжни да напомнят, че не биха желали освобождението на Южна Добруджа да се свързва със съветско съдействие. Но напомняха, че не са в състояние и да го пренебрегнат. Още повече че сами се бяха придържали към разбирането за "бинома Бесарабия - Южна Добруджа", т.е. за разрешаване на добруджанския въпрос едновременно с бесарабския.

Третата страна бе Англия. Останала сама след капитулацията на Франция, тя изживяваше едни от най-трагичните и най-героичните моменти в историята си. Да останат Балканите извън войната - това бе от голямо значение за по-нататъшния ход на военните действия. Решаването на добруджанския въпрос било с германско, било със съветско съдействие би повлияло върху българската политика, а оттук и върху английските позиции в Гърция и Турция. При това Румъния бе отхвърлила вече английските гаранции и се накланяше към Оста. Трябваше да се разсее впечатлението за английската политика като непоправимо антиревизионистична и се дадат доказателства, че е скъсала с версайската традиция. Пълномощният министър в София Рендел увери външния министър Иван Попов, че "Англия е била винаги за разумна и справедлива ревизия", ала е била спъвана от "френския антиревизионизъм" (Франция вече се намираше под нацистка окупация). Това идеше да рече, че не възразява за решаването на добруджанския въпрос. Категорично продължаваше да е противодействието ѝ срещу българските искания към Югославия и Гърция.

Съветската акция в Бесарабия застави Оста да излезе от резервираността си. И външният министър, и царят лично изтъкваха пред пълномощните министри на Германия и Италия, че се съобразяват със съветите за спокойствие, но общественото мнение може да ги застави да се обърнат към Москва. На 18 юли съветското правителство обяви, че признава за справедливи българските аспирации за Южна Добруджа и излаз на Егея и ще ги подкрепи щом се поставят за разглеждане. Попов изказа пред съветския пълномощен министър задоволство от единодушието между трите велики сили, пряко заинтересовани от Балканите (Германия, Италия, СССР), което означаваше, че не ще се задоволи от едностранна съветска подкрепа. Междувременно и Рендел обяви, че английското правителство е готово да подкрепи всяко благоприятно за България споразумение по добруджанския въпрос. Турция се присъедини към английската позиция. Запази резервите си само Югославия поради опасението, че след Южна Добруджа ще дойде ред и на Македония.

При това положение, когато събитията на Балканите можеха да излязат от контрола и извън военните планове на Оста, Германия и Италия трябваше да се откажат от съветите за търпение и изчакване. А в дълбока тайна щабовете на Хитлер вече готвеха антисъветската война, която изискваше сигурност за южния фланг. На 27 юли Хитлер и Рибентроп - външният министър на Райха, уведомиха Филов и Попов, специално поканени в Залцбург, че са посъветвали Румъния за пряко споразумение с България и Унгария; те смятаха, че добруджанският въпрос бил по-лесен от трансилванския и не трябвало да се свързва с него.

Така се стигна до българо-румънските преговори в Крайова, положили основата за трайно добросъседство между двете страни. Те бяха открити на 19 август. Българската делегация се ръководеше от пълномощния министър Светослав Поменов, а румънската - от пълномощния министър Александър Крециану. България не искаше нищо повече от това, което през 1913 г., оказала се в безизходно положение, й бе отнето с насилие и принуда. Справедливостта на позицията й се подкрепяше от общественото мнение в страната, а и от евро-

пейските сили. Румънската делегация се опитваше да се пазари - настояваше да си запази поне... Силистра и Балчик. Накрая надделя благоразумието. На 7 септември 1940 г. се подписа Крайовският договор, по силата на който се възстановяваше границата между България и Румъния до 1913 г. След четвъртвековно чуждо иго Южна Добруджа се върна при майката-отечество. Шестдесет и седем хиляди души коренно българско население в Северна Добруджа са разменени с румънските колонисти, настанени в Южна Добруджа след анексията й от Румъния. Установената граница е обявена за "окончателна и вечна" и двете страни се задължават да не предявяват никога териториални претенции една към друга.

Крайовският договор е нещо забележително в международната практика. В условията на вече бушуващата война, на разделение и поляризация между държавите и системите, се премахва едно от най-несправедливите постановления, потвърдено и с диктата в Ньой. Южна Добруджа е освободена не чрез прилагане на насилие и употерба на оръжие, а по мирен път, чрез преговори между пряко заинтересованите страни, при съгласието на европейските сили - воюващите от двата лагера, и неутралния Севетския съюз. Особено внимание заслужава позицията на Англия, която бе една от авторките на Версайската система и безкомпромисна нейна защитница през междувоенния период. Пред Камарата на общините външният министър лорд Халифакс изрази задоволство от справедливото разрешение на един спорен въпрос чрез свободни и мирни преговори. Това становище бе потвърдено и в послание на крал Джордж VI до цар Борис III.

Като прие германското съдействие, българското правителство не се отклони от последователно провежданата от него линия за отстояване на националните интереси и премахването на несправедливостите чрез мирни преговори и общо съгласие. В самия факт на Крайовския договор то видя потвърждение на убедеността си, че неутралитетът е съвместим с удовлетворяването на справедливите претенции. Безспорно, германското влияние върху българската политика се усилваше. Ала неутралитетът не се отричаше. Още бе живо намерението да се запази България извън войната, да не се допуснат

хитлеристки войски на българска земя. Във връзка с това се начерта програма за действия, които трябваше да доказват понататъшното идейно и политическо сближение с Райха и безполезността - при това положение - от прякото въвличане във войната. Надеждата беше Берлин да се убеди, че българското участие във войната би го лишило от преимуществата за него от един благосклонен неутралитет, би разширило сферата на войната, би предизвикало английски контрадействия и намеса на Турция. Всички тези разумни аргументи можеха да имат стойност само докато на Германия бе нужно да се запази мирът в Югоизтока. Нямаше съмнение, че крайното българско решение не ще зависи от България. Още през есента на 1940 г. обстановката се измени. Предпочитанията и ходовете на малката държава отстъпваха на заден план пред силата на оръжието и интересите на големите, в чиито ръце бе тази сила.

Тържество на справедливостта в хода на една чудовищна война - това звучи като парадокс. Поправено бе насилието върху България по време, когато агресията шестваше безпрепятствено по европейския континент. България е била сполетявана от бедствия, когато е надценявала реалното си място в света, когато се е изкушавала и е била увличана да вземе страна в съперничествата и стълкновенията между големите държави, когато се е обвързвала с чужди каузи и е подчинявала на тях собствените си идеали. Обратно, големите национални постижения - Съединението през септември 1885 г., отхвърлило една въпиюща неправда от Берлинския договор, както и освобождението на Южна Добруджа през септември 1940 г., отхвърлило друга въпиюща неправда от друг международен договор, са ставали възможни, когато справедливият национален стремеж се е възприемал не като подбуден отвън, а когато България е внушавала доверие, че действията й са самостоятелни, без да обслужват едни, а ощетяват други чужди сили. Може би тези заключения не разкриват закономерност в националното ни развитие през XX век, но, без съмнение, навеждат на размисли и изводи.

1990

БЪЛГАРИЯ И ИТАЛО - ГРЪЦКАТА ВОЙНА

През есента на 1940 г. хитлеристка Германия господстваше кажи-речи безразделно над европейския континент. Франция бе разгромена. Англия, изолирана на острова си, очакваше кога ще се стовари и върху нея съкрушителният удар на Вермахта. Съветският съюз, подписал пакт за ненападение с Германия, използуваше ситуацията, за да възстанови европейските граници на Руската империя. Балканските държави, все още встрани от пожара на войната (като изключим Албания, окупирана от Италия през пролетта на 1939 г.), гледаха да се нагодят към "новия европейски ред". Страните от Балканския пакт (Турция, Гърция, Югославия и Румъния), разочаровани в подкрепата на англо-френския блок, търсеха изход всяка сама за себе си. България полагаше усилия да запази неутралитета си, ала все по-ясно ставаше, че окончателният избор не е в нейни ръце.

Докато Германия изглеждаше загрижена да се запази спокойствието на Балканите, Италия виждаше тъкмо тук терен за експанзията си. Мусолини се чувстваше унизен от подчинената роля, която му се възлагаше в съюза с Германия. Той ревниво следеше нарастващото хитлеристко влияние в един регион, за който официално се признаваше преобладаването на италианските интереси. По силата на Тристранния пакт, (подписан на 27 септември 1940 г. от Германия, Япония и Италия) в сферата на италианското влияние се включваха Източното средиземноморие и част от Африка.

В дълбока тайна от Хитлер, който готвеше удара срещу Англия, в Рим се разработваше оперативен план за нападение над Гърция. В действителност десантът в Англия бе отложен. В хитлеристките щабове пристъпиха към подготовка за агресия срещу Съветския съюз. При това положение още по-нежелателни бяха усложненията на Балканите.

В първите дни на октомври хитлеристките войски се настаниха в Румъния. Мусолини беше вбесен от новата проява на незачитане. Хитлер ме поставя пред свършен факт - рече той, и се закани: този път ще научи от вестниците, че съм окупирал Гърция. Военната операция беше предвидена за

края на октомври. От самото начало на подготовката й се имаше предвид участието на България. Значителна част от гръцката армия бе разположена по протежение на българската граница. Ако България остане неутрална, тази армия би била хвърлена срещу италианската; ако се намеси - би задържала от 6 до 8 гръцки дивизии. Така българската позиция се оказа от огромно значение за хода и даже за изхода на готвената военна операция. На 18 октомври Мусолини, държащ в тайна намеренията си от Хитлер, уведоми писмено цар Борис за предстоящото нашествие в Гърция и многозначително изтъкна: "Пред Вас и пред България се предлага исторически случай за осъществяване на старата и справедлива аспирация за излаз на Егея."

Предложението за българско съучастие не бе импровизирано. Мусолини бе убеден, че в София ще посрещнат поканата с готовност и благодарност. На какво се основаваше увереността му?

Всички български правителства след Първата световна война не отстъпваха от справедливите национални претенции. В началото на септември 1940 г. бе освободена Южна Добруджа. На дневен ред излезе точка втора в ревизионистичната програма - излазът на Егея.

Все по-ясно се очертаваше тенденцията за сближаване на България с фашистката Ос. След избухването на войната управляващите среди изказаха солидарност с италианската политика и уверяваха, че ще съобразяват, даже уеднаквяват собствените си действия с нея.

Така очакванията за подкрепа и съучастие във войната срещу Гърция се осланяха върху реални тенденции в българската политика. Но фашистките ръководители не си дадоха сметка, че тези тенденции характеризират само едната й страна. Българските правителства изключваха войната като начин за удовлетворяване на справедливите национални претенции. Освобождаването на Южна Добруджа разкриваше предпочитания път: чрез пряко споразумение със съседите и при съгласие на великите сили. Така и искането за излаз на Егея не означаваше войнствено намерение спрямо Гърция. Изчакваше се такова развитие на събитията на Балканите,

което би направило възможно разрешение по подобие на добруджанското.

Ориентацията към Оста намираше потвърждение и във вътрешната, и във външната политика на България след избухването на войната. Същевременно се отбягваха конкретни задължения. Не бе съвсем изчезнала вярата, че е възможно да се отклони участие във войната. С тази вяра се свързваше и солидарността с политиката на Италия. Но това се отнасяше само до времето, когато Италия бе провъзгласила благосклонен към Германия неутралитет, който съответстваше и на предпочитанията на българската политика. Като абсолютизира една страна от българската политика, а пренебрегна друга, фашистка Италия трябваше да претърпи жестоко разочарование в усилията си да привлече България към агресивните си действия срещу Гърция.

Италианската покана завари София в изключително сложно положение. От всички страни се усилваше натискът за открита ориентация. Все по-илюзорен изглеждаше стремежът за оставане извън войната. На 14 октомври царят получи послание от английския крал - внимателно, но сериозно предупреждение за последиците от евентуално германско присъствие в страната. Сякаш в потвърждение на предупреждението идваха сведенията за струпване на турски войски по границата. Последва контра-акция от противния лагер. На 18 октомври Рибентроп, хитлеровият външен министър, предостави само три дни срок за отговор на поканата за участие в Тристранния пакт. Пристигането на Анфузо - личния пратеник на Мусолини, забърка още повече обстановката.

Управляващите среди бяха изненадани и смутени от многостранния и едновременен натиск. Царят впрегна цялото си майсторство, за да отговори на предупреждението и поканите, без да се отклони от дотогавашния курс и без да се предизвикат нежелателни обрати в отношенията с която и да е велика сила. Той увери английския крал, че на българска земя няма чужда войска, а и се опита да оправдае възможна отстъпка по-нататък с безпомощното твърдение, че решението на България не зависи от самата нея. В Берлин беше телеграфирано, че присъединяването към Тристранния пакт е несво-

евременно, и то с оглед възможните реакции на балканските държави.

Дойде редът и на италианския пратеник. Царят пое запечатания плик с посланието на Мусолини и, без да го отвори, започна монолога си: "Плавам в малка лодка. Лодка, която всеки момент може да потъне...". Анфузо си направи заключението: малката лодка не ще последва в бурните вълни на войната мощната италианска галера. На следния ден той получи от ръцете на царя друг запечатан плик. Царят поде монолога оттам, гдето го бе прекъснал: "Малката лодка на моето царство...". Мусолини щеше да прочете следния текст: "Дълбоко трогнат от идеята, която сте имали да ме известите за Вашето решение, Ви благодаря от все сърце... Поради неблагоприятните обстоятелства, попречили и забавили необходимото въоръжаване на войската й, обкръжена от съседи, които добре познавате, България трябваше да действа крайно предпазливо и благоразумно, без все пак да се отказва от свещените си права и историческата си мисия. По тези причини тя е принудена да се въздържа от въоръжени действия". Ласкателствата и уверенията не можеха да смекчат категоричното "не" на поканата за съучастие в агресията срещу Гърция.

През нощта на 27 срещу 28 октомври италианският пълномощен министър в Атина разбуди Метаксас, министър-председател и фактически диктатор на Гърция, за да му връчи ултиматум с абсолютно неприемливи искания. Срокът за отговор бе само три часа.

Отговорът на гръцкия народ бе единодушно: "Охи!" (не). В Рим друго и не очакваха. Трите часа не бяха изтекли, когато италианските войски прекосиха гръцко-албанската граница. С превъзхождащи сили те настъпиха в Епир. Нито една страна от съюзниците на Гърция по Балканския пакт не й се притече на помощ. Но патриотичното въодушевление на народа прегради пътя на агресорите. От началото на ноември гръцката армия започна да оказва решителна съпротива, а на 8 ноември премина в контранастъпление. Ненамесата на България позволи да се прехвърли на фронта голяма част от войската от северната граница. Някои италиански историци виждат в това една от главните причини за военния провал на Мусолини.

Самият дуче се оправдаваше пред Хитлер между другото и с поведението на България, от което се възползвала Гърция, за да изтегли осем дивизии от границата и ги хвърли срещу италианските части.

Отказът на царя да подкрепи италианската агресия изглежда странен на фона на българо-гръцките отношения, върху които влияеха и наслоенията от вековната враждебност, и взаимното недоверие и подозрение след Междусъюзническата война. Гръцките управляващи среди обявяваха "опасността от север" за най-голяма опасност. По северната граница бе изградена укрепената линия "Метаксас", завършена в самото навечерие на войната. При такава психологическа обстановка и при такива военностратегически предвиждания голяма бе изненадата в Атина, че България не се възползва от трудното положение на южната си съседка. Различни обяснения са давани на българското поведение.

Едни го обясняват с критичното отношение на Хитлер към авантюрата на Мусолини. Те пренебрегват факта, че по същото време бе отклонено и ултимативното искане на Рибентроп за присъединяване към Тристранния пакт

Други твърдят, че българското правителство не се е съгласило само с участието във военните действия, но се е задължило да задържи гръцка войска по границата и възнамерявало пряко да се намеси при успешно развитие на бойните действия. Истината е, че в София не допуснаха Гърция да окаже сериозна съпротива. Преди да е спряно италианското настъпление, гръцкото командване вече знаеше, че България ще остане безучастна и започна бързо да прехвърля войски от северната граница към фронта в Епир.

Главният аргумент, който царят развиваше срещу поканите и от Мусолини, и от Рибентроп, беше вероятността за намеса на Турция срещу България. През целия ход на войната "турската опасност" ще служи, за да се отбиват нежелателни ангажименти към Оста. Същевременно и Анкара с "българската опасност" ще се противопоставя на английския натиск за една антигерманска ориентация. Макар и съюзница на Англия, Турция се съобразяваше с германската мощ. Тя отправи словесни предупреждения до София, след като бе добре известно,

че България няма никакво намерение да съдейства на агресора.

Българското "не" бе следствие от същността на външната политика, провеждана през междувоенния период, към която царят и правителството се стараеха да се придържат и в условията на войната, разбира се, доколкото това зависеше от тях. Тя предвиждаше добросъседство на Балканите, да не се взема страна в световен конфликт, да се избягва участие във военни действия, спорните въпроси да се решават чрез споразумение със заинтересованите страни и при съгласието на великите сили. През есента на 1940 г. управляващите среди все още се надяваха да запазят предпочитания статут на "невоюваща страна". Те увещаваха ръководителите на Райха в ползата за тях от един благосклонен неутралитет на България, докато участието й във войната само би разширило обхвата й, без да даде особено преимущество на Третия Райх. В София не бяха осведомени, че е в ход подготовката за война срещу Съветския съюз, която изискваше пълна сигурност за десния фланг на Вермахта. Италианският провал заставяше Хитлер сам да се намеси на Балканите, да затвърди положението си тук, преди да е предприета кампанията на Изток. Така още през ноември пред цар Борис сам Хитлер постави ребром въпроса за присъединяване към Тристранния пакт и за свободен достъп на германските войски, които през българска територия трябваше да се притекат на помощ на изпадналите в беда италианци и да смажат непокорните гърци.

1974

СРЕЩА В БЕРХТЕСГАДЕН

През пролетта и лятото на 1940 г. настъпи коренна промяна във военнополитическата обстановка на европейския континент. Германия окупира двете скандинавски държави - Дания и Норвегия. Франция бе разгромена и заедно с Белгия, Холандия и Люксенбург окупирана. Италия влезе във войната, а Англия бе подложена на жестоки бомбардировки, които подготвяха нашествието на Райха на британските острови.

Българската политика трябваше да се нагоди към новата обстановка. Царят и правителството се бяха надявали да се задържат на позицията на един прогермански неутралитет и останат настрана от военния театър. Връщането на Южна Добруджа показваше предпочитания начин за освобождението на българските земи под чуждо владичество - чрез пряка договореност между заинтересованите страни и при одобрението на великите сили. Линията за постепенно, но все по-плътно идеологическо и политическо сближение с Третия Райх, при съществуващата вече икономическа обвързаност, трябваше да води до заключението за безпочвеността на откритото въвличане във войната. В Народното събрание бяха внесени законопроекти за държавна младежка организация "Бранник", по подобие на "Хитлерюгенд", и Закон за защита на нацията, вдъхновен от хитлеристкия антисемитизъм. Пред ръководителите и дипломатите на Райха се изтъкваха следните съображения срещу преките или косвените покани за отказ от неутралитета: България е фактически съюзник на Германия и я подпомага всячески; прякото участие във войната би лишило Германия от изгодите на българския квази неутралитет, би разширило ненужно фронта на войната, би форсирало английски действия на Балканите - преки или чрез намесата на Турция; следователно участието на България с нищо не би повлияло върху хода на войната; много по-изгодна била ролята й като задържащ фактор на Балканите и чрез съдействието, което оказва на Германия.

Илюзията за България, тясно свързана с Германия, но встрани от войната, бе из основи раздрусана през есента на 1940 г.

На 27 септември 1940 г. бе сключен Тристранният пакт - военнополитическата коалиция на Германия, Италия и Япония. Пред очертаващия се провал на "блицкрига" срещу Англия Хитлер постави на преден план подготовката за агресията срещу Съветския съюз. Това в София, естествено, не бе известно. Чрез Балканите Англия би се опитала да нанесе контраудар на Вермахта, докато е ангажиран изцяло с войната на Изток. Намерението на Хитлер бе да застави балканските държави да приемат без съпротива диктата му, за да не пилее сили и губи време за завоюването им. В първите дни на октомври германските войски се настаниха в Румъния. Този план се провали от авантюристичното нападение на Мусолини срещу Гърция. Италианските военни неуспехи заставиха Хитлер да си осигури спокойствие откъм Балканите със силата на оръжието.

В дипломатическите канцеларии се разпространи слухът, че след Румъния германските войски заемат позиции и в България. Този слух бе повод за важен ход на Англия - в лично послание от 14 октомври крал Джордж заплаши цар Борис, че в случай на усложнения България ще се превърне в театър на военни действия. С тази заплаха се свързваха сведенията за концетриране на турски войски по границата.

При такива условия дойде поканата за присъединяването към Тристранния пакт, т. е. България да се откаже от неутралитета и да влезе във войната на страната на агресивната коалиция.

В първите дни на октомври германският пълномощен министър барон фон Рихтхофен бе дал на Иван Попов - външния министър, разяснения по характера на Тристранния пакт, без да прави намек за българското поведение. Ала на 16 октомври, тоест два дни само след посланието на крал Джордж, Рихтхофен се яви пред Попов, за да му прочете телеграма на Рибентроп - външния министър на Райха - с официална покана за присъединяване към пакта. Рихтхофен съобщи, че присъединяването на Унгария и Румъния е предстоящо. На България се даваха три дни за отговор, като многозначително се напомняше, че от отговора ще проличи истинската й ориентация. След още двадни царят трябваше да приеме пратеник на Мусолини с предложение за съучастие в подготвяната агресия срещу Гърция.

На този тристранен натиск царят и правителството се постараха да отговорят с едни и същи горе-долу аргументи. На английския крал бяха дадени неангажиращи уверения. Мусолини получи внимателен, но категоричен отказ. Най-голяма тревога предизвика предложението на Рибентроп. То именно разтърси из основи илюзията за спокойствие и разкри колко взривоопасно става положението на Балканите. То идваше по време на активизиране на английската и съветската политика и на военни приготовления в Турция, които можеха да имат за обект главно България. И царят, и правителството не бяха пестили уверения за ориентация към Оста. Сега им се предоставяше възможност да ги докажат. Изненада, смут, уплаха - такава бе последицата от демарша на Рибентроп.

Попов телеграфира на Първан Драганов, пълномощния министър в Берлин, "колко несвоевременно" било предложението, и то с оглед реакциите на Англия и СССР, на Югославия и Турция. Евентуалното присъединяване към пакта би имало, според него, само демонстративно значение, докато за България би се оказало фатално. Самият Драганов продължаваше да развива във Вилхелмщрасе тезата, че Германия имала повече полза от "българския квази неутралитет". Пред германския министър на просветата, на посещение в София, Богдан Филов (министър-председателят бе същевременно и министър на просветата) изтъкваше опасността от вътрешни и международни усложнения. Попов се опита да осигури италианското съчувствие към българските съображения. На граф Маджистрати - италианския пълномощен министър - обясняваше разликата в стратегическото и географското положение на България в сравнение с Румъния и Унгария, поради което били необходими по-големи гаранции срещу възможна военна реакция на Анкара и "нервност" на Москва. Но още същия ден Маджистрати получи нареждане от Рим да подкрепи германската покана. Единственият резултат от българските действия бе, че от Берлин отстъпиха от тридневния срок за отговор и отложиха присъединяването на Унгария и Румъния. Но поканата оставаше в сила.

Пак пред Маджистрати Попов развиваше всевъзможни аргументи срещу българското участие в пакта: силите на Оста биха извлекли малка изгода от присъединяването на България;

тя, България, следва политика, ориентирана към Оста, поради това такова отношение към нея не било очаквано - докато в Будапеща и Букурещ очевидно са водени разговори. От България се иска категоричен отговор в тридневен срок, като се поставя под съмнение ориентацията ѝ - не заслужавала такова съмнение; голяма била опасността за нея и Оста - 18 турски дивизии са разположени по границата; Турция може да сметне за провокация присъединяването и да отговори с оръжие; тогава България ще трябва да воюва със значителни, добре въоръжени и подготвени сили, без да е вероятна незабавна военна помощ; Англия и Югославия могат да се възползват от конфликта, за да нападнат също България; не е известно какво би било поведението на Москва в този случай.

Маджистрати се опита да успокои българския външен министър: германската покана, според него, не е ултиматум, а израз на приятелство към България; как би се тълкувало едно пренебрегване на България след решенията на Унгария и Румъния - пита Маджистрати и продължава вече в заплашителен тон - след безсъмнената си победа Тристранният пакт ще поеме отговорността за новия ред в Европа; държави, които от страх или безсилие не са заели в подходящия момент своето място, рискуват да молят тогава, за да се присъединят към едно положение, създадено от други. Сега стои въпросът: дали България е между страните, които искат установяването на новия ред?

Италианският дипломат биеше направо по чувствителното място на българската политика - да не се изпусне пак възможността за национално обединение. Затова Попов побърза да заяви, че разговорът им е личен - да не се тълкува като становище на правителството. Маджистрати докладва в Рим, че по принцип България приема присъединяването към пакта, но за да неутрализира реакцията на Анкара и Москва, търси такава форма, която да представи решението ѝ като акт на мира, а не на войната.

На 22 октомври царят, след като бе отговорил и на предупреждението на крал Джордж, и на предложението на Мусолини, изпрати писмо до Хитлер, в което се развиваха съображения по повод (по-точно срещу) поканата за присъединяването

към Тристанния пакт: българските и германските интереси съвпадат; българската политика била полезна и за двете страни - тя трябва да се следва още известно време, за да не се появят преждевременно усложнения от разположените по границата 23 турски и 7 гръцки дивизии и от "зловещата перспектива" за ново турско-съветско сближение; моли Хитлер още веднъж да прецени дали е абсолютно необходимо да се промени българската политика, която "държи в шах нашите и вашите врагове", като се има предвид, че промяната бързо би изчерпала скромните сили на страната и би довела до пълно замиране на стопанския живот. Писмото на царя изразяваше пълна солидарност с политиката на Оста, но същевременно отстояваше позицията на "невоюваща страна", сходна с позицията на Испания.

Попов от своя страна инструктира Драганов да даде следните разяснения в Берлин: на България, поради положението ѝ, се налагат ловкост и предпазливост; с това си поведение тя запазва мира на Балканите, осигурява необходимите на Германия стоки, задържа значителни гръцки и турски войски, по-добър резултат не би се постигнал дори с намеса във войната.

Изглеждаше, че е намерена удобната форма, за да се демонстрира още веднъж привързаност към германската кауза и се отстоява като взаимноизгодна политиката на прогермански неутралитет. Очевидно бе, че тази политика няма да бъде напусната без ултимативен натиск.

Повод за този натиск бе даден с очертаващото се поражение на Италия в Гърция. Войната наруши плановете на Хитлер за мирно овладяване на Балканите. По-късно той и в нея ще търси оправдание за собствените си военни неуспехи на Изток: с няколко седмици била отложена агресията срещу Съветския съюз, за да се установи германският контрол в Югоизтока. На 12 ноември е подписана специална директива за подготовка на акцията срещу Гърция; предвиждаше се преминаване на германските войски през България. Нито Мусолини бе молил за помощ, нито бе искано съгласието на България. Главният мотив е да се отклони съветската намеса в този регион - "Балканският въпрос - заявява Рибентроп пред

Чано - е вътрешен въпрос на двете сили на Оста; по него с Русия няма да говорим". А Хитлер допълва: "Не е в наш интерес да хвърлим Балканите и Проливите в обятията на болшевизма."

На 12 ноември в Берлин пристигна Вячеслав Молотов - председателят на съветското правителство. Между другото, за да даде, след германското нашествие в Румъния, израз на силния интерес на СССР към Балканите като естествена зона на своята сигурност и особено към България.

Тъкмо необходимостта да се подготви германската военна операция на Балканите и се постави Съветският съюз пред свършен факт застави Хитлер лично и пряко да изиска категоричното определение на българската политика.

На 17 ноември цар Борис, придружен от Попов, заминава инкогнито със самолет за Берхтесгаден, резиденцията на Хитлер. Същия ден се провеждат разговорите между ръководителите на двете държави. Всички подобни разговори ставаха на четири очи, та за съдържанието им знаем онова, което царят е сметнал за нужно, че трябва да се знае. Попов отделно разговаря с Рибентроп: непрекъснато му правел възражения, та се разделили не съвсем приятелски. Това узнавали от дневника на Филов. В правителствените среди Попов минаваше за най-критично настроения срещу германската политика.

Хитлер представи германските победи като решаващи за крайния изход от войната. Необходимостта от намесата на Балканите оправда с италианското поражение; от България не се искало да участва във войната, а само да се присъедини към Тристранния пакт и да допусне преминаването на германските войски срещу Гърция. Царят отклони предложението с добре познатите аргументи: военната подготовка на България не е завършена, а присъединяването би предизвикало усложнения със СССР и съседите и надигане на вътрешната опозиция; смъртна заплаха би представлявал евентуален турско-съветски съюз; много по-изгодна била дотогавашната позиция, която позволява да се задържат 23 турски и 7 гръцки дивизии. Приведе и по-практически съображения: нападението над Гърция през Югославия би било по-лесно, тъй като по българската граница е издигната силната линия "Метаксас"; зимата

е неподходящ сезон за военни действия на Балканите; ако Югославия се присъедини към Тристранния пакт (за тази възможност споменава Хитлер), България би преразгледала становището си - впрочем, още преди войната да избухне, управляващите среди бяха приели, че в случай на неизбежно участие във войната най-изгодното за България би било да е в един и същи лагер с Югославия. Хитлер отхвърли възможността за нападение през югославска територия; даде уверение, че Турция не би се осмелила да воюва срещу България, ако тя е в Тристранния пакт. Накрая заяви, че във всеки случай към началото на пролетта войските му ще нахлуят на Балканите; следователно, царят има два-три месеца време, за да реши как ще ги посрещне - като съюзници или като неприятели. Царят от своя страна смекчи отказа си с емоционална декларация: "Там долу Вие имате малък верен приятел, който не трябва да отблъсквате."

Без да се постигне целта, която пряко се преследваше, от разговорите произтичаха следните заключения за двете страни: царят не отхвърля по принцип предложението, а иска отлагане, за да се избягнат вътрешни и външни усложнения; Хитлер оповестява, че през пролетта ще нахлуе на Балканите, и то през българска територия; обещава съдействие срещу изтъкнатите от царя усложнения и че българската войска не ще се въвлича пряко във военните действия. На последното обещание българските управляващи среди ще държат стриктно през целия период на съюзничеството си с Райха.

На 18 ноември към обяд царят се прибра в София почти примирен с неизбежността за присъединяване към Тристранния пакт. Единствената надежда бе някакво чудо - коренен обрат във войната да отклони Хитлер от Балканите или пък сепаративен мир.

Посещението в Берхтесгаден се държеше в тайна - от двореца бе съобщено, че царят ще прекара няколко дни в Рилския манастир. Едва след завръщането бе официално съобщено за срещата с Хитлер на 17 ноември, която бе представяна като свидетелство за голямото доверие, на което се радва цар Борис в Германия, за традиционни връзки на здраво и непоколебимо приятелство между двата народа.

Съобщението предизвика смут сред българската общес-

твеност - допускаше се, че царят не е издържал на натиска за отказ от неутралитета. Ала на 22, 23, и 24 ноември Унгария, Румъния и Словашко се присъединиха към Тристранния пакт. Отсъствието на България направи изключително впечатление и в страната, и извън нея. Още повече че самите ръководители на Райха не криеха недоволството си от колебливостта на царя. Даже критично настроени към царя политици (като Ат. Буров, Петко Стайнов и Ст. Мошанов) с възхита говореха за достойното му държане пред Хитлер. Лондонските вестници оценяваха българския отказ като най тежко поражение за нацистката дипломация, което щяло да разстрои балканските й планове. Английският пълномощен министър Рендел смяташе, че е нараснала перспективата за запазване на българския неутралитет. Форин офис заключи, че присъединяването на България към Тристранния пакт за момента е невероятно.

Прекаленият оптимизъм се дължеше на отсъствието на точна и сигурна информация. В действителност, както отбелязва един автор, в Берхтесгаден царят не бе казал "не", а само "не сега". При това бе ясно, че крайното решение зависи от плановете на Берлин, а не от волята и желанието на София. В официалния отговор, предаден във Вилхелмщрасе от Първан Драганов, се изтъкваше, че България по принцип е за присъединяване към Тристранния пакт, но желае подписването да стане на по-късна дата.

Само няколко дни след срещата с Хитлер съветският дипломат Аркадий Соболев долетя в София с предложение за българо-съветски пакт за взаимопомощ. Тъкмо вероятността Съветският съюз да се настани на Балканите представляваше най-голямата опасност според разбирането на царя. Това разбиране се споделяше и от влиятелни политически среди, които в Германия виждаха опора и срещу влиянието на Москва, и срещу радикалните обществени настроения, проявили се тъкмо по това време под лозунга за българо-съветски пакт. Отхвърлянето на съветското предложение се мотивира с предложението за участие в Тристранния пакт.

Колебанията на цар Борис не можеха да разколебаят решимостта на Хитлер да овладее Балканите. На 13 декември той подписа директива за операция "Марита" - под такова

название се готвеше военната операция срещу Гърция. Англия не успя да осигури помощ за Гърция от страна на Югославия и Турция, загрижени преди всичко да осуетят германски удар срещу тях самите. Чърчил трябваше да се убеди в невъзможността за каквато и да е комбинирана съпротива срещу германската агресия на Балканите.

Положението на България ставаше неудържимо. Тя не можеше да се оправдава с външна заплаха срещу участието й в Тристранния пакт: Франция - разгромена, Англия - безпомощна, Румъния - в германска орбита, Югославия - сама в преговори за присъединяване към пакта, Гърция - във война срещу Италия, Турция, стараеща се да не бъде въвлечена от Англия във войната срещу Германия. Оставаше Съветският съюз, ала той бе направо изключван от сметките на управляващите среди.

Продължително време се подхранваше надеждата, че Германия ще се задоволи с един благосклонен към нея български неутралитет, по подобие на Испания. Итало-гръцката война ускори и направи неизбежна хитлеристката намеса в Балканите, а с това - и ориентацията на България. На царя бе дадена възможност само да реши как ще посрещне германските войски, които в началото на пролетта щяха да преминат Дунава. Подеха се преговори. В началото на 1941 г. българското правителство даде принципно съгласие за присъединяването си към Тристранния пакт, което официално стана на 1 март 1941 г. Същия ден хитлеристките войски навлязоха в България.

1.03 1941

1990

БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИ ПАКТ ЗА ВЗАИМОПОМОЩ

Втората световна война постави българската външна политика пред един мъчителен избор. Поради тесните икономически и политически връзки със страните от Оста, най-вече с Третия Райх, този избор изглеждаше до голяма степен предрешен. Ала при дълбоко вкоренената предпазливост на управляващите среди всяка прибързана и категорична ориентация бе изключена. Не съществуваше никаква гаранция за хода и най-вече за изхода от войната.

... През есента на 1940 г. България трябваше да направи своя избор. Обстановката бе коренно различна в сравнение с година по-рано. След победите си на западния военен театър Германия бе поставила под господството си голяма част от континента. Англия, останала сама, изолирана на острова си, не бе в състояние да влияе върху балканската политика. Съветският съюз бе разширил границите си на запад за сметка на прибалтийските републики и на територии, които до войната бяха част от Румъния и Полша. На 27 септември 1940 г. бе сключен Тристранният пакт - военнополитическата коалиция на Германия, Италия и Япония. Цар Борис отклони предложението за присъединяване към пакта, като се оправда между другото с опасения за реакцията на Съветския съюз. Той не прие и предложението на Мусолини за съучастие в агресията срещу Гърция. Италианските военни неуспехи заставиха Хитлер да се намеси с оръжие на Балканите. В хитлеровите щабове пристъпиха към подготовка за войната срещу Съветския съюз, която налагаше да се осигури десният фланг на действията на Вермахта. В началото на октомври германски части се настаниха в Румъния.

Въпреки демонстрациите на приятелство с Германия, Съветският съюз даваше да се разбере, че е против прехвърлянето на огъня на войната на Балканите, което би засегнало жизнено важен за сигурността му регион. На 12 ноември - деня, в който Хитлер подписа директива за подготовка на окупацията на Гърция, която предвиждаше преминаването на германски войски през България, в Берлин бе на посещение председателят на съветското правителство Вячеслав Молотов (той бе

и народен комисар, т. е. министър на външните работи). Той изказа безпокойство от присъствието на германски войски в гранични със Съветския съюз държави, като специално се обяви за независимостта на България, на която - както заяви - Съветският съюз бил готов да предостави гаранции. Хитлер не се сдържа и ехидно подметна: "Нима цар Борис е молил за такава гаранция?" Но важното за него бе да прикрие намеренията си, за да избегне съветско противодействие срещу готвената балканска операция. Затова се постара да даде успокоителни уверения, включително и със заблуди (например, че от Италия може да получи отговор за намеренията на България!).

Двамата събеседници, изглежда, не бяха успели взаимно да се уверят в добронамерената си, та веднага след срещата си предприеха действия с противоположни цели.

На 17 ноември Хитлер прие в Берхтесгаден цар Борис, за да настои лично за присъединяване на България към Тристранния пакт. Царят отказа, или по-точно отклони. Пак един от главните му аргументи бе възможно съветско противодействие. Между 20 и 24 ноември с тържествена церемония се присъединиха към пакта Румъния, Унгария и Словашко. Отсъствието на България направи огромно впечатление в София и в света. То се свързваше и не можеше да не се свърже с отказа на България да се присъедини към италианската агресия срещу Гърция. В тълкуванията на журналисти и дипломати се надценяваше готовността на българските управляващи среди за съпротива срещу германския натиск.

Още не стихнала възбудата от сензационната среща в Берхтесгаден, друго събитие - трето поред за по-малко от месец - привлече пак вниманието на света към България.

Веднага след завръщането си от Берлин Молотов увери пълномощните министри на Югославия и Турция, че Съветският съюз е против германско господство на Балканите и ще вземе съответни мерки. А Берлин бе уведомен, че за да продължат подетите преговори, Германия трябва да приеме определени условия - между тях бе и сключването на българо-съветски пакт за взаимопомощ.

На 19 ноември, когато царят се бе прибрал от Берхтесгаден и се бе пръснала мълвата за предстоящо присъединяване

на България към Тристранния пакт, Вячеслав Молотов прие Иван Стаменов, българския пълномощен министър, за да поднови официално предложението за пакт за взаимна помощ. Имаше се предвид направеното преди година предложение на Антонов (предшественика на Стаменов в Москва). Кьосеиванов - тогавашният министър-председател, се бе изтъкнал с обещанието, че при нужда ще потърси и съветски гаранции. Сега Деканозов, заместник-комисарят на външните работи, изтъкна, че е настъпил може би моментът, който Кьосеиванов е имал предвид. А Молотов се обоснова с вести за тежкото финансово, икономическо и политическо положение на България и че се готви заедно с Унгария, Словашко, Румъния и Испания да влезе в Тристранния пакт. Съветският съюз - обяви той - иска силна България и поддържа претенциите й спрямо Турция, Гърция и Югославия, готов е да й предостави материална помощ; няма намерение да засяга българския режим; подкрепя царя, който бил "умен, честен, пази искрено интересите на българския народ и поведението му заслужава поддръжка"; не е съгласен България да се превърне в марионетна легионерска държава, като сам бъде поставен пред свършен факт; ако трябва да бъде гарантирана - това може да стане и от Съветския съюз.

Както се вижда, два са непосредствените повода за подновяване на съветското предложение: германското владичество над Румъния чрез легионерската диктатура на маршал Антонеску и очакваното присъединяване към Тристранния пакт на ориентираните към Оста европейски държави. Изрично се подчертава, че Съветският съюз няма никакво намерение да засяга независимостта на България. Естествено бе такива опасения да съществуват, особено след като прибалтийските републики бяха анексирани през лятото на 1940 г. А комплиментите към царя имаха за предназначение не само да го успокоят за съдбата на трона, но и да укрепят волята му за съпротива срещу германския натиск.

Ако спрямо поканата на Хитлер царят изрази колебание, към съветското предложение не се прояви никакво двоумение. То бе несъвместимо с българската външна политика, която по принцип отхвърляше всякаква форма на ориентация към Москва. Затова, още щом се получи съобщението от

Стаменов, царят и четворката (най-влиятелните министри - Филов, Попов, Габровски и Даскалов) решиха незабавно и безусловно да се отклони предложението на Молотов. На 23 ноември Попов изпрати до Стаменов отговор, чийто текст бе одобрен от царя. След благодарности за добрите чувства към царя и българските национални интереси се отрича като погрешно впечатлението за неспокойно вътрешно положение и се изтъква: България е независима държава с конституционно-парламентарен режим; външната й политика изхожда само от националните интереси; не става въпрос за превръщането й в легионерска държава, не се чувства застрашена и няма нужда от гаранции; признава се, че въпросът за участие в Тристранния пакт е поставен и се проучва.

На 23 ноември Стаменов телеграфира, че Соболев заминава на следващия ден "с аероплан" за Букурещ през България. Тъй като Соболев пътуваше непоканен, излизаше, че просто се отбива в българската столица на път за Румъния. В действителност целта му беше София. Молотов прие Стаменов, за да се извини, че своевременно не го е информирал за мисията. Увери го, че нямали намерение да се месят във вътрешните работи на България. В Берлин е говорил за гаранции, понеже там разбирали само този език, а всъщност, ставало дума за пакт за взаимно подпомагане. Такъв пакт би бил изгоден за Съветския съюз - така си осигурявали Проливите и черноморския бряг (споменато бе, че Англия разполага със силна флота и бази в Средиземно море - това във връзка с българските опасения от английските действия). Срещу това били готови да подкрепят териториалното разширение на България и нямало да се противопоставят на присъединяването й към Тристранния пакт, даже при известни условия сами можели да влязат в този пакт.

Така Молотов доразвиваше тези, които в София Соболев вече бе изложил пред Попов, Филов и царя. Ето как се аргументираше и изясняваше предложението: между България и Съветския съюз съществуват приятелски отношения; СССР разбира националните интереси на България и е готов да съдейства за осъществяването им; Турция ще се съпротивлява срещу българското слизане на юг и изобщо срещу осъществяването на плановете на България; Съветският съюз е жизнено заинтересован от Проливите и за безопасността на черноморските си граници.

Тъкмо от гледището за общност на интересите Съветският съюз подновява предложението си от септември 1939 г. за пакта за взаимопомощ с България, който ще й помогне да осъществи националните си стремежи не само в Западна, но при заплаха от турска страна над България - и в Източна Тракия. Предлага се пакт, а не едностранни гаранции, тъй като гаранциите подчертавали неравенството между страните. С пакта СССР се задължава да окаже всякаква помощ, включително въоръжена, при заплаха за България от чуждо нападение. От своя страна България се задължава да окаже помощ на СССР при реална заплаха на интересите му в Черноморието и Проливите. Пактът няма да засегне вътрешния режим, суверенитета и независимостта на България. СССР е готов да й окаже всякаква помощ - в пари, продоволствие, въоръжение и материали, да разшири покупките на български стоки. Накрая се заявява, че при наличието на пакт за взаимопомощ ще отпаднат възраженията на Съветския съюз срещу присъединяването на България към Тристранния пакт; нещо повече - напълно вероятно било в този случай и неговото, на СССР, присъединяване към пакта.

Царят не бе сюрпризиран от инициативата на Москва. В Брехтесгаден Хитлер и Рибентроп го бяха уведомили, че Молотов има такова намерение, включително да иска бази по българското Черноморие. (Искането за бази не се съдържа във връченото от съветския дипломат предложение. Английският пълномощен министър Рендел изразява съмнение, че е било изобщо поставено: едно, защото Съветският съюз се предпазва от конфликт с Германия, друго, че царят не би допуснал България да стане "център на комунистическата пропаганда".) Но той не отхвърля незабавно предложението, заявява, че ще го проучи и допълнително ще отговори. Все пак заявява, че не се чувства застрашен от никого (което не е вярно). Затова не се нуждае от ничия гаранция (по-скоро би предпочел да не му се налагат гаранции, което би означавало вземане на позиция), възнамерява да води политика на строг неутралитет (което би желал, но вече сам съзнава, че не е в състояние).

Съветското предложение взема предвид някои съображения и цели на българската политика в началото на войната, без обаче да са всестранно изучени и цялостно разбрани.

Известни са стремежът на България да избегне участие във войната и опасенията й от английските домогвания на Балканите. Ето защо предложението изхожда от английската опасност, която се споделя и в Москва. През есента на 1940 г. Лондон се опитва да подобри отношенията си със СССР. Сър Стафорд Крипс - посланикът в Москва, декларира, че срещу строгия неутралитет на СССР спрямо англо-германската война Англия поема задължение да не предприема военни действия срещу него и да осигури участието му в следвоенното мирно уреждане. Но Сталин се предпазва от каквато и да е стъпка, която би могла да възбуди подозрителността на Хитлер. Комунистическият интернационал строго осъди Българската комунистическа партия, която по това време бе заместила в пропагандата си лозунга за борба срещу английския империализъм като главна опасност с лозунга за борба на два фронта - и срещу Англия, и срещу Оста. В Москва недооцениха обаче, че в София се предпазват от враждебност спрямо която и да е сила; дори очевидната ориентация към Германия не се представяше като вземане на страна срещу противниците й.

Най-слабият пункт в съветското предложение бе задължението на България да подкрепи Съветския съюз, ако интересите му в Черноморието и Проливите бъдат засегнати. Тъкмо отбягването на анганжименти, които водят до участие във войната, бе линията, която доминираше в българската политика.

От изключително значение за България бе признанието на Москва за справедливите национални претенции. Но управляващите среди изключваха реализирането им по пътя на войната - предпочитаният път бе този, по който се освободи Южна Добруджа: чрез пряко споразумение със съответната държава и при одобрението на всички велики сили. Цар Борис отклони поканата на Мусолини за съучастие в агресията срещу Гърция, макар да се обещаваше Беломорска Тракия. А в българската ревизионистична програма изобщо не бе включена Одринска Тракия. България полагаше всички усилия, за да не стигне до война с Турция. Усилията й намираха отзвук в Анкара. Точно по това време се обсъждаше споразумение с взаимно задължение за ненападение при перспективата, че България вземе страната на Германия, а Турция запази съюза си с Англия. Съветското предложение не споменаваше за Вардарска Македония. Докато Гърция, с по-скоро платониче-

ската поддръжка на Англия, воюваше срещу Италия, докато Турция плуваше в английски води, Югославия се отдалечаваше от традиционните си съюзници и Москва, както и Берлин се стараеха да я спечелят.

Най-малко от всичко българските управляващи среди биха желали да се опрат на Съветския съюз, както срещу възможна външна заплаха, така и за националните претенции. Главната опасност, а оттук и главният враг, те виждаха не в Германия и не в Англия, а в Съветския съюз - и с оглед на традиционните му аспирации в района, и с оглед най-вече на целите на комунистическата идеология. Такава бе трайната тенденция в българската политика, запазила сила и когато двустранните отношения се нормализираха. През есента на 1940 г. тя дори се актуализира под влиянието на съветските действия в Прибалтика. Независимо от уверенията на Москва за зачитане на суверенитета на държавата и политическия режим страхът от "балтизация" изглеждаше основателен. Този страх съзнателно се раздухваше, за да се всяват подозрение и недоверие към истинските цели на Москва.

При най-драстичните актове на анексия Съветският съюз не излизаше от територии, принадлежащи на Русия до Октомврийската революция. Така че поне за момента в пакта не се виждаше пряко средство за съветизация. В масовото движение в подкрепа на пакта, разгърнато от нелегалната Комунистическа партия, някои прекалено ентусиазирани агитатори чертаеха розовото бъдеще на България като съветска република. Това бе една от причините, загдето движението не излезе извън средите, намиращи се под влияние на Комунистическата партия и ориентиращите се към нея политически дейци и групи.

Следователно отрицателното отношение към предложението, връчено от Соболев, се определяше не толкова от неговата реална и конкретна политическа стойност, колкото от принципиални позиции срещу болшевизма като идеология и политика и срещу съветското влияние в страната. Богдан Филов даже ще декларира по-късно пред германски ръководители решимостта си "да не допусне руснаците, като се противопостави дори с оръжие". Не съм срещал подобен случай на войнственост към когото и да е друг от страна на българските управляващи среди по това време.

Официалният отговор на предложението е връчен от външния министър Попов на съветския пълномощен министър Лаврентиев. В него се очертават някои начала на българската външна политика: приятелство спрямо Съветския съюз, мирно уреждане на международните отношения, поправяне само по мирен път на извършените спрямо България неправди; тя не възнамерява със силата на оръжие да осъществява националните си интереси в Западна Тракия, а само с подкрепата на всички сили; турските намерения не представляват непосредствена опасност, тъй като България не смята да слиза на юг с въоръжени сили. В случай на пакт със СССР опасността от стълкновение би се усилила, тъй като Турция би го приела като насочен срещу нея; не е по силите на България да поема задължения за разрешение на такъв голям въпрос като Проливите, пък и дотам не достигат българските интереси; преди да е получено съветското предложение, българското правителство е възприело някои принципни становища относно Тристранния пакт и не би искало да хвърли сянка върху лоялността си и да предизвика "основателни подозрения на една приятелска на нас и на Съветския съюз страна"; при положение, че СССР обсъжда въпроса за евентуално присъединяване към Тристранния пакт, поведението на България не би могло да се тълкува като противоречащо на интересите на Съветския съюз.

С този отговор съветското предложение е отхвърлено тактично, но безусловно. Единствената реална последица от него е широкото движение в подкрепа на предложения пакт, което свидетелства за обществените настроения срещу присъединяването на България към Тристранния пакт и за влиянието, което неутралният все още Съветски съюз има сред не малка част от народа.

На 6 декември съветската легация официално отхвърля трите мотива за отказа, които според него са основани на недоразумение или на неразбиране. По-съществото е, че сега съветското правителство се отказва от искането за взаимни военни задължения, като приема едностранно гарантиране на българските интереси от СССР (без задължение на България спрямо съветските интереси в Проливите). Но това не изменя българската позиция. На 15 декември Попов от своя страна дава допълнителни обяснения по отказа. Колебанията

по отношение на Тристранния пакт вече са преодолени. Българското правителство не би желало да се влошат отношенията със Съветския съюз като последица от присъединяването към пакта. Дори хора като Попов са можели да очакват известна подкрепа от Москва срещу опасността от пълно надмощие на Райха, както търсеха в Райха опора срещу съветското влияние.

Съветските ръководители водеха по това време прагматична политика и не можеха да преследват илюзорни цели. Малко вероятно би било предложението, че в Москва са очаквали предложението им да се приеме. Тогава на какво са се осланяли, какви са били надеждите и целите им?

Разговорите в София имаха поверителен характер. Врученото от Соболев предложение се държеше в тайна. Но по указание на Георги Димитров от 25 ноември нелегалната Комунистическа партия прави предложението широко обществено достояние и разгръща движение в негова подкрепа. Разпространени са хиляди позиви. Събрани са хиляди подписа. В Народното събрание се настоява за сериозно обсъждане и приемане на предложения пакт. Без всякакви основания са някои предположения, че нелегалното разгласяване на предложението е попречило на царя да го приеме. В действителност такава възможност бе изключена.

Тревогите на царя в края на ноември бяха причинени не толкова от опасения за някакви преки съветски действия (Хитлер бе заявил, че не ще допусне разширяване на болшевизма на Балканите), колкото от огромния отклик, който една стъпка от Москва може да има сред българската общественост. И в това ще намери изгода - с възможна вътрешна съпротива ще отблъсква по-късно и внушенията от Берлин за участие в антисъветската война. Така се разкрива и едно от предназначенията на предложението: да се окаже влияние върху общественото мнение срещу налаганата официална теза, според която войната и окупацията са единствената алтернатива на участието в Тристранния пакт.

Естествено, не се изключваше напълно и вероятността - колкото и минимална да бе, в условията на разколебаване в ръководните среди, на масово народно движение и на борческа линия на опозицията да се стигне до образуването на правителство, което би поело курс на съпротива срещу гер-

манския натиск. Такова правителство би намерило в пакта външната си опора.

Съветското предложение бе насочено и към Германия: - да се проучат намеренията й, да се демонстрира още веднъж - след декларацията на Молотов в Берлин - че Съветският съюз не е безразличен към германското проникване в региони, смятани за жизнено важни за сигурността му. От тази гледна точка е и оценката на Форин офис, че съветската инициатива цели да осуети присъединяването на България към Тристранния пакт и насърчава съпротивата срещу германския натиск.

Но английското отношение бе двойствено. Едновременно действаше стремеж да се подтиква германо-съветският разрив и не се допусне разширяване на съветското влияние. Антигерманската насоченост на предложения българо-съветски пакт допадаше, а отказът на София задоволяваше антисъветизма на британската външна политика. Обективното съвпадение на интересите между Москва и Лондон срещу германската агресия на Балканите не доведе до единодействие между двете страни, което би могло да упражни по-ефикасно въздействие и върху българската политика.

Възниква въпросът как би реагирала Германия в края на ноември 1940 г., ако - допуснем невероятното - българското правителство бе приело пакта със Съветския съюз? Решението й щеше да зависи от степента на подготовката за война на Изток. Планът "Барбароса" - за подготовката на тази агресия - ще бъде утвърден на 16 декември 1940 г. Българо-съветският пакт или би ускорил нашествието срещу Съветския съюз, което е по-малко допустимо, или би бил потърсен друг път за нашествие на Балканите (би се засилил натискът срещу Югославия), а действията срещу България биха се отложили за началото на антисъветската война. Във всеки случай Хитлер отдаваше първостепенно значение на българската ориентация. Със съветските действия в България той между другото ще оправдае на 22 юни 1941 г. агресията си на Изток.

В крайна сметка дипломатическата инициатива на Москва въздействува за преодоляване на колебанията на царя спрямо Тристранния пакт, в който намираше сигурност срещу най-голямата опасност за себе си: съветската.

1990

АНГЛИЯ И ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ

През есента на 1940 г. центърът на бушуващата вече втора година световна война се премества към Югоизтока. Германия бе установила господството си върху по-голямата част от континента. На нейна страна вече воюваше и Италия. На 27 септември бе подписан Тристранният пакт, който окончателно оформи зловещата коалиция, поставила си за цел световно господство.

Англия, лишена от съюзници, бе подложена на жестоки въздушни нападения. Правителството на Чърчил организираше с ускорени темпове военно-икономическата й сила. То се уповаваше на нарастващата помощ от САЩ и скорошното им военно сътрудничество. През втората половина на септември стана ясно, че е отминала непосредствената опасност за английските острови. Но никой не си правеше илюзията, че е спрян устремът на фашистката агресия.

В този момент Балканите се оказаха изключително важни за по-нататъшния ход на войната. Тяхната роля за Германия се предопределяше преди всичко от подготвяната в дълбока тайна агресия срещу СССР. Най непосредствената задача на английското правителство бе да спре германското придвижване към Проливите чрез отпор на самите балкански държави.

Успехът на различните комбинации зависеше до голяма степен от поведението на България. Едно нейно категорично антигерманско поведение би направило възможен препоръчвания от английската дипломация четиристранен блок, който пък би разколебал евентуални намерения на Райха да минава отвъд Дунава. Но подобно очакване не бе реално. Оставаше по-малко изгодното, но поне по-достижимо: да се задържа българската политика върху неутралитета, независимо от прогерманските й симпатии, за да се осуети преминаването на Вермахта през България, което би създало неотразима опасност за Турция и Гърция. Надеждата в това отношение се основаваше върху факта, че българското правителство до този момент отбягваше намеса във войната, а освобождението на Южна Добруджа бе укрепило увереността му, че и при полити-

ката на неутралитет е възможно да се удовлетворят справедливите претенции.

Английският пълномощен министър в София Рендел докладваше, че правителството желае да остане извън войната, няма да предприеме враждебни действия срещу никого, ако не бъде заставено за това; следователно събитията ще зависят не от София, а от решението на Хитлер. Дипломатическият натиск оставаше единичката възможност за въздействие върху българската политика, а задачата му бе вече съвсем скромна: да се предотврати или поне отлага превръщането на България в активен съюзник на Райха.

В борбата за България едно от преимуществата на Германия бе, че можеше да спекулира с българския ревизионизъм. Английските дипломати очакваха, че след справедливото разрешаване на добруджанския въпрос ще се издигне искането № 2 в българската ревизионистична програма: за излаз на Егея. Така и стана. В навечерието на Крайовската спогодба английското правителство се отрече от налаганата му от Балканската антанта антиревизионистична линия и официално одобри българо-румънското споразумение. Във връзка с новата кампания в България Лондон своевременно даде да се разбере, че повторението на добруджанския вариант е недопустимо, че нито Гърция ще приеме, нито Англия ще одобри едно преместване на българската граница по егейските брегове.

След подписването на Тристранния пакт и настаняването на хитлеристките войски в Румъния се очакваше непосредствена акция на Оста отвъд Дунава било чрез германско нападение срещу Турция, било чрез италианско - срещу Гърция. Англия се чувстваше безпомощна на Балканите - неспособна нито да подкрепи ефикасно съюзниците си, нито реално да сплаши противниците си. Всяка възможна акция на Оста се свързваше с българско участие. С цел да се укрепи волята на управляващите за съпротива, на 14 октомври бе изпратено специално послание от крал Джордж VI до цар Борис III. Два момента се открояваха в посланието: първият - одобрение на българо-румънското споразумение за Южна Добруджа и във връзка с това се подчертаваше, че териториалните въпроси трябва да се решават чрез свободни и мирни преговори; и

вторият - сериозно предупреждение срещу опасността за България, ако се откаже от неутралитета си. За ориентация към Англия не се апелираше. Такава възможност се изключваше. Целта беше просто да се запази неутралитетът дори в тази прогермански форма, в която се провеждаше.

Отговорът на царя от 23 октомври съдържаше само едно указание за бъдещето му поведение: да бди за запазване - и то според възможностите му - на жизнените интереси на страната. Но и присъединяването към Тристранния пакт би могло да се оправдае с "грижа за жизнените интереси". Отбягваше се всяко категорично уверение, че ще продължи политиката на неутралитет и неучастие във войната. Заключението на Форин офис от анализа на царското писмо бе, че българското правителство е готово да се нареди на германска страна и в скоро време може да се очаква присъединяването му към Тристранния пакт.

Събитията през следващите месец и половина-два като че опровергаха тези заключения и вдъхнаха неочакван оптимизъм.

На 28 октомври Италия нападна Гърция. Втората световна война бе пренесена на Балканите. Английското правителство провъзгласи, че най-добрата помощ, която може да окаже на Гърция, е чрез ударите, които нанася срещу общия противник по другите фронтове. На Балканите то се осланяше върху съпротивата на самите балкански държави - на гръцкия военен отпор срещу нашествениците, на пряката помощ от страна на Югославия и Турция, на отказа на България да допусне хитлеристки войски и се присъедини към агресията.

Югославия, загрижена да избегне на всякаква цена конфликта с Оста, побърза да обяви неутралитет. Турция не изпитваше никаква охота да се намесва във войната. И двете държави използваха едно оправдание: Балканският пакт не бил предназначен да действа срещу извънбалканска, а още помалко - срещу велика сила. Противно на очакванията на Лондон, българското правителство не се отклони от политиката на неутралитет. Въпреки примамката с "излаз на Егея", предложението на Мусолини за съучастие в агресията бе категорично отхвърлено от царя.

В средата на ноември предизвика тревога вестта за посещението на цар Борис III при Хитлер. На 22, 23, 24 ноември към Тристранния пакт се присъединиха Румъния, Унгария и Словашко. Стана очевидно, че усилията на Хитлер да привлече и България са пропаднали. Впечатлението в Лондон бе потресаващо. Вестниците оценяваха българския отказ като най-тежко поражение за хитлеристката дипломация в Европа, за балканските планове на Хитлер. Форин офис констатира, че България не желае да напусне неутралитета, че поне за момента присъединяването й към Тристранния пакт изглежда малко вероятно.

Ново удовлетворение изпита Англия от становището спрямо съветското предложение за пакт за взаимна помощ. Обикновено колебливо и нерешително, този път българското правителство се показа необичайно експедитивно и недвусмислено. То изключваше всяка комбинация, която съдържаше и най-малък риск за нарастване на съветското влияние в страната. Отказът си оправдаваше с вече обсъжданото предложение за присъединяване към Тристранния пакт.

Хитлеристката заплаха, надвиснала над Балканите разкри обективното съвпадение на съветските и английските интереси и именно върху тази основа се очерта тенденцията - колкото и бледа да бе все още - за подобряване на отношенията между двете страни.

Главно чрез Рендел, но и по други дипломатически канали, в Лондон се събра значителна информация по съветския демарш в София. Рендел докладваше, че българската политика била поставена пред избора между зависимостта от Германия и включването й в сферата на СССР. Той бе убеден, че царят ще стори всичко възможно, за да не се превърне страната в "център на комунистическата пропаганда". Английският печат информираше за движението в полза на българо-съветския пакт, а отпора на властта представяше като защита на независимостта на България. Момчилов съобщи, че ръководните среди в Лондон с одобрение посрещнали вестта за отхвърляне на съветското предложение. В същото време във Форин офис приемаха, че то цели да осуети присъединяването към Тристранния пакт и насърчаваха съпротивата срещу хитлеристкия на-

тиск. Широко се споделяше убеждението, че до голяма степен на позицията на СССР се дължи отказът на България да влезе в пакта.

Англия можеше само да се радва на задълбочаващия се разрив между Германия и Съветския съюз по отношение на България. Но заедно със стремежа да използва мощта на СССР във войната срещу Германия английското правителство не желаеше да допусне разширяване на съветското влияние в Европа. В отношението на Форин офис към предложението за българо-съветски пакт се вплетоха и двете тези съображения. От една страна, допадаше антигерманската насоченост на предложението и възможността за съветско-германски разрив. От друга - антисъветизмът в българската позиция се нравеше на английските управляващи среди, които разглеждаха просъветските настроения сред широки народни маси като важен фактор в българската политика.

Изобщо, след песимизма, който преобладаваше в английската преценка за България в началото на есента, към края на ноември и през по-голямата част на декември оптимизмът достигна висок градус.За рязката промяна причината бе най-вече в отказа на цар Борис да се включи в агресията срещу Гърция, да се подчини на ултиматума на Хитлер и в отхвърлянето на съветската инициатива. За насърчителен признак се приемаше и подобряването на българо-турските отношения, изразяващ се в преговорите за ново двустранно споразумение. Рендел даже смяташе, че перспективата за балканския неутралитет е по-голяма от всеки друг момент след хитлеристката кампания на Запад. Порасна надеждата, че Германия може да се откаже да нападне Гърция, или пък, ако стори това - ще използва по-скоро югославската територия.

Нямаше съмнение, че общественото мнение е против войната, против обвързването с хитлерофашизма. Опозиционните буржоазни среди симпатизираха на английската кауза. Царят и правителството предпочитаха да не се отдалечават от прогерманския си неутралитет. Въпреки тези преценки и очаквания, английската дипломация продължаваше да е убедена, че крайното решение зависи от хитлеровите планове, а не от настроенията на народа или волята и намеренията на управляващите.

А в хитлеристките щабове балканската операция на Вермахта се готвеше усилено. В началото на декември се постигна германо-румънско споразумение за настъпление на германски войски от Румъния през България към Солун. На 9 декември бе издадена заповед за готовност на 12 армия да влезе в България след 7 февруари, с оглед да бъде на гръцката граница към 22 февруари. На 13 декември Хитлер подписа Директива № 20 за подготвителни мероприятия по окупацията на континентална Гърция, като се предвиждаше българска подкрепа. Пет дни по-късно бе подписана Директива № 21 - "Барбароса". По такъв начин балканската операция се свързваше непосредствено с подготовката на агресията срещу СССР.

В началото на януари министър-председателят Богдан Филов се срещна с Хитлер и Рибентроп и по принцип възприе внушенията им за влизане в Тристранния пакт. На 20 януари Министерският съвет реши, че България не е в състояние да се противопостави на неизбежното германско нашествие и че пактът трябва да се подпише, макар и по принуда.

Подготовката на хитлеристкото нашествие се държеше в дълбока тайна. Ала в дипломатическите канцеларии се натрупваше достатъчно информация, за да се заключи, че е предстоящо. Въпросът бе: докога правителството ще има сили да протака?

По време на Филовото посещение в Райха - началото на януари 1941 г. - се породи нова тревога. Но Филов се върна, без най-лошото да се случи: Тристранният пакт не бе подписан, хитлеристките войски не нахлуха. Опасността бе само отложена. Съпротивителната сила на правителството се оценяваше като намаляла. Тя, според Рендел, се подриваше от страха пред Германия, от югославската враждебност, от слабата вяра в английската победа и възможността България да бъде облагодетелствувана от такава победа.

В контактите си с българското правителство Рендел продължи да съчетава обещанията със заплахите - една линия, към която се придържаше още щом възникна въпросът за присъединяването към Тристранния пакт. Но доколко тази линия можеше да се подкрепи с материална сила, за да окаже нужното въздействие? Българското правителство не я прене-

брегваше изобщо, защото се опасяваше, че ако не сама, то поне чрез Турция Англия може да предизвика нежелани усложнения. Никога не го напускаше и мисълта за възмездие в случай на германско поражение. Ала непосредствената опасност идеше от заплахите на Хитлер, зад които стоеше мощна армия на северната граница. С тази опасност българското правителство най-вече се съобразяваше. Още повече, когато и ред други фактори и съображения го тикаха към фашисткия блок.

От началото на 1941 г. се умножиха английските контрадействия срещу присъединяването на България към Тристранния пакт. Добре известно бе, че Съветският съюз се стреми да остане извън войната и да не бъде въвлечен в ходовете на Англия, предназначени да провокират преждевременния конфликт с Райха. Въпреки това, в Лондон продължаваха да разчитат на значителен ефект от съветските дипломатически стъпки. Рендел отбелязваше голямото впечатление в България от декларацията на ТАСС от 13 януари. В тази декларация, като се вземаше повод от слуховете за присъствие на германски войски в България, се подчертаваше, че съветското правителство не може да остане безразлично към събитията в източната зона на Балканите, която смята за зона на своята сигурност. По искане от Лондон в София пристига американският полковник Донован - личен приятел на президента Рузвелт. Пред царя и Филов той декларира твърдата солидарност на САЩ с Англия. На 18 януари Рендел отправи остро предупреждение до Филов. В случай че германските войски бъдат допуснати - заплаши той - Англия ще обяви война на България, Турция ще нахлуе, а на следващата мирна конференция България ще получи заслужено наказание, даже независимостта й не можела да се гарантира. Междувременно Военният кабинет в Лондон взе решение да се открие фронт на Балканите и се окаже пряка военна помощ на Гърция, въпреки че Турция и Югославия отказваха всякакво сътрудничество.

При безнадежното положение на Гърция и несигурното поведение на Югославия Турция си оставаше едничката карта в английски ръце. Чърчил се обърна със специално послание до турския президент Иньоню, в което представяше за непос-

редствена опасността от германо-българска агресия срещу Турция. Истинската му цел бе да накара Турция да влезе във войната, щом хитлеристката армия прехвърли Дунава. На 9 февруари Чърчил произнесе по радиото реч, посветена на хитлеристкия натиск в Югоизтока и специално на германското проникване в България. Като напомни, че след Първата световна война България е била наказана и осакатена, той изрази надежда, че българското правителство няма да извърши същата грешка. Българският официозен печат упрекна Чърчил, че подстрекава българския народ да воюва срещу Германия, за да помогне на тези, които са го ограбили.

Нито дипломатическите, нито пропагандните средства даваха резултат. Към средата на февруари английските данни сочеха, че в Румъния са съсредоточени от 20 до 25 германски дивизии, че се превозват войски и материали през добруджанската граница, че се строят понтони по Дунава. Стопяваха се и надеждите за балканско сътрудничество, за югославско-турски ултиматум до България в полза на Гърция. На 15 февруари заминаха за Райха югославските ръководители, за да обсъдят с Хитлер участието си в "новия ред" в Европа и за присъединяването си към Тристранния пакт. На 17 февруари бе оповестена българо-турска декларация за "ненакърним мир и искрено и вечно приятелство". Пропаднаха усилията на Англия да застави Турция да се противопостави с оръжие срещу обвързването на България с Германия. Вместо това, българското правителство си осигуряваше благосклонността на Турция спрямо предстоящото му влизане във войната.

След като Хитлер успя да неутрализира югославската реакция, след като българо-турската декларация осигури безразличието на Анкара, след като се изясни, че съветското правителство, въпреки неодобрението си спрямо въвличането на България във войната, не ще прибегне до крайни средства, цар Борис и правителството бяха лишени от всички доводи, с които бяха оправдавали по-рано протаканията и отлаганията.

На 1 март 1941 г. Б. Филов подписа във Виена протокола за присъединяване към Тристранния пакт. Едновременно хитлеристките войски навлязоха в страната. Към 4 март те

наброяваха 180 хиляди души, концентрирани главно към границите с Югославия и Гърция. Същия ден Рендел обяви, че Англия скъсва дипломатическите си отношения с България.

• • •

Присъединяването на България към Тристранния пакт и въвличането й по такъв начин във Втората световна война се дължеше на комплекс от причини. Главното, решаващото бе политиката на управляващите, начело с цар Борис III.

Не е целта на това изложение да разкрива всестранно вътрешната обусловеност от външнополитическата ориентация. Но за да се открои историческата отговорност за ориентацията, е нужно да се подчертае една съществена страна от тази обусловеност.

Ако българската политика би била свободна да направи избора си и ако за този избор решаващо условие бе удовлетворяването на справедливите национални претенции, естественото би било да заеме страната на Оста. За такова заключение не се искаше особена политическа мъдрост. Западните сили бяха творци на Версайска Европа. Те бяха свързани и те поддържаха сътворения от империалистическия мирен договор европейски ред. Облагодетелстваните от този договор държави в Югоизтока бяха техни съюзници в междувоенния период и на тяхната подкрепа се разчиташе по време на самата война. Общият интерес ги заставяше да се съюзяват в името на статуквото, за съхраняване на завоеванията си. Самата Втора световна война започна, като в характера й доминираше тъкмо този стемеж. Едва в хода й постепенно изпъкваха антифашистките, демократичните страни на войната, когато поробените или заплашените от хитлерофашизма народи трябваше да отстояват не толкова очертаната във Версай карта на Европа, а собствената си свобода и независимост. Така че от страна на англо-френския блок България не можеше да очаква разбиране и действена помощ, за да се възстанови - дори и частично - справедливостта.

В същото време Третият Райх развяваше знамето на ревизионизма; собственият му интерес срещу статуквото го правеше естествен съюзник на останалите европейски стра-

ни, които това статукво бе осакатило; можеше да обещава да удовлетвори едни или други претенции, тъй като това би засегнало страни, които до войната бяха ориентирани към англо-френски блок, а и през войната се очакваше да са негови съюзници. Не случайно ръководителите на Форин офис предупреждаваха, че в конкурентната борба за България Германия ще е винаги в състояние да обещава пълно териториално удовлетворяване, докато Англия е свързана със своите приятели и съюзници.

Влиянието на останалите балкански страни върху английската политика спрямо България бе в повечето случаи решаващо. От една страна и в определени моменти позицията на България бе изключително важна за съюзническата кауза и усилията да бъде спечелена тя бяха искрени и настойчиви. Но натискът от другите балкански столици бе неотслабващ, което докарваше Лондон до безучастие към хода на събитията в България: сама да решава, с надеждата, че няма да повтори грешката от 1915 г. В такива случаи надделяваха съображенията за трудностите в отношенията с останалите балкански страни, ако се направят реални концесии на България, или пък във връзка със следвоенното уреждане на света, когато, поне за управляващите среди на съседните държави, би било поизгодно България да е сред победените, защото тогава за никакво нейно удовлетворяване не би ставало дума.

Но да се върнем към историческата отговорност на българските управляващи среди. Решаващото условие за ориентацията **не е кой и какво предлага** на България срещу отказа от неутралитета, срещу участието във войната. Решаващият критерий е: **кой какво ще е в състояние да й осигури** след края на войната. Следователно от всестранната безпристрастна оценка именно на възможния ход на войната, на евентуалния победител, трябваше да произлезе решението за ориентацията, като същевременно - в името на голямата цел, която се преследва, - се поемат всички възможни рискове, които тази ориентация би носила. Никакви други съображения - от идеологически, сантиментален, икономически и пр. характер, не биваше да влияят. Тъкмо в това отношение се проверяват и доказват действителните качества на ръководните класи, партии и личности.

Разбира се, всичко това има своята стойност преди всичко при обстоятелства, когато изборът на една страна е суверенен, съобразен със собствените й преценки, без наличието на външна принуда.

Що се отнася до България, може да се каже, че изборът й зависеше както от съзнателния курс, провеждан от царя и правителството в съответствие със собствената им оценка за хода на войната и евентуалния победител (друг е въпросът доколко тази оценка се оправда; значи, доколко е била мъдра!), така - и в не по-малка степен - българската ориентация се дължеше на събития и процеси в европейските отношения между двете световни войни и в началото на Втората световна война, които не зависеха от волята и намеренията на царя и правителството.

Две десетилетия българската държава бе държана под карантина: подозирана, пренебрегвана, обвинявана във всички смъртни грехове. Две десетилетия съседите й бяха покровителствани, често за сметка на България. Така се създаде онзи психологически климат, който ще оказва неблагоприятно влияние върху всички опити в навечерието и началото на войната да бъде спечелена тя за различни балкански комбинации.

Съветско-германският пакт от август 1939 г. имаше специфично отражение върху русофилските маси в България. Германия се оказа страна, която едновременно е в приятелски отношения с СССР и противник на създателите и крепителите на Версайската система. Това улесни царя и правителството да прокарват по-безболезнено постоянния курс на всестранно обвързване с хитлеризма.

Последваха печалните резултати от англо-френската политика през "странната война" и от разгрома на Франция през юни 1940 г. Германия се превърна в господстваща сила на континента. Прохитлеристките среди у нас натрапваха вярата, че само Германия може да излезе победител от войната, че само нейната победа осигурява националното обединение. Сякаш в потвърждение на тази пропаганда дойде и свободата на Южна Добруджа. Българската политика се наклони решително към Оста.

Нарастващите симпатии и обвързаност към Германия представляваха едната страна от официалната политика. Ре-

дом продължаваше да тлее съмнението в крайната германска победа. Стремежът да се избегне прякото участие във войната и същевременно да се използва Германия за конкретни придобивки се изразяваше в тактиката да се правят постоянни отстъпки пред външния натиск, като се протака откритата ориентация. Надеждата бе, че демонстрираната пълна лоялност ще бъде достатъчна за Хитлер и той не ще настоява за пряко участие във войната. Но постоянните отстъпки доведоха към края на 1940 г. до едно състояние, при което за управляващите среди нямаше друг изход, освен да се покорят на хитлеровия ултиматум. Така съдбата на българския неутралитет бе поставена в зависимост от чужда воля. Даже когато оказваха известна съпротива на външния натиск, царят и правителството съзнаваха, че стане ли изборът неизбежен, пътят щ̀е е само един - съюз с Германия, и затова всичките им ходове гонеха една цел: да се протака и отлага съдбоносното решение. Дори ако субективно предпочитаха неутралитета, те не разполагаха със сила да го запазят. Атакуван от различни страни, българският неутралитет се пропукваше, а участието във войната изглеждаше неотвратимо.

Впрочем, всички държави се намесиха във войната срещу хитлерофашизма не по убеждение и хуманизъм, а едва когато интересите им бяха пряко застрашени или бяха подложени на агресия. Англия и Франция отстъпваха пред Хитлер. В Мюнхен те не пожалиха дори Чехословакия. Съветският съюз сключи пакт с Германия, за да предотврати преждевременна война. Великата отечествена война започна като отговор на хитлеристкото нашествие. Гърция и след нападението на Италия гледаше да не предизвика с нищо Германия. След превратата от 27 март 1941 г. новото югославско правителство декларира, че желае разбирателство с Германия. И Гърция, и Югославия бяха нападнати без всякакво предизвикателство от тяхна страна. Турция, в съюзнически отношения с Англия и Франция, остана неутрална чак до лятото на 1944 година.

България бе идеологически и политически близка с хитлеристкия режим и се намираше под силна икономическа зависимост спрямо Третия Райх. Тя не виждаше оправдание да воюва срещу агресивната коалиция нито по антифашистки

съображения, нито за да защитава установеното след 1918 г. европейско статукво. Да се опълчи срещу Германия - това означаваше война и окупация без надежда за помощ отвън. Да застане на нейна страна - по такъв начин изглеждаше, че се спасява от война и окупация и реализира аспирациите си. Развитието на военните действия през началния период на войната създаваше илюзия, че хитлерофашистката коалиция ще е победителят, че тя именно ще диктува мирните условия. А дори при един неблагоприятен изход от войната, не се допускаше, че ще се стигне до пълен и окончателен разгром за Германия.

Такива бяха съображенията, с които българските управляващи среди оправдаваха решението си да се присъединят към Тристранния пакт. Но след 1 март 1941 г. те ще продължат да се стремят да не се включват пряко във военните действия. След като предоставиха територията на страната за хитлеристката агресия срещу Югославия и Гърция, сами се предпазиха от всякакво участие във войната срещу двете съседни държави. Едва след военния разгром на Югославия и Гърция, и особено след първоначалните успехи на Вермахта в антисъветската война, българската политика се преобрази в убедено прогерманска. Тя вече можеше да се позовава на историческо оправдание за съюз с Германия - обединението. Тя напълно съчувстваше на похода за ликвидиране на СССР и в успеха на този поход намираше сигурност за политическия режим и социалния строй в България. Така, след като се подчиниха недоброволно на хитлеровия диктат, царят и правителството се превърнаха в активни и убедени сътрудници за налагане на фашисткия "нов ред" в Европа.

Справедливата национална кауза бе поставена в зависимост от хитлеристката завоевателна политика, което ще рече, че провъзгласеното през пролетта на 1941 г. национално обединение можеше да бъде трайно само при победа на Райха. А трайните национални интереси и на България изискваха военната победа на антихитлеровата коалиция. Това противоречие поставяше под въпрос оправдаването на акта от 1 март 1941 г. с всеобщия стремеж към национално обединение. Обвързването изобщо на националния идеал с хитлерофаши-

зма нанесе дълбок морален ущърб на идеала, чиито последици върху националната българска политика се чувстват през целия следвоенен период.

Англия бе убедена в ключовото положение на България на Балканите и положи максимални усилия, за да осуети присъединяването й към Тристранния пакт. В началото - от есента на 1939 до пролетта на 1940 г. - тя подбуждаше различни балкански комбинации с участието на България, без да изключва дори присъствието й в една обща система за отпор срещу агресията. През лятото и есента на 1940 г. целта стана по-скромна: да се запази неутралитетът такъв, какъвто бе провъзгласен и какъвто се провеждаше с все по-ярко изпъкващите прогермански симпатии. От края на 1940 и особено от началото на 1941 г. се прие, че от България не може да се очаква съпротива и се искаше само да не сътрудничи активно на агресорите.

Нито една от тези цели не се постигна.

Причината се криеше най-вече в неизгодното положение, в което се намираше Англия. Още преди войната да избухне, българското правителство възприе линията да не се съпротивлява на велика сила, която първа стигне границите и поиска да ги мине. Ако Англия бе стигнала преди Райха българските граници, политиката на управляващите би се съобразила с този факт. (Разбира се, още когато се вземаше това решение, реалната възможност, която се имаше предвид, бе не Англия, а Германия!) Но не Англия - Германия насочи към Югоизтока агресивната си военна мощ и фактически прекъсна всякаква възможност на Англия за противодействие. Ето защо препоръките и заплахите от Лондон не упражняваха желания ефект в балканските столици. Застрашените държави не можеха да разчитат на английска помощ. Самата Англия се надяваше на тяхната помощ, за да подобри собствените си стратегически позиции.

За привличането на България се залагаше върху румънска отстъпка в Южна Добруджа. Но Букурещ остана глух за внушенията от Лондон. Добруджанският въпрос получи справедливо разрешение, но с посредничеството на Хитлер, а това усили германското влияние и в София, и в Букурещ.

Безплодни останаха усилията за турско-гръцки-югославски блок, към който да се привлече и България. Даже свърза-

ните с Англия държави отбягваха да поемат задължения, които биха ги сблъскали с Германия. Провалът на различните варианти за балкански блок Рендел ще отчете по-късно като една от важните причини за неуспеха на Англия на Балканите.

Въпреки настойчивостта на Лондон, не настъпи никакъв напредък в българо-югославските отношения. Вместо сближение между двете славянски страни като част от една прозападна комбинация югославските ръководители сами поеха пътя на ориентация към Райха.

В своята политика към България Англия залагаше най-вече върху българо-турско споразумение. Това споразумение се постигна в началото на 1941 г., но тъкмо с противоположна цел - за да се спаси от евентуален германски удар, Турция се задължи да не реагира срещу хитлеристкото нашествие на Балканите.

Развитието на събитията през началния период на войната разкри близостта на съветските и английските интереси на Балканите. Особено във връзка с ориентацията на България се прояви едно обективно съвпадение в позициите, което правеше възможно единодействието между двете велики сили. Но и това не стана. Съветският съюз отбягваше преждевременно стълкновението с Германия и подозираше, че всяка постъпка на Лондон в Москва има задна мисъл да предизвика това стълкновение. Подозренията му, както е добре известно, не бяха лишени от основание. От своя страна Англия, колкото и заинтересована да бе от една по-голяма активност на Съветския съюз срещу хитлеристкото нашествие на Балканите и от съветско-германски военен конфликт, не по-малко се боеше от перспективата за нарастване на съветското влияние на Балканите и даже в известен смисъл предпочиташе Германия да се настани в България, отколкото Съветският съюз да добие здрави позиции тук.

В България английската дипломация игнорираше политическите сили, които се бореха срещу обвързването с Германия, даже към водачите на прозападната опозиция се отнасяше с пренебрежение. Тя се уповаваше най-вече на благоразумието на цар Борис III, разчиташе на стремежа му да предотврати намесата във войната, на неверието му в крайната

германска победа, на склонността му да маневрира и лавира. В края на краищата и тази надежда остана напразна. Английските дипломати се постараха да си обяснят защо все пак царят отстъпи пред хитлеристкия натиск. В характера му се откри част от обяснението: нерешителността, страхът от смели действия, лавиранията и хитруванията са го направили безпомощен в обстановка, която е налагала решителност, смелост, категоричност. На второ място - антикомунизмът и антисъветизмът му. Страхът от болшевизма - така Рендел виждаше един от главните мотиви на политиката на царя през цялото му царуване. На пресконференцията, след окончателното си завръщане в Лондон, на въпроса защо цар Борис застана на германска страна, Рендел отговори лаконично: "Страхът от Русия".

В края на краищата завършиха с провал усилията на Англия да предотврати присъединяването на България към Тристранния пакт. Единственият резултат от тях бе, че оказваха известно задържащо влияние върху управляващите среди, които се бояха от военни действия на българска територия, от английски бомбардировки и без твърда вяра в крайната германска победа - от отмъщението на Англия след войната. Ето защо със заплахите от Лондон те оправдаваха политиката на протакане и отлагане и се стараеха да излезе така, че са отстъпили накрая против волята си и под непреодолимия германски натиск.

1977

ПОЛКОВНИК ДОНОВАН В СОФИЯ

Хитлеристката агресия на Балканите бе непосредствено подтикната от италианските неуспехи във войната срещу Гърция. Подготвяйки в дълбока тайна нападението срещу Съветския съюз, Третият Райх трябваше да укрепи позицията си в Европейския югоизток. На 12 ноември 1940 г. Хитлер даде нареждане за подготовка на балканската операция, а на 13 декември подписа Директива № 20 - "операция Марита" - за война срещу Гърция. В края на годината близо 500 хилядна германска армия беше разположена покрай Дунава, готова да нахлуе на Балканите.

Хитлеристкото господство на Балканите би създало сериозна заплаха за английските стратегически интереси в Проливите, Източното Средиземноморие, Близкия и Средния изток. Но Англия, подложена на германски въздушни атаки и в очакване на германски десант на собствената си територия, не беше в състояние да се противопоставя с военна сила на един нов боен театър. Тя разчиташе преди всичко на готовността и способността на балканските държави да окажат съпротива на агресията. Така Балканите застанаха в центъра на английската политика. Но положението тук беше изключително сложно. Румъния вече бе окончателно загубена. Гърция героично се сражаваше срещу италианските агресори, но трудно би издържала, ако към тях се присъединят и германски. Хитлеристкото нашествие в Гърция бе възможно главно през българска територия. А българското правителство, макар да продължаваше политиката на неутралитет, се намираше под безспорно германско влияние. Югославия бе загрижена преди всичко да не допусне каквото и да е предизвикателство спрямо фашистките държави. Турция изпълняваше съюзническите си задължения спрямо Англия така, че да не се окаже в конфликт с противниците й.

Най-важната задача, която стоеше пред английското правителство в Югоизточна Европа, бе да окаже ефикасна помощ на Гърция, като чрез съдействието на Турция се спечели Югославия и се осуети настаняването на германски войски в България. Идеалният вариант бе Турция да обяви война на

Италия, Югославия да нападне италианските войски в Албания, при което, обкръжена от трите балкански държави, подкрепяни от Англия, България не би се осмелила да сътрудничи на германците и даже може да се види принудена да влезе в балкански блок.

В България специално английската дипломация възнамеряваше да упражни масиран натиск върху цар Борис и правителството му. Известен оптимизъм вдъхваха някои действия на българските управляващи среди през есента на 1940 г.: те отказаха да участват в италианското нападение срещу Гърция, отклониха германското искане за влизане в Тристраннния пакт, отхвърлиха съветското предложение за сключване на пакт за взаимна помощ. В тези действия английската дипломация откриваше доказателство, че независимо от симпатиите към фашистките държави, царят и правителството избягват участие във войната, предпочитат да запазят положението на невоюваща страна и не изневеряват на традиционния си антисъветски курс. Следователно натискът от Лондон би могъл да уравновеси усилията на Берлин.

Едновременно с преките си постъпки Англия използваше съдействието и на други държави, заинтересовани от българския неутралитет. На Турция бе възложено да осигури съвместни отбранителни мерки с Югославия, към които евентуално да се присъедини и България. Макар да посрещна със задоволство отхвърлянето на предложението за българо-съветски пакт, Лондон разчиташе много и на резултатите от съветските постъпки срещу германското военно присъствие в България. В най-критичния момент от развоя на положението на Балканите английското правителство апелира и към съдействието на САЩ.

Непосредствено след като избухна Втората световна война, американското правителство обяви неутралитет. Германските военни победи през пролетта на 1940 г. и подписването на Тристранния пакт на 27 септември 1940 г. предизвикаха тревога сред американските управляващи среди. Още на 10 юли президентът Ф. Д. Рузвелт прокламира солидарността на САЩ с борещите се против агресията държави. Докато през междувоенните две десетилетия за враг № 1 на САЩ се

смяташе Япония, през есента на 1940 г. това място се зае от Германия. През януари 1941 г. започнаха англо-американски щабни преговори за военно сътрудничество, а президентът внесе в Конгреса проектозакон за оказване помощ на държавите, борещи се против агресията.

По такъв начин САЩ се ориентираха открито на страната на Англия, оказваха й политическа, дипломатическа и военна помощ, но все още се предпазваха от стъпки, които биха довели до преждевременното им въвличане във войната. От своя страна Англия се стараеше постоянно да демонстрира сътрудничеството си със САЩ и да ускори прякото им военно ангажиране. Към подкрепата им апелира и във връзка с положението на Балканите. Под натиска на Лондон американското правителство трябваше публично да изрази становището си по балканския проблем. Това бе направено чрез мисията на полковник Уйлям Джоузеф Донован в балканските държави, в това число и в България.

Непосредственият почин за една по-активна намеса на САЩ в развоя на събитията в България излезе от българския пълномощен министър в Лондон Никола Момчилов - противник на прогерманската ориентация на страната. На 26 ноември 1940 г., тоест наскоро след като цар Борис бе отклонил предложението на Хитлер за участие в Тристранния пакт и на следващия ден, след като генералният секретар на Наркоминдела А. А. Соболев предложи на външния министър Ив. Попов да се сключи българо-съветски пакт за взаимна помощ, Н. Момчилов се яви във Форин офис. Очевидно, въодушевен от отказа на царя в Берхтесгаден, той сподели надеждите си, че една американска намеса в България би спомогнала да не се повтори трагичната грешка от миналата война. Напомняйки за посредничеството на американския дипломат Мърфи за сключване на Солунското примирие през 1918 г., той вярваше, че едно предупреждение на САЩ до българското правителство нэ би останало без отзвук.

Внушението на Момчилов бе прието с охота от Форин офис. До английското посолство във Вашингтон бе изпратена съответна инструкция. В нея се отбелязваха силният хитлеристки натиск върху България, съпротивата на българското пра-

вителство, отражението, което би имало евентуалното присъединяване на България към Тристранния пакт върху общото положение в Европа и специално върху поведението на Югославия и Турция, стъпките, предприети вече от английското правителство срещу тази евентуалност в София, Белград и Анкара. Позовавайки се на американското посредничество през 1918 г., се изтъкваше ползата от едно предупреждение на САЩ до България. Такова внушение трябваше да се направи пред Държавния департамент.

Веднага английските дипломати във Вашингтон уведомиха Държавния департамент. Те настояваха предупреждението да се направи бързо, понеже моментът бил критичен не само за България, но и за положението в средиземноморския район въобще. Държавният секретар Корнел Хъл отклони предложението с мотива, че подобна стъпка би била в противоречие с традиционната линия на САЩ да не вземат инициатива в европейски въпроси. Все пак обеща да го има предвид, когато се представи случай. По онова време в американската политика не бе стихнала борбата между изолационисти и интервенционисти и администрацията на Рузвелт гледаше да не форсира събитията. А и на България не се отдаваше особено значение. Във Вашингтон бе втълпено убеждението, че българските управляващи среди нямат друг изход, освен да отстъпят пред германския натиск, че една българска съпротива само би опустошила страната, без да принесе особена полза за хода на войната. Това убеждение се споделяше и от американския пълномощен министър в София Дж. Ърл.

През декември в Лондон се трупаха сведения за усилващия се германски натиск върху България. В същото време, силен с победата си в президентските избори през ноември 1940 г., Рузвелт все по-открито демонстрираше солидарността си с Англия. На 17 декември той публично обяви, че "най-добрата непосредствена задача на Съединените щати е успехът на Великобритания в нейната самозащита", а на 29 декември произнесе изключително рязка реч срещу фашистките държави, чиито ръководители нарече "шайка бандити". Форин офис реши, че обстановката е благоприятна, за да се поднови предложението за американска постъпка в София. На посол-

ството във Вашингтон бе наредено да напомни за обещанието на Хъл.

Този път Държавният департамент възприе внушението, макар да не постъпи точно в желаната от Лондон форма. Заместник-държавният секретар С. Уелс повика българския пълномощен министър Димитър Наумов, за да му изрази надеждата си, че България ще запази независимостта си и не ще допусне да бъде въвлечена в конфликт, понеже това би се отразило зле върху американското поведение към нея. Пред английския посланик Уелс обясни, че е предпочел да отправи предупреждението си до пълномощния министър, защото едно предупреждение до София би останало безполезно поради цензурата в България. Мотивировката бе чисто формална. Очевидно американската дипломация не смяташе положението за толкова опасно и отбягваше по-решителна намеса.

Междувременно сведенията от Балканите ставаха тревожни. На 1 януари 1941 г. българският министър-председател Богдан Филов замина за Виена. Официално бе съобщено, че ще се консултира с тамошни лекари. На 2 януари той разговаря с Хитлер и Рибентроп, пред които обеща да подпише Тристранния пакт. На 20 януари българското правителство прие решение за присъединяване към пакта.

Макар истинската цел на пътуването на Филов да се държеше в строга тайна, Лондон го свърза с германските планове за влизане на Балканите. В първите дни на януари се ширеха слухове за концентрация покрай Дунава и даже за влизане в България на отделни германски части. На 6 януари английският външен министър Антъни Идън уведоми министър-председателя Уинстън Чърчил, че германците ускоряват подготовката си за нападение срещу Гърция и за голямото безпокойство, което му причинява поведението на българското правителство. На 8 януари Комитетът за имперска отбрана обсъди възможността за германско нападение срещу Гърция през България. Задачата беше да се осигури балкански антигермански блок,турско-югославска помощ на Гърция и да се запази българският неутралитет.

Редом с другите мерки Лондон реши да прибегне и до съдействието на САЩ. Постъпката на Уелс бе оценена като

напредък в сравнение със становището на Хъл. Но все пак се смяташе, че явното предупреждение в София би било по-ефикасно. На английския посланик във Вашингтон бе наредено да направи такова предложение. В телеграма до посолството се твърдеше, че германската военна акция на Балканите може да се осъществи през България, че поведението на българското правителство става все по-съмнително и то вероятно ще отстъпи. Оттук произтичаше необходимостта американският пълномощен министър в София да подчертае заявлението в речите на Рузвелт за помощта, която САЩ биха оказали на всички държави, съпротивляващи се срещу агресията.

Междувременно Дж. Ърл, вероятно подтикнат от Рендел - без изрично указание от Вашингтон, - в доста остра форма изложи пред Филов какви последици очаквали България, ако мине на страната на фашисткия блок, и изрази убедеността си, че Германия ще загуби войната. Съобщавайки в Лондон за това, Рендел смяташе, че не е нужна по-нататъшна стъпка на американския министър. Самият Рендел по инструкция от правителството си на 18 януари отправи пред Филов остро предупреждение за "катастрофални последици" за България, ако тя наруши неутралитета си.

Независимо от мнението на Рендел, английският посланик във Вашингтон лорд Халифакс изпълни нареждането на Форин офис. Хъл сподели съображенията на английското правителство и обеща да изпрати до американския министър в София инструкция в желания смисъл. На практика американската постъпка доби много по-официална форма. Да отправи предупреждение до България бе натоварен личният приятел на президента полковник У. Д. Донован. През януари 1941 г. той бе изпратен на Балканите с мисията да обещае на Турция и Югославия материална помощ, ако се обединят срещу агресията, и да убеди цар Борис да не приема сътрудничество с Германия.

Във Форин офис изтълкуваха мисията на Донован като отговор на искането до Вашингтон за предупреждение към България. Поради бързия и опасен развой на събитията, задачата на американския пратеник бе разширена: да подкрепи изобщо усилията, полагани от английската дипломация по

онова време за изграждане на балкански антигермански блок.

Изглежда, че решението за тази мисия е било взето набързо. Даже американската легация в София бе уведомена в последния момент, без да се уточни каква точно е целта. Рендел съобщи във Форин офис, че с Ърл са нямали време да подготвят добра програма за престоя, а Ърл не искал да се ангажира с подготовката преди Донован сам да каже какво възнамерява да прави.

Поради бушуващата война маршрутът на Донован се оказа сложен: Англия, Гибралтар, Малта, Кайро, Атина, София, Белград, Атина, Анкара. В София пристигна на 20 януари, по израза на Ърл в "най-критичния момент". На този ден, както бе казано, Министерският съвет прие германското предложение за участие в Тристранния пакт. Без обществеността да е осведомена за решението, всеобщо бе убеждението, че назряват съдбоносни събития. Поради това пристигането на Донован предизвика силно вълнение не само в българското общество, но и сред хитлеристите. Особено разстроени бяха хитлеристите. Те се опасяваха от влиянието, което американският пратеник можеше да окаже върху колебливия български монарх. За тяхната реакция е характерен един инцидент, дал храна и за авантюристични белетризации.

Американският пълномощен министър в София бе една ексцентрична личност. В началото изолационист, след германските победи на Запад той бе станал върл интервенционист. Поведението му често предизвикваше неудобство, но Рендел бе все пак доволен от него, понеже работеха в тясно единодействие. В кабинета си Ърл държеше леопард, който ужасяваше непосветения посетител. Голям шум се вдигна, когато в едно кабаре удари шамар на германски офицер и го замери с бутилки.

Верен на навиците си, Ърл намери време в двудневния престой на Донован в София да го вкара в кабаре. Тук портфейлът на Донован изчезна. Без съмнение бяха действали разузнавателните служби: германските с помощта на българските. Американската легация официално обяви, че в портфейла не е имало никакви документи. Месец по-късно портфейлът бе подхвърлен и българската полиция си приписа

заслугата, че го е открила. Но случаят широко се експлоатира от хитлеристките пропагандни служби, за да бъде компрометиран Донован.

Още с пристигането на Донован Ърл го свързва с Рендел. През целия си престой американският пратеник ще поддържа най-тесен контакт с английския дипломат, ще получава от него информация и препоръки, ще му докладва за всичките си срещи и разговори, ще го снабдява с копия от рапортите си. Фактически, с цялото си поведение ще подчертава, че мисията му е демонстрация на солидарност с английските действия в България.

Преди София Донован бе посетил Атина, където получи непосредствени впечатления за съпротивителните възможности на Гърция и английските планове за подпомагането ѝ. Рендел го постави в течение на последните информации за събитията на Балканите и в България и на кореспонденцията от Лондон. Той го запозна и с двама български опозиционни водачи, единият от които бе Ат. Буров. От тях, без съмнение, Донован събра информация за настроението на политическите сили в българското общество.

Английският военен аташе полковник Рос докладва на Донован за състоянието на българската войска и за възможностите на германците да действат на Балканите. Донован прояви специален интерес към географските особености на района с оглед минаването на германските войски през България за нападение срещу Солун. Рендел го снабди с много карти, а Рос му даде необходимите осветления и му скицира главните пътища. Проучвайки ги, Донован изказа мнение, че преминаването на балканската верига може да създаде сериозни пречки, макар германците вече да се бяха справили с подобни трудности в Норвегия. Той смяташе, че ако настъпят през пролетта, германците ще използват пътя за Солун през долината на Струма и даже възнамеряваше на връщане от Белград да мине пак през София, а оттук да отиде в Гърция с кола, по долината на Струма, та лично да провери състоянието на пътищата.

Първата официална среща на Донован бе с външния министър Ив. Попов. Тя се състоя на 21 януари от 11 часа преди обяд.

След взаимните протоколни декларации, Донован обяс-

ни целта на посещението си: да добие непосредствено впечатление за България, чието положение на Балканите бе ключово. Другата си цел изясни със заявлението за убедеността на президента на САЩ и огромното мнозинство от американския народ в победата на Англия.

Попов направи сбито изложение за основните черти на българската политика: българският народ е изпатил много от участието си във войните, не желае да заплашва мира на която и да е държава; правителството и народът били единодушни в стремежа си за запазване на националната независимост; географското положение на страната носело понякога изгоди, но понякога било източник и на тревоги. Оспорвайки мнението на Донован за ключовата позиция на България, Попов подхвърли, че ключовете често не могат да заключат така, че никой да не е в състояние да влезе. Съществувала само една надежда: събитията да се развият така, че да не се създава нежелана ситуация. Донован постави въпроса конкретно: как би реагирало правителството, ако една велика сила поиска да премине през територията на страната. Попов се измъкна: винаги - обясни той - е отказвал да отговори на този въпрос, понеже ако каже, че България ще се противопостави, това би било провокация към великата сила, а ако каже, че ще я пусне - това би означавало покана. САЩ са велика държава - продължи външният министър - и могат предварително да знаят какво поведение ще възприемат, но България не се осмелява публично да обяви становището си по този изключително деликатен въпрос.

Донован не скри недоволството си от извъртането. Подобно поведение - каза той - може само да потвърди съмнението, че България не би се съпротивлявала на чуждо нахлуване. Попов повтори, че всяко изявление по въпроса само би отежнило положението. И за да успокои Донован, той заяви, че българската политика не е предварително определена и че правителството няма задължения към никоя велика сила.

Донован отново се върна на американската подкрепа за борещите се срещу агресията страни: американската индустрия, организирана на военна нога, е станала могъщ арсенал за Англия и съюзниците й; в Атина гръцките ръководители го

информирали за волята си да се съпротивляват с всички сили срещу германското нападение през България и че той самият препоръчал на правителството си да им изпрати незабавна помощ. Попов попита дали Съединените щати не възнамеряват да посредничат за мир между двете воюващи групи. За България - допълни той - е наложително мирът да настъпи бързо, за да се спаси от опасностите. Отговорът на Донован бе недвусмислен: американското правителство няма подобно намерение, понеже съзнава, че мир при съществуващата обстановка означава победа за Германия.

От устния разказ на Донован, Рендел допълва един момент в разговора, който не е отразен в меморандума. Външният министър разказал на Донован следния анекдот: осъден на смърт престъпник помолил султана екзекуцията да се отложи с една година, като се задължил през това време да научи една камила да говори. На приятелите си, недоумяващи как ще изпълни обещанието си, обяснил: имам година на разположение, през това време кой знае какво ще се случи: я камилата ще умре, я - султанът, я - аз. За Рендел тази история илюстрираше усилията на българските управляващи среди да спечелят време с отчаяната надежда, че нещо може да се случи, което да отстрани заплахата.

На обяд Донован се срещна с още един от колебливите членове на кабинета - военния министър ген. Теодосий Даскалов. За разговора им липсват конкретни данни, но Рендел го окачествява като "доста задоволителен".

След обяд Донован бе приет от Б. Филов. Това бе само посещение на учтивост: Филов не отбелязва в дневника си нищо за разговора им, а Рендел докладва в Лондон, че срещата е имала малко значение. Привечер Донован прие в кабинета на Ърл група журналисти, пред които сподели впечатленията си от страната и частично ги осведоми за характера на посещението си. Вечерта американският пълномощен министър му даде неофициална вечеря, след което двамата направиха споменатото вече посещение в кабарето.

Сутринта на 22 януари Донован, придружен от Ърл, бе гост на Военното училище. Юнкерите минаха в церемониален марш пред него. И пред тях той изрази убеждението си, че Оста ще

загуби войната. След това Донован има дълъг (около час и половина), и според Рендел, "напълно удовлетворителен", разговор с цар Борис. Донован подробно информира английския министър за съдържанието на разговора и му връчи предназначения за Държавния департамент меморандум.

И тази среща започна с обичайните протоколни любезности. Донован, разкривайки целта на посещението си, подчерта, че САЩ подпомагат Англия с всички средства за победен край на войната и че ще окажат незабавна помощ на Гърция във върховните й усилия да защити независимостта си.

Царят започна да обяснява трагизма на една малка страна, победена във войната и прекалено тежко наказана. Донован подхвърли, че наказанието било смекчено, благодарение намесата на САЩ. Царят не възрази, а продължи мисълта си: България била осъдена на смърт, понеже вършела това, което географското положение й налагало. Донован отново го прекъсна: географското положение дава и известно предимство. Царят пак не възрази. През цялото си царуване - говореше той, е вярвал, че мирът може да се осигури: този въпрос е обсъждал с Макдоналд (на това място на доклада Рендел пояснява, че царят вероятно е имал предвид Чембърлейн) и се надявал на икономическо споразумение с Англия и Франция, даже подписал такова споразумение с Англия, но то било провалено от Лондон. Ето защо при създадената критична обстановка би било трудно да каже какво може да стори. Надявал се, че войната няма да се превърне в световна, че Съединените щати не ще участват, ще играят посредническа роля, а сега узнава, че и те са се втурнали към нея. Всичко това го изпълва със страх за съдбата на цивилизацията.

Донован, както и пред Попов, отхвърли идеята за американско посредничество, сега с аргумента, че бушуващата война била израз на конфликт между идеологии, поради което САЩ не ще променят становището си, докато Хитлер не бъде разгромен. Той оспори и мисълта на царя за разрушаването на цивилизацията: такова разрушаване би настъпило, ако Хитлер надделее. От общите разсъждения на събеседниците си в България Донован бе стигнал до някои заключения, които сподели: пълна икономическа зависимост спрямо Германия,

въвеждане на антиеврейско законодателство, присъствие на германски войски в страната, германска нервност по повод посещението му, поведението на офицерството, което, както му се струвало, чака влизането на германските войски с пушки при нозе. Тези заключения Донован възнамерявал да докладва на правителството си. Той помоли царя да бъде коригиран, ако не са верни. Цар Борис се показа поразен от откровеността на американеца. Но вместо да го коригира, предпочете пак мъглявите разсъждения: като глава на малка държава в отношенията си с една велика нация бил длъжен да печели време, да не допусне върху страната да се стовари всичката сила и мощ на великата нация, да избягва позиция и всеки риск, който би изложил страната на нашествие, без предварително да се е постарал да смекчи удара. Донован се опита да дешифрира казаното в смисъл, че с маневри иска да избегне ултиматум до България. Но трудността се крие във факта - подчерта той,- че имате работа с човек, който не държи на думата си. Царят само сви рамене. Донован продължи да търси едно поне малко оптимистично дешифриране: Германия още не е сигурна какво ще стори България при искане да мине с войската си; българското правителство още не е заставено да вземе решение, но ако това решение се наложи и не би могло да се протака повече, тогава не би оказало съпротива, макар че не ще участва във военните действия на германска страна. Царят го погледна право в очите и се усмихна. От тази реакция американският пратеник остана с впечатление, че царят приема заключенията му, без да го заявява открито.

Преди посещението в двореца Рендел бе предупредил Донован, че царят обича да разказва за преживелиците си след Деветнадесетомайския преврат и че от начина, по който ги разказва, събеседникът му може да вникне в характера на българския държавен глава. Става дума за един епизод или съчинен, или доста украсен от Борис III: група негови врагове от Военния съюз се готвели една нощ да го убият, но той ненадейно се явил пред тях и осуетил намерението им. Донован не забрави внушението на Рендел и на раздяла с царя го помоли да разкаже как се е спасил от офицерската конспирация. Царят само това и чакаше. А в разказа си особено

наблегна, че търпеливо чакал да мине нощта и при заговорниците отишъл едва сутринта, понеже знаел, че всяка конспирация е силна в мрака, а при дневна светлина силата й отслабва. Донован затвърди заключението си, че и в отношенията с Хитлер царят прилага същата тактика - чрез печелене на време да обезсили исканията му.

Веднага след срещата в двореца Донован замина за Белград. Пред журналистите заяви: напускам България с приятното впечатление от една малка, но прекрасна страна, от един корав и просветен народ, от един любезен, демократичен и откровен цар. Но това беше заявление за обща консумация. Какви бяха неговите впечатления и преценки във връзка със задачите на мисията му?

В докладите и устните си изказвания Донован изхождаше преди всичко от разговора с цар Борис, тъй като беше напълно ясно, че именно той е върховният разпоредител с външната политика на страната. За Донован българският монарх е идеалист, честен, но плашлив, искрено иска да избегне войната, не е още свързан с хитлеристка Германия, мъчи се да неутрализира натиска й чрез известни концесии с отчаяната надежда да спечели време, през което да настъпят мир или някои събития, които биха отклонили германския натиск; вероятно е уведомен за германското желание за влизане в България, но още не е информирал Берлин за собственото си поведение, прави всичко възможно да избегне този изход, да запази мира, целостта и неутралитета на България, но в случай на германско нападение ще отстъпи с надеждата, че САЩ и другите нации ще го осъдят за това. Ърл подчертаваше ефекта от декларацията на Донован, че крайната победа ще бъде на страната на Англия, особено поради огромната сила на САЩ. Но резултатът от посещението според него ще остане ограничен; то няма да осуети преминаването на германски войски, а ще окаже влияние само върху готовността за съучастие на България в действията на Оста.

В този дух бяха заключенията на Рендел. Той докладва във Форин офис, че посещението е имало много ценен ефект: разколебало е вярата в германската победа, пораснал е престижът на САЩ, станало е ясно, че САЩ ще играят голяма роля

в Европа и на бъдещата мирна конференция и пр. Резултатите обаче бяха далеч по-скромни: Рендел отчиташе, че тонът на печата се е подобрил леко, което според него е по-скоро дело на отговорните редактори на вестниците, понеже такава промяна в правителствените вестници не се забелязваше. По главната задача на мисията на Донован и Рендел беше песимист: не очакваше германското преминаване да се осуети; само допускаше, че българското правителство ще отбягва да се ангажира пряко с него.

Под влиянието на тези преценки, Форин офис специално благодари на американското правителство за "много ценната услуга", която Донован е направил за "съюзническата кауза". В действителност, ако се говори за някакъв реален успех за Англия от мисията на Донован, той се криеше не толкова в непосредственото й влияние върху поведението на балканските държави, колкото във факта, че САЩ бяха накарани да вземат явна страна в борбата за спечелване на Балканите. И задачата бе да се подтиква тази тенденция в американската политика.

Английският пълномощен министър в София препоръча на Форин офис да използва "голямото впечатление" от посещението на Донован, за да се убеди американското правителство да продължи настиска си в балканските страни. Специално в България и Югославия трябваше да се втълпи, че те биха спечелили амерканската подкрепа не само за момента, но и на бъдещата мирна конференция, ако се присъединят към Турция в усилията за обща защита на независимостта и неутралитета им.

Идеята допадна на Лондон. Колкото по-тясно се обвържат САЩ с нашата политика за балкански фронт, толкова по-добре, се подчертаваше в един документ на Форин офис. Резултатът от посещението на Донован можеше да се използва срещу непреодоляната резервираност на Вашингтон към анганжименти в Европа и за по-нататъшното солидаризиране на американската политика с английските планове на Балканите. Предвид концентрацията на германски войски в Румъния, Турция, под натиска на Лондон, бе предложила на Югославия преговори за обща акция срещу опасността от германско

нашествие отвъд Дунава. След като се постигнеше турско-югославско споразумение, двете страни трябваше да упражнят съвместен натиск върху българското правителство да се присъедини и то към антигерманския блок. Английският пълномощен министър в Белград обработваше югославското правителство да даде положителен отговор. Но то не проявяваше никаква охота да се забърка в англо-германския конфликт. При това положение се разчиташе, че едно американско внушение би повлияло върху югославските ръководители.

В телеграма до Халифакс Идън подчертаваше важността на американското сътрудничество в усилията за изграждане на балкански антигермански блок. Голямото впечатление, което мисията на Донован е направила в България и Югославия, трябваше да се затвърди с по-нататъшни стъпки. Халифакс бе помолен да информира Държавния департамент за инициативата на Турция и да апелира американските представители в Анкара и Белград, съгласувано с английските си колеги, да насърчат съответните правителства да започнат преговорите.

Усилията за изграждане на балкански блок срещу хитлеристката агресия не постигнаха успех. Англия не разполагаше с реална сила, за да подпомогне балканските държави и те се съобразяваха повече с хитлеристките дивизии, отколкото със съветите и предупрежденията от Лондон. А и английската политика не бе дала достатъчно основание, за да се вярва на обещанията й. Когато Лондон предприемаше най-енергичните си стъпки за запазване на интересите си в Югоизтока, Румъния бе вече в орбитата на Оста, а България бе поела задължение да влезе в Тристранния пакт. Турция се стараеше преди всичко да отклони германския удар от собствената си територия. На Гърция никак не се нравеше мисълта за откриване на английски фронт на Балканите и се стремеше да не провокира Германия. Югославската политика отбягваше да се обвързва с Гърция и все повече скланяше на германските внушения за влизане в Тристранния пакт. При тази обстановка и интервенцията на САЩ малко бе в състояние да помогне. Дошла прекалено късно, върху нея продължаваше да тежи неизживяният изолационизъм на САЩ.

В разговорите си с българските ръководители Донован не

изтръгна нищо повече от онова, което те бяха вече разкрили пред Рендел. Въпреки настойчивостта си, той не успя да получи нито от Попов, нито от царя категорично заявление дали ще се съпротивляват или ще допуснат хитлеристки войски в страната. Фактически съгласие те вече бяха дали. Упоритостта им да дефинират поведението си към германско искане очевидно подсказваше, че ще го приемат. Иначе естествено бе да не скриват волята си за съпротива, едно, за да предупредят германците, друго, за да си осигурят английска и американска подкрепа. В това отношение нито Донован, нито Рендел не се заблуждаваха, макар да проявяваха доверчивост особено към субективните желания и намерения на царя. Изявленията на царя и на Попов имаха двояка цел. От една страна, да заблудят американския пратеник относно поетите вече задължения към Германия и по такъв начин да избягнат евентуални контраакции от страна на Англия. От друга, да изложат всички оправдателни мотиви за отстъплението пред Хитлер, да докажат безизходицата, в която се е озовала политиката им и по такъв начин, когато решението стане явно, да се смекчи американската реакция. Всичко онова, което царят изприказва пред Донован, трябваше да доведе до едно заключение: българската политика е принудена да се съобразява с едно фактическо стечение на обстоятелствата, с едно развитие на събитията, което не зависи от волята на българските управляващи среди и те не са в състояние да му влияят, че България както в миналото, така и сега е жертва на географското си положение. И в едното, и в другото отношение целта бе постигната. Донован си замина, уверен, че пред София не е поставен ребром въпросът за избор и макар да не се съмняваше в изхода, когато този въпрос се постави, бе склонен да приеме оправдателните мотиви.

Посещението на Донован не остана без никакво отражение върху българските управляващи кръгове. Те бяха официално уведомени за становището на САЩ към войната и не можеха да се извиняват с неведение в това отношение. В дневника си Филов резюмира най-важното от изявленията на Донован пред Попов: съветвал да се противопоставим на германците, не искал да чуе за мир, докато германците не

бъдат окончателно смазани. Наистина, още с декемврийските речи на президента Рузвелт бяха попарени надеждите на царя за компромисен мир с американското посредничество. От Донован той лично трябваше да чуе категорични декларации и недвусмислени препоръки за поведението на България. И в този смисъл можем да приемем с доверие информацията на Рендел, че от срещите с американския пратеник царят бил дълбоко впечатлен, че пред обкръжението си се показал необичайно сериозен и замислен. А на прощалната аудиенция с Рендел, след влизането на България в Тристранния пакт, царят твърдеше, че до последния момент се надявал да се случи нещо, което да предотврати разширяването на войната, но бил много разочарован, когато научил от Донован, че САЩ не възнамеряват да посредничат, а желаят войната да се води докрай.

Още по-емоционална бе реакцията на неустойчивия и безволев външен министър. Разговорът с Донован и най-вече изразената категоричност против мир с Германия и за американската подкрепа на Гърция го разстроиха още повече. Б. Филов свидетелства, че Попов се върнал от срещата с Донован силно разстроен, заявил пред министър-председателя, че по никакъв начин не би подписал Тристранния пакт, че предпочита да го накарат да се самоубие, настоявал да се приеме оставката му и пр. Но най-многото, на което се реши Попов, бе да се престори на болен в навечерието на подписването на пакта и по такъв начин да не участва лично в увенчаването на една политика, на която против убежденията си бе служил.

Практически посещението на Донован имаше само един резултат в България: да подсили съществуващата тенденция за ограничаване на преките ангажименти за участие във войната, след като линията на приобщаване към фашисткия агресивен блок бе окончателно надделяла.

1976

БЪЛГАРСКИЯТ ХОЛОКОСТ

Спасяването на българските граждани от еврейски произход по време на "холокоста", унищожил милиони техни съплеменници в хитлеристките лагери на смъртта, е събитие наистина изключително в аналите на Втората световна война. Не случайно паметта за него се пази така свято от самите спасени, а толкова политици се мъчат да си присвоят неговата слава.

Антисемитизмът като съществена страна на идеологията на национал-социализма се превърна през годините на войната в чудовищна политика за изтребление на еврейството. Няколко милиона безпомощни и невинни люде от цяла Европа бяха по най-варварски начин ликвидирани само заради своята народностна принадлежност. Такава злокобна участ бе предопределена и за българските евреи. Ала се случи невероятното. Натискът на Берлин върху България да се включи в "холокоста" претърпя провал. Този необикновен факт може да се обясни само във връзка с целия военен и политически процес от края на 1942 и началото на 1943 г. По това време се извършва коренен поврат във войната. Предзнаменованията му бяха победата на англо-американците в Северна Африка, разгромът на Вермахта при Сталинград, вследствие на които пък нарастнаха антифашистката съпротива в Европа, несигурността и колебанието сред съюзните и сателитните на Третия райх държави.

Спасяването на българското еврейство стана възможно тъкмо поради тази международна обстановка, благодарение най-вече на победите на демократичните държави по фронтовете на войната. Такъв един извод би бил исторически верен и справедлив, но не и изчерпателен отговор на въпросите, възникващи от това уникално събитие. И след обрата във войната не спря машината на смъртта, жертва на която ставаха евреи в други страни. А в България, която влизаше в Тристранния пакт, евреите бяха спасени. Това чудодейно спасение се дължи на стечението на различни благоприятни обстоятелства, които действаха едновременно и успоредно, макар и не с еднаква сила и значение.

Не от романтичен подход към историята, не от патриотично пристрастие трябва да изведем на първо място национал-

ната психика, морала и манталитета, традициите на българина - все народностни черти, формирани през вековете, проявявани не случайно, а естествено при различни условия. Поведението на българския народ през войната не е някакво чудо; то съответства на толерантността му в религиозно и народностно отношение, на хуманизма и демократизма му, за които свидетелства цялата му история и които се оказаха несъвместими с идеологията и практиката на нацизма. Сам - по време на петвековното турско иго - жертва на един от най-жестоките "холокости" в европейската летопис, българският народ положи в основата на своята възстановена държавност принципите на равноправието на гражданите независимо от верска и народностна принадлежност.

След Освобождението евреите станаха неразделна част от българското общество, чувстваха българската държава за своя, внасяха дял за всестранния й ръст. В страната не се създадоха условия за масови антисемитски настроения и антиеврейски действия, както другаде. Профашистките групировки, възникнали в края на 20-те - началото на 30-те години, не добиха масово влияние. Едва в началото на Втората световна война, успоредно с постепенното обвързване на България с фашисткия блок, антисемитизмът започна да се проявява в идеологията и политиката на диктатурата. Но това не се дължеше на нейна вътрешна потребност, а бе последица от приспособяването и подчинението спрямо изискванията на Третия Райх. Победата на Райха би осигурила националното обединение и би осуетила болшевишката опасност. Така тя се покриваше с разбирането на управляващите за национален интерес. Чрез отстъпки пред хитлеристите в области, смятани за второстепенни, се отблъскваше натискът за пряко участие във войната. През ноември 1940 г. царят отказа да влезе в Тристранния пакт. В същото време в Народното събрание бе внесен законопроект "за защита на нацията", вдъхновен от хитлеристкото антисемитско законодателство. Въпреки силното обществено движение срещу узаконяването на антисемитизма, царят утвърди приетия от Народното събрание закон. Датата на утвърждаването е 23 януари 1941 г. Само три дни по-рано правителството, с одобрението на царя, бе решило да подпише Тристранния пакт и да допусне хитлеристката армия в страната. Така че, ако на Закона за защита на нацията се е разчитало, за да се осуети въвличането във войната, това намерение не се оправда.

Колаборационизмът след 1 март 1941 г. се приемаше от царя и правителството като единствено спасителната за държавата и режима политика. Той се провеждаше съзнателно, доброволно и убедено, доколкото изразяваше общия интерес от благоприятния за Германия изход от войната. Оттук и съучастието, съдействието, подкрепата бе израз на съответствие, на съвпадение в цели и интереси. В същото време не се пренебрегваше изобщо и нежелателният изход, т.е. поражението на Германия. Съдействие и колебливост съжителствуваха в политиката на колаборационизъм. До началото на 1943 г. преобладаваше съдействието, след това колебливостта все повече нарастваше. Мнозинството от народа се отнасяше с недоверие към прохитлеристката политика. Най-влиятелните политически сили, най-авторитетните политически лидери, макар и лишени от възможността за легална изява, настояваха за преориентация към антифашистката коалиция. Техните оценки, предупреждения и съвети историята щеше да потвърди, не съображенията и политиката на царя и сподвижниците му.

В отношението към еврейския въпрос, възникнал и в България от ориентацията й през войната, се отразяваха както традицията на толерантност и равноправие, така и лъкатушенията на официалната политика според хода на военните действия. По време на светкавичните победи на Вермахта управляващите среди проявяваха готовност да възприемат указанията от Берлин, даже сами поемаха почин, за да докажат своята преданост.

През лятото на 1942 г. Народното събрание възложи на правителството да вземе всички мерки за "уреждане на еврейския въпрос". А с царски указ бе учредено Комисарство по еврейските въпроси, начело с отявления антисемит Белев. От Райха бе командирован специален съветник, който да съгласува българските действия с германската политика. България си даде съгласието евреите с българско гражданство в завладените от Германия земи да бъдат включени в депортацията за хитлеристките лагери на смъртта. Към края на 1942 г., в изпълнение на плана на хитлеристите за окончателно разрешаване на еврейския въпрос в Европа, бе сключена спогодба със съответните български власти за депортиране на 20 хиляди български евреи. Имаха се предвид главно евреи от така наречените "нови земи", които формално не бяха още получи-

ли българско гражданство. Към тях трябваше да се присъединят и няколко хиляди евреи от вътрешността на страната. "Новите земи" бяха част от българската държавна територия. В тях не бе установен окупационен режим. В сила бяха българските закони и българските институции. Самата спогодба бе сключена от български държавни власти, не от окупационни органи; изпълнението й се пое от българските власти, не от германски. Колкото и да действаше по принуда, българската държава пое цялата отговорност за предприетото злодеяние.

Подписването на спогодбата и привеждането й в изпълнение съвпадна с коренния обрат в хода на Втората световна война. Царят нямаше сила да преустрои политиката си в съответствие с него. И все пак промяна настъпи. Без все още да се отказва от съюза с Германия, той реши да не поема нови ангажименти, които биха омъчнили положението му при евентуален военен погром. Царят не бе в състояние да води политика, каквато сам би искал, но и вече не желаеше да върши всичко, което му се налагаше. Той бе длъжен да се съобразява както с очертаващия се неблагоприятен изход от войната, така и с разрастващата се вътрешна съпротива. Пълномощният министър на Райха Бекерле съобщаваше в Берлин: "Българската общественост не разбира истинското значение на еврейския проблем ... Обикновеният българин, израсъл отчасти заедно с гърци, арменци, турци и цигани не може да разбере смисъла на борбата срещу еврейството, още повече, че той се намира далеч от расовия проблем." По такъв начин Бекерле обясняваше желанието на правителството депортацията да се ограничи до евреите от "новите земи"; за останалите - да се отложи, като се приберат в специални подразделения и се използват в строителството.

От началото на март 1943 г. започва депортирането на евреите от Македония и Беломорието. Те се събираха в специални пунктове; с български влакове се откарваха до р. Дунав, откъдето се поемаха от хитлеристите, за да бъдат доставени в крайния пункт - лагерите на смъртта. Общият брой възлизаше на около 11360 души. Остатъкът до 20 хиляди трябваше да се попълни от евреи от вътрешността. Първоначално намерението на царя и правителството бе по такъв начин да се отърват от размирните елементи, най-вече комунистите.Но след това бе решено да се обхванат всички евреи от югозападния регион - Кюстендил, Горна Джумая, Дупница и др. Тъкмо подготовката

за тяхното депортиране превърна въпроса в обществено достояние и породи неочаквана по размерите си реакция. В защита на евреите се вдигнаха различни среди на обществеността, както от антифашистките, така и от управляващите среди. Върху правителството най-силно въздействие упражни акцията на подпредседателя на Народното събрание Димитър Пешев. Под съставеното от него протестно писмо сложиха подписите си 42 депутати от управляващото мнозинство. Бекерле докладва в Берлин, че сред подписалите е "цяла редица напълно приятелски настроени към Германия депутати". В Берлин това съобщение прозвуча обезпокоително. Акция на комунисти и други противници на прогерманската политика би послужила там като аргумент в полза на депортацията. Ала когато се противопоставяха хора от самия управляващ лагер, очевидно натежаваха съображенията, които се развиваха в София.

Получил писмото на депутатите, министър-председателят Богдан Филов отбелязва в дневника си: "Това е голяма демонстрация, която ще има последствия". Първата задача, която той си постави, е да не допусне правителствена криза по въпрос, който засягаше принципи на водената външна политика. Подложени на обработка, правителствените депутати един по един се огъваха. На заседание на парламентарното мнозинство бе гласувано доверие на правителството (24 март), а Народното събрание, без да обръща внимание на протестите на малобройната опозиция, бламира своя подпредседател Пешев (26 март). Предварително (на 23 март) царят си бе дал съгласието и за това решение. Но акцията на Пешев бе постигнала предназначението си. Към широкото обществено негодувание се прибавяше съпротива сред самите управляващи среди. Подготовката за депортирането бе спряна.

Димитър Пешев бе близък и предан сподвижник на царя. Най-вече заради това към неговото съдействие апелираха кюстендилски евреи. Малко вероятно е обаче той да е предприел акцията си без предварително да уведоми царя.

Царят бе одобрил подписаната спогодба за депортирането. С негово знание и съгласие тя започна да се изпълнява. Евреите от Македония и Беломорието бяха натоварени на влаковете на смъртта. Депортирането се извърши бързо, преди да стане широко известно. Тези области се намираха далеч

от политическия център на държавата. Те не бяха включени в обществените отношения и политическия живот. Режимът в тях бе по-строг, а и липсваха организации и влиятелни сили, които да реагират своевременно и ефикасно. В Беломорието специално българското население съставляваше неголям процент. Изселването не се разчу и не предизвика силен обществен резонанс. Самата Германия гледаше на присъединяването на "новите земи" към България като временно - окончателният им статут трябваше да се узакони на следвоенната мирна конференция. За конкретния случай се използваше аргументът, че тамошните евреи са били поданици на Югославия и Гърция, поради което българската държава не носи отговорност за тях. Този аргумент бе удобен за натиска на хитлеристите, а и изгодно оправдание за отстъплението на управляващите в София. Но дори евреите, избързали да получат българско поданство, не успяха да се спасят. Както не се спасиха и българските поданици-евреи, живущи в земи, попаднали под хитлеристко владичество и контрол.

Огромният размах на движението за защита на евреите стресна управляващите среди. Царят никак не бе заинтересован да се укрепва навън впечатлението, че вътре в страната се оспорва политиката му. Междувременно - през март 1943 г. - във Вашингтон американският президент Рузвелт и английският външен министър Идън обсъждаха и заплахата над българските евреи. Американците настояваха за изселване на поне част от тях в Палестина. Англичаните изтъкваха липсата на кораби, а и опасността от превоз по море, и то в условия на война. Накрая двамата решиха София да се предупреди много енергично за значението, което великите сили отдават на този въпрос. Предупреждението се отправи пряко до царя, вероятно чрез лично писмо от английския крал. Недвусмислено бе напомнянето колко съдбата на династията зависи от съдбата на българските евреи.*

---

*/ Един от царските лекари бил помолен да уреди среща на царя с пристигнал от Турция еврейски равил, който носел важно послание. Срещата се състояла в дома на лекаря. Равинът коленичил пред царя и промълвайки:" Ваше величество, в ръцете Ви е съдбата на моите братя", му връчи плик, на който лекарят съзрял само герба на английския крал. Вероятно тази връзка е станала чрез пребиваващия в Турция български банкер от еврейски произход Анжело Куюмджийски, свързан по това време с американските разузнавателни служби.

Нужен бе достатъчно силен предлог, за да се измъкне правителството от поетото пред хитлеристите задължение. Народната съпротива можеше да послужи като доказателство в полза на привежданите съображения от царя, че в България еврейският въпрос не е от такова значение и че народът не би подкрепил крайни мерки. Ала Хитлер не би се впечатлил особено от съпротива, дело на комунисти, или пък от речи на депутати, известни с прозападната си ориентация. При това положение Димитър Пешев се яви в двореца, за да протестира срещу подготвяното злодеяние. Царят откри мотив, който би имал тежест в Берлин: несъгласие с депортирането изразяват значителни среди от управляващия лагер. В такъв смисъл изглежда оправдано предположението, че акцията на Пешев е поне съгласувана, ако не и внушена от царя.

Вече след отлагането на депортирането царят одобри другите мерки, които трябваше да дадат известно удовлетворение на хитлеристите. В началото на април Бекерле извести Берлин, че досега царят си е дал съгласието само за депортирането на евреите от Македония и Тракия; той искал да се отърве и от "болшевишко-комунистическите елементи" сред евреите от вътрешността, останалите обаче - около 25 хиляди на брой, щял да задържи в концлагери и да ги използува за строителство на пътища. През май се пристъпи към изселване на софийските евреи в по-малките селища. Не без основание бе опасението, че така се улеснява по-нататъшното депортиране. Еврейската демонстрация в столицата бе брутално разгонена от полицията. Изселването се проведе независимо от протестите на обществеността и на демократичната опозиция. Царят одобрява напълно мерките против евреите - отбелязва на 26 май 1943 г. в дневника си Богдан Филов. Но силата на народната съпротива бе ново доказателство, че режимът не би бил в състояние да овладее масовите вълнения при евентуална депортация. Така депортацията изобщо отпадна от българо-германските отношения.

Не най-важното е дали съзнателно или принудено е било съучастието на управляващите в хитлеристката антисемитска политика. Антисемитизмът като идеология и като практика се усвои и от тях. Те обаче биха се задоволили с ограничителни мерки, без да се стига до физическо унищожение. Но пред хитлеровия натиск отстъпваха дори когато не бе съвсем по разбиранията и желанията им. Спогодбата за изселване бе подписана от българските власти и от тях бе приведена в изпълнение що се отнася до евреите от "новите земи". Можем

да бъдем сигурни, че не по-добра щеше да е съдбата и на евреите от "старите предели", ако ходът на войната би бил друг. За да се провали пъкленият план, главната заслуга бе на масовата съпротива, в която бяха увлечени различни социални слоеве и политически среди - комунисти и други отечественофронтовци, дейци на легалната опозиция, представители на православното духовенство, изтъкнати интелектуалци, пък дори и привърженици на официалната политика.

Като изтъкваме силата и значението на масовата съпротива, не бива да забравяме, че извън нея действаха и други силни фактори. Покрай тези, които осъждаха несправедливостта, които се противопоставяха на репресиите и се бореха за радикална промяна, имаше и такива, които одобряваха официалната политика, които посрещаха с цветя Вермахта, които подкрепяха терористичния курс на управление и сами се включваха в различни акции, включително и срещу евреите. А никак не бяха малко и тези, които проявяваха безразличие, щом неправдата пряко не ги засяга или пък бяха парализирани от страх - да не би бедата да се стовари и върху техните глави. При диктатурата, безкомпромисна и безпощадна, народните настроения твърде слабо влияеха върху решенията и действията на властите. Тези настроения можеха да служат обаче, ако отговаряха на конкретните им намерения и цели.

Съгласието да се сключи спогодба за изселването царят бе дал под една принуда, която нямаше сила да отблъсне. Отказът от приложението й отговаряше и на собствените му, чисто човешки предпочитания. И все пак поведението на управляващите през пролетта на 1943 г. се определяше преди всичко от перспективата за поражение на Германия във войната и отпук - за съдбата на режима и династията. Масовата съпротива не бе подбудена от политическа пресметливост, от съобразителност и тактика. Тя бе израз на истински хуманизъм без оглед на изгода и застраховка. Тя бе израз на традицията на българския народ на толерантност, отхвърляща всяка форма на несправедливост, на преследване и ограничения поради верски, народностни и политически различия. Масовата съпротива имаше и твърде важно практическо значение. Тъкмо тя предостави възможност на царя, в чиито ръце бе цялата власт, а при това се радваше на доверието на Хитлер, да се откаже от сключената спогодба и по такъв начин да бъде спасен животът на българските евреи. Както без неговото съгласие спогодбата не би се сключила, така и отказът от изпълнението й не бе възможен без неговото решение и действие.

1988-1992

ЗАГАДКА - МНИМА И ДЕЙСТВИТЕЛНА

Интересът към личността и делото на цар Борис III не е секвал. Епохата, в която живее, е съдбовна, а ролята, която играе в нея, е в редица случаи решаваща за развоя на събитията в България. Притежава качества и умения, които му печелят симпатии и авторитет в широки обществени среди. Идва и ненадейната, забулена със загадка смърт в едно трагично време. Едни го величаят като най-голям демократ и са убедени, че е спасил страната от пряко участие във войната и би я измъкнал своевременно и по-изгодно, ако бе останал жив. Други го държат отговорен за злодеянията през царуването му. Натрупана е значителна литература у нас и в чужбина. Един всестранен и обективен поглед предизвиква отпор и у апологетите, и у отрицателите. Май още не са настъпили условия за това.

От дистанцията на времето често се мени и представата за историческите личности. Така е поне за цар Борис. Дълго върху тази представа надделяваха спомени и преживявания от хитлеризма и фашизма, от диктатурата и войната. Времето моделира до голяма степен героите си. И ако краят на XIX и началото на XX век налагаше на просмукания от аристократизъм Фердинанд да царува като конституционен владетел, неговият син стана един от малцината монарси - диктатори след Първата световна война, без да е пригоден за такава роля. С цар Борис III са свързани не само умели ходове в навечерието и началото на войната, но и авторитарната система на управление, независимо как я наричаме. Срещу тази система се бореха не само комунистите, но и всички демократични сили, такива политици и държавници, като Никола Мушанов, Атанас Буров, Петко Стайнов, Кимон Георгиев, Димитър Гичев, Григор Василев, Никола Петков, Кръстю Пастухов, представляващи най-влиятелните обществени течения.

В условията на световна война съдбата на малката държава се определя не толкова от волята ѝ, колкото от намеренията и ходовете на великите сили. Опитите да се избягнат увлечения и крайности в провеждането на курса, до голяма степен предрешен отвън, заслужават внимание и оценка, без, разби-

ра се да се стига до там, че да се преиначи действителното съдържание. И апологетиката, и преднамерената придирчивост се разминават с реалността.

Най-много внимание привлича и най-силни дискусии предизвиква проблемът за смъртта на цар Борис. Една преждевременна и ненадейна кончина - за когото и да се отнася - поражда винаги умувания, гадания, предположения. А особено, когато става дума за известна и влиятелна личност, в условия на диктатура, при ограничена информация и всеобщо недоверие към достоверността ѝ, при наличието на политически интерес за формиране на едно или друго мнение. Годините се редуват, трупат се и факти и доказателства, ала загадката проявява удивителна устойчивост. Мисля, че и определен тип мислене се нуждае от нея. На някои личности и събития е съдено да си останат загадъчни и спорни.

Цар Борис III умира на 28 август 1943 г., пет месеца преди да е навършил 50 години, и малко повече от месец преди да е отбележил четвърт век царуване. Колкото и да изглежда завидна участта му на принц и монарх, не може да се каже, че съдбата е била милосърдна към него специално. Петгодишен остава без майка, а цял живот ще чувства последиците от възпитанието на един надарен, но тираничен и своенравен баща. Едва е честван пълнолетието му (18 години), когато България навлиза в периода на три последователни войни, докарали две национални катастрофи - най-тежкото му наследство. Личното участие във войните не му позволява да получи така нужното високо образование. Възкачва се на престола след принудителната абдикация на баща си по време на военен погром и войнишки метеж. Рядко един владетел е почвал царуването си при толкова трагични обстоятелства. Преврати, въстания, атентати съпътстват това царуване, докато през 1935 г., чрез наистина ловки маневри, успява да вземе в собствените си ръце кормилото на управлението. Вече никой вътре в страната не ще му се меси - свободата на печата е ликвидирана, партиите са забранени, изборните учреждения, дори когато се възстановяват, имат по-скоро декоративно предназначение.

Светът бе в навечерието на война, в която България, без оглед на собствените си предпочитания, мъчно би се удържала

настрана. Целите и способностите на монарха й не биха могли да вземат връх във взаимоотношенията с великите сили. Със съзнанието за неизбежност, царят заложи на картата на Германия, за да се решат проблемите на страната, както той ги разбираше. Предпазлив и недоверчив, какъвто си беше, никога не забрави да държи повече или по-малко открехната врата за измъкване. Не си правеше илюзия за собствената си съдба при евентуален германски погром. Със Съветския съюз враждата бе взаимна. На САЩ и Англия сам бе обявил война. Лъч надежда хвърляха разногласията между съюзниците. На тях, успоредно с обрата в хода на войната, се залагаше все повече - и в Берлин, и в София - за сепаративен мир, който би съхранил Германия като велика държава и не би допуснал Съветския съюз в Европа.

Преломът в хода на войната се очерта в края на 1942 - началото на 1943 г. Негови жалони бяха Ел Аламеин в Тунис, където англо-американците нанесоха тежко поражение на германо-италианските войски, и особено Сталинград, гдето окончателно се разсея митът за непобедимостта на Вермахта. На 25 юли 1943 г. рухна диктатурата на Мусолини. Непосредствена стана вероятността за съюзнически десант на Балканите. Официални представители на Унгария декларираха готовността й да излезе от войната, щом съюзническите войски достигнат границите й. Румънският външен министър М. Антонеску предложи блок на Унгария и България, който да се противопостави на болшевизацията на трите страни, ако Германия сключи сепаративен мир със Съветския съюз. Отежняваше се вътрешното положение. Разрастваше се въоръжената борба, организирана от Комунистическата партия. В ръководното ядро на Отечествения фронт се включиха представители на левицата от опозицията. Активизираха се лидерите на нелегалната опозиция. Те отричаха нелегалните методи за борба, но безкомпромисно настояваха за възстановяване на конституционния режим и преориентация на външната политика към западните държави.

Царят беше наясно, че Германия не ще спечели войната. Отклонил прякото участие във военните действия, запазил държавната самостоятелност, осъществил националното обединение - това бяха постиженията, които пропагандата изтък-

ваше, за да оправдава присъединяването към хитлерофашистката коалиция. Но всички те бяха поставени под въпрос през лятото на 1943 г. Надвисваше пряка заплаха от война на българска територия чрез англо-американски десант и намеса на Турция. Настъпи времето за реална оценка и смели изводи.

Първите неофициални контакти със Запада, посредством Турция и Швейцария, имаха скромна цел: да се проучи отношението им към България, което трябваше да подскаже, че не са изключени промени в българската политика. Отговорът не бе насърчителен - очакваше се ясен и категоричен завой, без да се обещава нищо. На съчувствие и милост царят не можеше да се осланя. Чрез подставени лица бе възложено на Кръстю Пастухов - лидера на социалдемократите, да състави листа за правителство, което би поело властта, щом обстоятелствата позволят това. От тази стъпка игнорираните дотогава партийни лидери трябваше да се уверят, че могат да разчитат на царското съдействие, когато им дойде времето. За момента всякакъв опит за външнополитически завой се смяташе за преждевременен и крайно опасен: негова последица би била германска окупация с преминаването на властта в ръцете на профашистката "ултра". Повиканият за консултация в София пълномощен министър в Берн Георги Кьосеиванов докладва, че съюзниците не показвали никакви симпатии към България, а сам смяташе, че Германия притежава значителна съпротивителна сила.

Линията, която царят си бе набелязал под влияние на обрата на войната, предвиждаше да отклонява допълнителни ангажименти спрямо Германия, без да поставя под въпрос съюза с нея, да поддържа контакти със Запада с оглед бъдещето и да вдъхва надежда във вътрешната опозиция. В началото на 1943 г. царят бе длъжен да се вслуша в категоричното предупреждение от Лондон и Вашингтон и да спре изпълнението на подписаното - естествено, с негово знание и съгласие - и вече турено в ход споразумение за депортиране на българските евреи. Не е нужно да се омаловажава значението на царската стъпка, нито да се пренебрегва значението на отпора, оказан от видни общественици и организирани сили. Ала спасението дойде най-вече от борбата в хода на войната, от

очертаващата се победа на съюзниците. Този външен фактор даде сила на вътрешната съпротива, а с него и управляващите бяха длъжни да се съобразяват. Съюзът с Германия все повече се очертаваше като заплаха за България и за династията. Но по-непосредствена бе заплахата от германско контра-действие срещу несвоевременен завой. А и никога не се изключваше вероятността от вътрешен радикален поврат, вдъхновен от Москва.

Царят, естествено, държеше за развръзка отгоре, под негово ръководство, и то при сигурност за успех. Както бе протакал присъединяването към Тристранния пакт до последния момент, така възнамеряваше да изчака търпеливо най-изгодната обстановка за отмятане от пакта. Не биваше да се дават поводи за подозрение в лоялността му към Райха. В Берлин намираха най-малко основания да се безпокоят за България, поне в сравнение с другите си съюзници. Най-малко съмнения и недоверие будеше цар Борис. Но и не се заблуждаваха, че лоялността ще стигне дотам, та страната да се хвърли заедно с хитлеристите в пропастта.

Изключителното напрежение през лятото на 1943 г. не оставаше без отражение върху психиката на царя. Близките му ще си припомнят сетне, че е изглеждал преуморен, блед и раздразнителен, че изпадал в униние и песимизъм. Съзнаваше опасността, която надвисваше, и безсилието си да я отстрани. Все по-мъчно приложима бе тактиката, която му се отдаваше по-рано: на изчакване, лавиране, балансиране.

При такива условия и при такова психическо и физическо състояние се получи на 9 август покана за лична среща с Хитлер - третата от началото на годината. Нищо особено нямаше в поканата след събитията в Италия и очакваните последици от тях за Балканите. На царя бе нужно да узнае как Хитлер възнамерява да се справи с новите трудности, а на Хитлер - да вдъхне кураж в българския монарх, а и да го предупреди срещу изкушението да последва примера на тъста си.

За "Вълчето леговище" в Източна Прусия, където е главната квартира на Фюрера, царят отлита на 14 август (поканата бе за петък, 13; намерен бе мотив за отсрочване с един ден - царят бе крайно суеверен човек). В София се връща на следния ден.

За тази последна среща има много твърдения, повечето хипотетични или направо лъжовни. Какво се знае със сигурност? Царят заминава без особено желание, а се връща направо обезсърчен. На разговорите му с Хитлер никой друг не е присъствал, така че за съдържанието им документални данни липсват. Единственото автентично е това, което царят сам е смятал за нужно да съобщи. А то се изчерпва със споделеното пред министър-председателя, което Филов резюмира в дневника така: "Не е никак доволен от сегашното си пътуване... на връщане даже пожелал да го срещне неприятелски самолет, та да се свърши с него". За самите разговори съобщава: германците искат две български дивизии да пазят тила на войските им в Гърция и по албанското крайбрежие; царят опитал да отклони искането с турската опасност и недостатъчното въоръжение; Хитлер отхвърлил опасността и обещал оръжие; германците били решени да запазят Италия, а за Източния фронт се изказали "много самоуверено".

Вероятно в този кръг са водени разговори. В седмицата след завръщането до заболяването не са предприети никакви особени действия, които да свидетелстват за поети неотложни задължения. На какво тогава се дължи недоволството на царя? Вместо по-реалистична представа за сериозността на положението и съответни мерки, констатира безпочвена самонадеяност, която засилва песимизма му. Сам бе заставен да отстъпи от линията за отказ от допълнителни ангажименти. Прие искането разширение на зоната на българска окупация, която разширяваше българското участие във войната.

Хронологията на следващите последни тринадесет дни от живота на цар Борис е до подробности възстановена. Намираме я и в популярната книга на Стефан Груев "Корона от тръни" - най-представителната биография на царя, излязла на Запад. Дните до заболяването прекарва в служебни ангажименти, а и в активна почивка - лов, туризъм, включително изкачване на Мусала на 19 август. Тъкмо при това изкачване е първият остър пристъп на сърдечната болест. Впрочем, малко по-рано, преди отиването в Германия, се оплаква на сестра си от смущение в "чарка". Следващият пристъп е по време на лова в събота на 21 август. На 23 август, понеделник, се прибира в София, за да

се подложи на преглед (семейството му остава в двореца Царска Бистрица). Пак на княгиня Евдокия обяснява, че не е искал да се разболява при децата си. Дворцовите лекари го успокояват, но още вечерта болестта го връхлита с всичка сила. До подробности ни е познат ходът ѝ до фаталния край. В лечението са привлечени най-добрите български лекари. Пристигат изтъкнати специалисти от Германия. Царският съветник д-р Ханджиев се обръща за спешно съдействие не към пълномощния министър Бекерле, а към военно-въздушния аташе Шьонебек: оттук връзката с Берлин не е чрез външния министър Рибентроп, а чрез райхсмаршала Гьоринг. Царят презира Бекерле, прехвърлен на дипломатически пост в София от висша полицейска длъжност, а шефа му Рибентроп смята за авантюрист. Двете ведомства - на Гьоринг и Рибентроп - си съперничат, та този случай раздухва враждата между представителите им в София. Чак до смъртта на царя трите германски лекари - Зайц, Епингер и де Кринис не се представят на Бекерле. После се извиняват, че били поставени едва ли не в положение на затворници в двореца. Това не е съвсем вярно, тъй като редовно посещават Шьонебек. Чрез него пращат докладите си в Берлин. Този епизод може да не е без връзка с двойнственото отношение на лекарите по характера на болестта и причината за смъртта - едно твърдят пред българските власти, друго - пред германските. В единия случай не са били искрени и съображенията са били политически. В кой? Зайц и Епингер са близки до ръководните среди на Райха. Епингер се самоубива след войната, заплашен със съд заради провеждани медицински експерименти с концлагеристи. Зайц поддържа връзка с царското семейство, но отбягва да осветли обстоятелствата около смъртта. Гузен ли се е чувствал или е бил обвързан с някаква тайна?

В смъртния акт, подписан по предложение на германските лекари само от българските им колеги, се казва, че "смъртта е последвала от запушване на лявата сърдечна артерия (тромбоза), двустранна пневмония, оток на белите дробове и мозъка". Но още след първото комюнике за болестта, а с пълна сила след смъртта плъзнаха всевъзможни слухове. Общото в тях бе, че царят е жертва на насилие. Някои версии отпадаха, след

като ставаха известни обстоятелствата около заболяването, но убеждението за неестествената смърт се запази преобладаващо. Подозренията се насочваха към вътрешните антифашистки сили, към Лондон и Москва, към италианското кралско семейство. Никакви доказателства не се привеждаха, а и не бяха нужни при наличието на политически пристрастия и пропагандна потребност. Най-голяма устойчивост показа убеждението, че царят е премахнат от хитлеристите, и то заради нежеланието му да се ангажира с войната на Изток и намерението му да се прехвърли в противния лагер. Третият Райх имаше толкова лоша репутация, че и най-лошото подозрение се приемаше за оправдано.

Според едната версия, личният пилот на Хитлер полковник Бауер е получил заповед да смени често височините на полета, което е причинило - и то преднамерено - емболията. Докладът на Бауер бе публикуван след войната в парижкия "Фигаро". Но промените във височината са били наложителни по време на полета над воюваща Европа, особено с толкова високопоставен пътник. Пък и царят сам бе пилотирал известно време самолета и лично го бе издигал високо, за да провери кога ще запищят ушите му. Пак с пътуването е свързана и версията за кислородната маска с някакъв отровен газ. В действителност, царят бе пробвал маската на секретаря си Светослав Балан, който лично я ползува и преди, и след него. И двете версии не вземаха предвид, че царят заболява осем дни след полета.

Но главният въпрос е доколко на Третия Райх е изгодна смъртта на българския владетел?

Хитлер нямаше основание да се тревожи особено за политиката на България. Царят умееше да поддържа впечатление за лоялност, а Хитлер и не разполагаше с по-добър избор. Не се наблюдаваше раздвижване на българската политика, докато почти алармистични сведения идваха от Букурещ и най-вече от Будапеща. Впрочем, нито към Хорти, нито към М.Антонеску се приложиха репресивни мерки. Хорти не пострада дори когато германците трябваше да окупират Унгария, а Антонеску остана на поста си до края на прогерманския режим в Румъния. Защо ще се премахва този, който даваше най-малко повод за безпокойство? И ако все пак бе нужен по-фанатичен

съюзник в София, тогава защо Хитлер не се наложи над регентството, формирано след смъртта на царя? Регентството, чийто състав го удовлетворяваше напълно, продължи царската политика на вярност към съюза с Германия без допълнителни ангажименти и с предпазливи контакти със западните сили. Можем да приемем за искрено възклицанието на д-р Гьобелс при печалната вест от София: "Една важна опора на нашата балканска политика си отиде."

С нищо не е документирано твърдението, че при разговора на четири очи във "Вълчето леговище" царят издържал срещу силния натиск на Хитлер за изпращане на войски на Източния фронт. Според Стефан Груев, такава изповед царят сам направил пред баща му, началника на кабинета Павел Груев, а и пред бившия си служител Добрович. Не е ясно защо точно тази информация ще спести от министър-председателя, след като въпросът не е нов? Защо ще сподели с умиращия Добрович* нещо, което няма причини да се държи в дълбока тайна? Напротив - приказките за съпротивата на царя срещу германския натиск за участие във войната на Изток се насърчаваха дискретно от двореца (ако не излизаха оттам). Когато се осуети изселването на българските евреи своевременно, макар и конфиденциално, бе разкрит приносът на царя.

Уникален е фактът, че по време на германо-съветската война бяха запазени дипломатическите отношения на България със Съветския съюз. С традиционното българско русофилство царят си служеше, за да отблъсква нежелателни внушения от Берлин. Но въпреки русофилството си, българите бяха се сражавали с Русия през Първата световна война. През Втората дори доброволци не се допуснаха на Източния фронт. На този фронт воюваха доброволци от Испания, която не влизаше в Тристранния пакт. В Берлин не бяха особено настойчиви с натиска си над София в това отношение. Странно е, че автори-

---

*/Тази среща е описана от Стефан Груев. В показанията си пред Народния съд княгиня Евдокия твърди, че тя въобще не се е състояла - в телефонния разговор минути преди инфаркта царят изказвал съжаление, че още не е могъл да посети болния Добрович.

те, така убедено описващи драматичните спорове за българското военно участие в антисъветската война, не обръщат внимание на безспорния факт, че такъв натиск не се упражнява после върху регентството. Защо е трябвало да се премахва упоритият цар, ако от по-податливите му заместници не се иска това, което той бе отхвърлял?

По силата на Тристранния пакт България бе длъжна да воюва с Турция, в случай че мине на английска страна и при съюзнически десант на Балканите. Тя пое и окупационни функции в части от Гърция и Сърбия. Извън Балканите нямаше ангажименти. Царят се надяваше да остане докрай извън военните действия. Поради това отдаваше огромно значение на отношенията с Турция. Нейната намеса би наложила и българската. В началото на 1942 г. Хитлер обясняваше на румънския диктатор маршал Антонеску, че българската войска действа срещу югославската съпротива, което е позволило да се прехвърлят някои германски съединения от Балканския на Източния фронт. В същото време тя служела и за натиск върху Турция. Ако би бил сигурен в турския неутралитет, за него не би представлявало проблем да застави българското правителство да участва във войната на Изток (по запис на хитлеровия преводач Паул Шмидт).

Няма съмнение, че през лятото на 1943 г. Хитлер се нуждаеше от помощ на Източния фронт. Ала затрудненията на Изток се съпътстваха от нарастващи затруднения на Апенините и на Балканите. Очакваната капитулация на Италия би оголила територията под нейна окупация на Балканите. Изглеждаше предстоящо и дебаркирането на съюзниците. Българската войска бе единствената, на която можеше да се разчита и при единия, и при другия случай. Затова исканията на Хитлер пред царя бяха за разширяване на зоната за окупация поради италианското оттегляне и с оглед възможността от съюзнически десант. Ако въпросът за българското участие на Източния фронт изобщо е поставен, то не му е отделено голямо значение. Царят го бе отклонявал, когато Вермахтът напредваше. Как би се съгласил сега, когато военното щастие изменяше на хитлеристите? Главното, на което Хитлер разчиташе, бе изпълнението на балканските функции на българската войска. В това

отношение царят пак отстъпи. Ако той имаше основание да е отчаян от последната среща с Хитлер, за Хитлер тя бе напълно удовлетворителна. Царят изглеждаше уплашен, но не показваше склонност към пораженство; натискът върху него още даваше резултат - убеден, че е преждевременно да се лишава от германската опора.

Слуховете за неестествената смърт възникваха спонтанно и се разпространяваха стихийно от различни, често противоположни източници. С най-популярната версия - че царят е бил отровен от хитлеристите - изглежда първо излиза сестра му княгиня Евдокия. Още по време на заболяването тя настойчиво пита лекарите не е ли отрова причината за внезапното заболяване. Един от лекуващите лекари, д-р Александров, не съвсем учтиво я пресича: "Вие луда ли сте?" Евдокия е била антинацистки настроена и не се отказвала от подозрението си към нацистите. Версията за отравянето се има предвид и от самите нацисти - те пък, за да насочат причината към вражеския лагер. Едва след войната стана известно, че германските лекари в поверителните си разговори и рапорти са се дистанцирали от официалното съобщение за смъртта (впрочем написано от Епингер) и изказали съмнение за "типична балканска смърт". В случая те са се солидаризирали с позиция, която вече се е формирала в Берлин.

Отначало лекарите споделят с Шьонебек, че болестта е тежка и неясна. Епингер се показва сигурен, че е следствие от отравяне, и то със змийска отрова. Зайц, без да отхвърли хипотезата му, е по-предпазлив - потвърждение можело да даде само аутопсията. Шьонебек тутакси информира Берлин за подозрението. То е добре дошло за Хитлер. Още при вестта за смъртта за него няма никакво съмнение: царят е отровен и отровителят е от италианското кралско семейство. Тази версия е мотивирана само с отмъстителността му. За затрудненията в Италия вината се хвърляше върху крал Виктор Емануил III. Какъв по-подходящ повод за разплата! Сестрата на царицата принцеса Мафалда, завръщайки се от погребението, е арестувана и хвърлена в концлагер - там и загива. Когато на 19 август лекарите за пръв път се явяват в легацията, Бекерле, игнориран по време на болестта и от лекарите, и от българските

власти, вече е имал сведение за настроението в щаба на Хитлер, та пряко поставя въпроса: не се ли дължи болестта на външна причина, например отравяне? Лекарите, естествено, разбират, че изказаното от Епингер предположение се е оказало добре дошло за политиката. Ясно им е какво се очаква от тях. На следния ден Бекерле известява Вилхелмщрасе за взети мерки смъртта на царя да се припише на козните на неприятелите на Германия.

И все пак предположението си лекарите изказват доста условно: нищо не можело да се твърди със сигурност, преди да се извърши аутопсия, само тя би разкрила истинската причина за царската смърт. Царицата възразявала категорично за аутопсия и при това положение тяхното заключение пред Бекерле е, че "върху смъртта на царя завинаги пада булото на загадката". И те от "загадка" не отиват по-далеч. Лекарите си заминават на 29 август. В тяхно отсъствие аутопсията е извършена и тя доказва, че царят е умрял от инфаркт. По всяка вероятност, резултатите й не стигат до трима германски лекари.

Междувременно отпада и политическата необходимост от версията за насилствена смърт. Хитлер възнамеряваше да си послужи с нея, за да настрои княз Кирил срещу крал Виктор-Еманоил, ако регентството се накани да тръгне по италиански път. Но регентството продължава политиката на царя. А тя за момента напълно задоволява Фюрера. Отхвърля се идеята на Бекерле, тъй като не бе трудно да се схване, че ще се превърне в бумеранг - вместо да отклони вниманието от Германия, ще затвърди подозренията в нея. По такъв начин предположенията на германските лекари загубиха практическа стойност. А и аутопсията категорично ги опровергаваше.

Обвиненията срещу враждебните на Германия сили си останаха без всякаква фактическа основа. Те възникнаха по чисто политически подбуди (щом хитлеристите не са се нуждаели от смъртта на царя, тогава противниците им са били заинтересовани) и обслужваха пропагандни цели.*

---

*/Напоследък набира сила версията за "ръката на Москва". Тя е толкова несериозна, че не й се противопоставят доводи; служи само като доказателство за патологична русофобия от времето на студената война, а в по-ново време - антикомунистическо престараване.

Близо половин век не се открива сериозен аргумент в подкрепа на тезата за неестествената смърт на цар Борис. Но и сериозно не се разколебава убедеността на предубедените. Напоследък все по-често се подхвърля вероятността за самоубийство. Но тя така не се съгласува с характера и разбиранията на царя, особено със силно развитото му чувство за отговорност към семейството, към невръстния престолонаследник. Една страна от хода на разсъждението на Стефан Груев заслужава обаче внимание. Отчаянието, обхванало царя, се дължи на съзнанието, че губи играта след 25-годишно царуване. Утехата, че е спасил страната от война и катастрофа, че е обединил българския народ, става все по-безпочвена. Безизходицата сломява волята за живот. Винаги загрижен за здравето си, царят пренебрегва симптомите на болестта, сякаш нарочно се свръхнатоварва и така късно се обръща към лекарите. Това е поведение на човек, комуто не се живее и ако не съзнателно, то с безволие ускорява собствения си край.

Смъртта на цар Борис III не е просто любопитен и забулен със загадка епизод от историята ни през Втората световна война. Тя има политическо значение и политически сетнини. Законен държавен глава с опит и авторитет, той би могъл да влияе върху по-нататъшния ход на събитията. Регентството, съставено в противоречие с изискванията на конституцията, не разполагаше с нужната тежест да се справя с назряващата криза. От опора се лишаваха управляващите, за да осигурят континюитета, и опозиционните среди - за развръзка "отгоре", в съгласие с царя. Година по-сетне, когато настъпи часът на развръзката, надделяха привържениците на радикалната промяна.

1968 - 1990

"Френска държава" - такова бе официалното название на колаборационисткия режим, установен върху 2/5 от френската територия, след като през юни 1940 г. републиката претърпя поражение във войната срещу Третия Райх. Останалите 3/5 преминаха под пряка германска окупация.

За държавен глава бе провъзгласен 84-годишният маршал Филип Петен - дебютант в политиката. За столица той си избра престижното курортно селище Виши, дало име на режима изобщо. Главна роля в управлението играеше Пиер Лавал - деец на Третата република, прегърнал през войната политиката на колаборационизма. Международно режимът спазваше приемствеността с френската държавна традиция, поради което бе приеман за легитимен. Почти всички държави запазиха дипломатическите си отношения с него, включително САЩ и СССР, докато сами не се включиха във войната. Официалната пропаганда обясняваше военното поражение с упадъка на Третата република. А новото възмогване на Франция се виждаше в "националната революция", която извършва радикални промени и в институциите, и в политическия морал през християнската цивилизация и авторитаризма. Същевременно маршал Петен предупреждаваше, че новият режим не може да е сервилна имитация на чужд опит; този опит има свой смисъл и своя хубост, но всеки народ си създадва режим, съответстващ на особеностите и нуждите му.

Доста общи черти могат да се открият между режима във Виши и българския режим както по отношение на обстоятелствата, довели до съюза с Третия Райх, така и до надеждите, с които този съюз се поддържаше. Но това е предмет на отделно изследване. В случая трябва само да се напомни, че за разлика от Виши, България се бе включила в хитлеровия "нов ред" не след военен погром, а по двустранно споразумение и независимо от подчинението си, бе запазила държавната си независимост. В отношението на дипломацията на Виши към българските проблеми се отразяват както сходната съдба и общите очаквания, така и симпатиите към антихитлеристката коалиция и традиционното френско безразличие към България от

гледна точка на политиката. Подчертани са съчувствието и доверието към цар Борис III, в когото се вижда българският аналог на маршал Петен.

Двата режима се оказаха в сходно положение и през лятото на 1943-44 г. Под влияние на коренния прелом в хода на войната вътрешната им база се стесняваше, засилваше се съпротивата. След като англо-американците от територията на френските владения в Северна Африка извършиха десант в Сицилия и стигнаха Апенинския полуостров, и след като след победата при Сталинград и при Курската дъга съветската армия премина към всеобщо настъпление, непосредствена изглеждаше заплахата от военни действия както на френска, така и на българска територия. Заедно с това пред българските управляващи среди реална стана и опасността от налагането на един просъветски, комунистически режим.

Как в тези условия изглеждаха събитията в България през погледа на дипломатите на Виши? Техните доклади, съдържащи информации и преценки, без да разкриват нови, непознати страни от историята ни по това време, позволяват да се разбере как събитията се възприемат и тълкуват от чужденци, които съчувстват на тревогите на управляващите среди и на усилията им за един благоприятен изход от войната.

• • •

В началото на май 1943 г. управляващият легацията Анри Шарл Ру* отбелязва три обстоятелства, които мотивират българската политика: огромното мнозинство от народа желае да остане извън войната и изпитва симпатия към Русия; цар Борис - "безспорният господар в държавата", няма намерение да се впуска в авантюра против волята на поданиците си; германците разполагат със средства за натиск. При това положение държавните ръководители декларират вярност към Оста и готовност да участват в "новия ред" и в защитата на определените за България райони. Политиката на царя се

*/ Пълномощният министър Блондел напуска София през август 1942 г. Цяла година легацията остана без титуляр.

съобразява с обстоятелствата. До последния момент той ще използва всяка възможност, за да съхрани независимостта, като демонстрира пред германците добра воля, без да отстъпва от това, което смята за съществено. Правителството на Филов било изхабено и единодушно се отричало, но народът вярвал в мъдростта на царя.

Събитията през лятото - съветската офанзива на Изток, англо-американското дебаркиране в Италия и сгромолясването на диктатурата на Мусолини пряко и силно откликват върху обществените настроения и политиката на България. Очаква се прехвърляне на военните действия на Балканите, щом приключи кампанията в Италия. Намалява вярата в германската победа и във възможността България да се запази извън войната. Последица от това е нарастването на броя на недоволните и комунистите, на които властта противопоставя санкции по силата на ЗЗД. Правителството оказва все по-слаба съпротива на германския натиск - то приема да се разшири зоната на българската окупация в Сърбия и Гърция. Надеждите си част от "елита" възлага на царя - той ще извърши завой, като се възползва от очакваната капитулация на Италия и от противоречията между съюзниците - нито Русия ще иска да подбуди англо-американската намеса на Балканите, нито англо-американците - да се запали комунистически пожар тук. Говори се, че дните на кабинета Филов са преброени.

Ру съобщава, че за началото на август в София е повикан пълномощният министър в Берн Георги Кьосеиванов, бивш министър-председател. Мълвата умува по причината - за консултация или с оглед правителствена промяна. Малко покъсно пристига пълномощният министър в Берлин Славчо Загоров. Единственото, което Ру узнава, е, че и двамата привличат вниманието на царя върху тежкото положение на Германия и изводите, които произтичат за България от него. По същото време няколко опозиционни дейци се обръщат с апел до царя - датата е 30 юли - да не допусне превръщането на страната в театър на военни действия, както и предизвикателство спрямо велики сили и особено спрямо Съветския съюз. Апелът не е подписан от Н. Мушанов и негови съмишленици, понеже били по-наклонни към Лондон и Вашингтон, отколкото

към Москва; представителят на комунистите дал съгласие да подпише, когато адресът бил вече връчен в двореца.

При такава външна и вътрешна политическа обстановка идват ненадейното заболяване и скоропостижната смърт на цар Борис III. Документите на легацията не съдържат нови данни, но и потвърждението на известното е полезно за обективното разкриване на тези драматични събития.

Посещението на царя в главната квартира на Фюрера на 14-15 август се пази в пълна тайна. Едва на 23 август радио Лондон известява, че предният ден царят е посетил Хитлер. Ру опровергава известието - сам той е видял тези дни царя в Соколец.

Веднага след официалното съобщение за заболяването Ру донася за слуховете в София - едни говорели за дипломатическа болест, други направо свързали болестта, после смъртта с посещението в Германия. Убеждението за мистериозната смърт се подхранвало от невярното известие на радио Лондон, че посещението било на 23 август, т. е. непосредствено преди заболяването. Срещу твърдението, че царят бил убит, понеже отклонил исканите от Хитлер войски за Източния фронт, германофилите обвинили за смъртта Интелиджънс сървис. В отговор на тези слухове Филов излиза с декларация, която точно описва дейността на царя след 17 август.

Филов информира Ру, че царят не е оставил завещание и не е назначил регентство. Конституционното изискване за избор на регентство нямало да се спази, понеже било трудно да се организират избори за Велико народно събрание в новоосвободените земи; ето защо регентите ще се изберат от действащия парламент, а ще бъдат утвърдени от ВНС, щом обстоятелствата позволят то да се свика. Според слухове в регентството ще бъдат включени бившите министър-председатели Н. Мушанов - като израз на воля за споразумение със съюзниците , Ал. Цанков - автократичен и германофил, и Г. Кьосеиванов, като верен продължител на "мъдрата и умела политика" на царя. Друг вариант: княз Кирил, Б. Филов и председателят на Върховния касационен съд, с министър-председател Петър Габровски. Мушанов предпочитал Кьосеи-

ванов в регентството, вместо княз Кирил, който не ще е в състояние да се съпротивлява на германците. На кратко заседание депутатите избират за регенти княз Кирил, Филов и ген. Н. Михов, без да обръщат внимание на протестите на опозицията срещу нарушението на конституцията. Те, заключава дипломатът, са свикнали да изпълняват указанията.

По това време легацията на Виши в София се сдобива с нов титуляр. Българското правителство дава на 17 август 1943 г. агреман за назначаването на маркиз дьо Кергариу за пълномощен министър в София. Заминаването му се ускорява, защото е определен да ръководи делегацията на Виши за погребението на царя. Маркизът пристига в София на 3 септември, но връчва акредитивните си писма на регентите чак на 27 октомври.

Какви са оценките и прогнозите на легацията при създадената обстановка?

Реколтата през лятото на 1943 г. се оказва отлична. Неангажирана пряко във войната, държавата разполага с добра войска и полиция. Ала колкото повече войната доближава границите й, толкова по-силен става германският натиск. Осемгодишната пропаганда на режима бе наложила представата за царя като единствен гарант за вътрешната и външната сигурност - от него се очаква да намери спасителния изход. Такава вяра заместниците му не вдъхват. Партийните водачи, отстранени от управлението, са лишени от възможност да се проявяват. Нови личности пък самият цар не допускаше да се формират. Достатъчно му е да бъде подпомаган от чиновници - изпълнители на волята му. Царският брат, когото обстоятелствата поставят начело на регентството, е държан съзнателно настрана и не притежава никакъв управленчески опит. Филов е свързан с прогерманската политика, която се намира в сериозно изпитание. Всичко това налага като всеобщо убеждението, че със смъртта на царя България е лишена от единствения държавник, способен да защити жизнените й интереси.

На Кергариу прави силно впечатление скръбта на хората - сякаш смъртта на царя е предзнаменование за опасно бъдеще. Никой от заместниците му не ще има неговия престиж. Един бивш външен министър споделя отчаянието си: остави ни

да чакаме в какъв сос ще бъдем изядени - английски, руски или български, като революцията не е най-малкото зло, което ни заплашва. Самият Кьргариу представя царя като несравним дипломат, майстор в маневрите, умел водач, който ръководи с твърда и гъвкава ръка. Вярата в мъдростта му се поддържа от политиката през войната и най-вече понеже не пратил войска на Източния фронт, запазил дипломатическите отношения с Москва, както и добросъседството с Анкара. Дори за отстъпките му пред германския натиск се намират оправдателни мотиви: не оказва съпротива срещу нахлуването на Вермахта, изглеждащ непобедим през 1941 г., присъединяването към Тристранния пакт се приема като чисто платоничен акт, а обявяването на война на Англия и САЩ - само като демонстрация на лоялност към Хитлер. Приетата от него роля на неучастие във войната и окупационната функция в Сърбия и Гърция изглеждала най-малко опасна и следователно най-изгодна. Заместниците му не вдъхват доверие. Филов, от страх пред болшевизма, се хвърля в обятията на Германия, която продължава да смята за непобедима. Княз Кирил е безпомощен. При това положение България прилича на кораб без капитан, чийто щаб зле познава изкуството на навигацията. И Кьргариу се пита: ще издържи ли в бурята българският кораб на силните ветрове от Запад, Север и Юг, или пък на вълните, които се надигат от самите глъбини на страната?

Новото правителство се съставя от Добри Божилов. Дипломатите са най-изненадани от отсъствието на Петър Габровски, смятан за бъдещия министър-председател. Той е приеман за авторитарен и антисемит, докато Божилов бил реалист, сантиментално по-слабо свързан с Германия. Всъщност правителството изглежда временно. В скоро време международната обстановка ще застави регентите да търсят политическа личност, представляваща общественото мнение.

В първите стъпки на правителството се съзират белези на промяна: известно смекчаване на антисемитските мерки, освобождаване на повече от 1000 интернирани; в декларацията му не се споменава за Тристранния пакт, а се акцентира върху приятелството с Турция; не се признава създаденото от германците фашистко правителство на Мусолини.

Но под германски натиск се правят едни или други отстъ-

пки. Пълномощният министър в Мадрид Първан Драганов, довереник на покойния цар, категорично опровергава слуховете, че бил натоварен с услугите на Испания да търси контакт със съюзниците. Политиката на царя оставала неизменна - вярност към Тристранния пакт, неучастие във войната, докато не бъде прехвърлена на българска територия, симпатии и благодарност към Германия. Правителството е принудено да признае режима на Мусолини - т. нар. Италианска социална република. Само месец след като е назначен, си дава оставката външният министър Сава Киров, предизвикал недоволство поради резервираността му към Райха. Той заема поста пълномощен министър във Виши.

Вътрешната и международната обстановка се влошава. Увеличава се заплахата от въвличане на България във войната. Във Външното министерство възлагат надеждите си на противоречията между съюзниците - и Англия, и Съветският съюз не биха желали допълнителни конфликти. В страната се разраства съпротивата. В Пловдивско и Старозагорско са пратени допълнително военни и полицейски части. А парламентът гласува закон за създаване на жандармерия в защита на държавната сигурност.

Върху обществения морал изключително силно е въздействието от бомбардировките, които англо-американската авиация извършва над София и някои други градове. Те причиняват много жертви и разрушения, но и са сигнал, че войната бушува вече на българска земя - тъкмо това, което управляващите бяха се заричали да се избегне. Според съобщение на легацията, първите бомбардировки на 14 и 24 ноември, на 10 и 20 декември 1943 г. - са не така тежки. Следва опустошителната бомбардировка на 10 януари 1944 г. - дневна и нощна. Засегнат е центърът на града. Хвърлени са 500-600 бомби. Убитите са над хиляда. Дезорганизирани са обществените служби. Прекъснати са водоснабдяването, електроснабдяването, телеграфните и телефонните съобщения. Вълнението сред населението прераства в паника. София масово се напуска от жителите ѝ - около 250 хиляди. Органите на властта са безсилни и безпомощни. Дипломатическото тяло е настанено в Боровец и в близките до София селища. Френската легация заема една вила в

Боровец. Дори за нуждите на дипломатите правителството не съумява да отговори, даже не поддържа връзка с тях, което засилва и тяхното негодувание. Те няма да запазят спомена за България като приятна и гостоприемна - пише Кергариу, и допълва: а тя никога не се е нуждаела повече от приятели и защитници. Още по-опустошителна е бомбардировката на 30 март. София - съобщават от легацията - е едно обширно поле от димящи руини и още горящи сгради. Кергариу, който отсъства от България от началото на февруари, се завръща към края на април и заварва града разрушен от бомби и пожари.

Бомбардировките и настъплението на Червената армия - това са двата предупредителни сигнала, че войната наближава и българската територия било чрез съветско навлизане, било чрез англо-американски десант на Балканите. Управляващите среди показват все по-голяма предпазливост във външната политика, но поради безмерния им страх от комунизма са податливи на германски натиск. В общественото мнение нараства песимизмът. Кергариу се отдава и на народопсихологически обобщения: българинът показвал смелост на бойното поле, но не издържал във войната на нерви, мъчно овладявал нервите и страховете си; едновременно славянин и ориенталец, невеж и недоверчив, той лесно става плячка на чужда пропаганда. Тук има и вярно наблюдение върху фактите, и прибързани обобщения. Не в народопсихологията е отговорът на въпросите, които си поставя Кергариу, а преди всичко в ограничените ресурси - материални, а и морални - на един малък народ, въвлечен в противоборството на големите и силните.

Легацията не вижда признаци за налагащата се промяна в политиката - напротив, правителството декларира вярност към Германия и твърдо отстоява обединението. Вярата в германската победа намалява, но не е изчезнала надеждата за изгоден компромисен мир. Мисълта за промяна се парира пред страха от могъщия съюзник, от желанието да се съхрани обединението и от опасението, че властта може да се овладее от комунистите. Все пак надделява волята да се избегне войната. Дори се отказва от териториалните придобивки, макар че никой публично не се осмелява да го обяви. Официалната пропаганда набляга върху невинността на България и

върху справедливостта на целите й. Русофилската селска маса се е държала спокойно докато държавата се е разширявала и не се е искала военна намеса. Но все повече се налага убеждението и сред нея, че изгодата ще се окаже измамна, че нова катастрофа заплашва държавата. Нараства недоволството, което правителството обявява за комунизъм. В Народното събрание Н. Мушанов и П. Стайнов държат смели речи. Съпротивата, включително и въоръжената, нараства. Фактически първият регент Филов остава неизменен поддръжник на каузата на Райха. Авторитетът му бързо пада. Все повече хора изказват опасение, че със заслеплението и упоритостта си той увлича България в опасен път - тласка я към пропастта. Самият Кергариу не изключва княз Кирил и хитрият Божилов да изтръгнат от ръцете му държавното кормило. Д. Божилов заявява, че българският народ е готов да се присъедини към една световна политика за хуманизъм и справедливост, но не можел доброволно да се самоубие.

Така се очертават главните мотиви, които забавят и затрудняват преориентацията: да се запази националното обединение, да не се предизвиква германско противодействие, да не се допусне комунистическо господство. Обединението изглежда все по-проблематично пред очертаващия се неуспех на Германия във войната. А и Кергариу напомня, че България няма военно споразумение с Райха, нито изрична спогодба за "освободените земи". От Тристранния пакт произтича задължение за нея само при агресия от страна на съюзниците и на Турция. Следователно въвличането й във войната можеше да стане от Англия, като се използва Турция - отпук първостепенното значение, което в София се отдава на добросъседството с Турция, или пък чрез съветско нахлуване на Балканите, което прави все по-наложителна една нова политика спрямо СССР. В пропагандата отслабва антисъветизмът. На съветските дипломати, поставени доскоро в пълна изолация, се предоставя все по-голяма свобода на движение и действие. Но преки контакти с Москва се отбягват. Сериозно безпокойство предизвиква отпътуването за Москва на пълномощния министър Лавришчев. Легацията остава без титуляр, което свидетелства за недоволство и недоверие. Изхождайки от главната роля,

която почва да играе съветският фактор, Кергариу очертава основните етапи в развитието на отношенията между двете страни: до избухването на войната са белязани с недоверие и пренебрежение - в София се боят от СССР поради силното комунистическо влияние и не разчитат на подкрепа от него за външнополитическите аспирации поради политиката му в полза на статуквото; русофили и германофили се срещат за кратко по време на пакта Молотов - Рибентроп, но войната на Изток пак вкарва България изцяло в германското русло; в София тревогата от тази война се придружава със задоволство, че царят е отклонил българското участие; провеждат се антисъветски акции; под влиянието на успехите на Червената армия българската политика отново проявява все по-голяма предпазливост към Съветския съюз. В същото време от посолството на Виши в Анкара прогнозират: ако германците спрат съветското настъпление около границата с Румъния, България ще запази политиката на изчакване; ако германският фронт бъде пробит - положението на Германия в Южните Балкани ще стане неудържимо и тя ще изостави България сама да се справя; в такъв случай коалиционно правителство ще търси сближение със съюзниците чрез Русия. Прогнозата се сбъдва по отношение на външния фактор - в края на август 1944 г. Германия се оттегля от Гърция и България, тъкмо когато съветската армия е на Дунава, за да спасява собственото си положение (след 45 години Съветският съюз набързо ще се оттегли от Източна Европа, за да се заеме с вътрешните си проблеми). Но прогнозата е опровергана по отношение на вътрешния фактор. Прекалено късно управляващите стигнаха до мисълта за политическо правителство (коалиционен кабинет), а изобщо не превъзмогнаха вкоренения си страх, за да потърсят посредничеството на Москва за контакт със съюзниците й, дори само като доказателство за доброжелателство към страната, която безсъмнено щеше да играе важна роля в съдбата на региона.

Новите бомбардировки - през март и април 1944 г. нанасят огромни щети, но особено тежко засягат морала на населението и обществените настроения. Окупацията на Унгария от хитлеристите се възприема като предупреждение спрямо Бъл-

гария, в случай че се изкуши от призивите за разрив с Германия. В режима и в политиката промяната става все по-очевидна и по-наложителна. Непосредственият повод е съветска инициатива. Москва предлага да се възстановят консулствата във Варна и Бургас и да се открие ново в Русе. София поставя решаването на този въпрос в зависимост от възстановяването на търговските отношения.

След голямата януарска бомбардировка бившият министър-председател Кимон Георгиев се обръща с писмо до председателя на парламента, депутатите и министрите, съдържащо сурова критика във външната политика и апел за незабавна промяна, особено на отношенията със СССР. Вместо да получи отговор, той е въдворен насилствено в Бургас. Нарастващият смут раздвижва опозицията, увеличава слуховете и подбужда по-смели прояви. Говори се, че се готви посещение на княза и генерал Михов в главната квартира на фюрера. Естествено, за да се осигури неотстъпност в политиката. В същото време от Берн пак е повикан на доклад Кьосеиванов, за да му се предложи Външното министерство. За Турция е пратен арх. Севов - довереник на покойния цар, а пълномощният министър Балабанов е натоварен да апелира за снизхождението на Лондон и Вашингтон. Даже сред управляващите вече се приказва, че царят е умрял навреме - той е вкарал страната в безизходицата.

През април и май се търси ново правителство, съобразно с новите международни реалности. С това се свързва и двуседмичният престой на Кьосеиванов в страната. Сведенията са, че е отказал Външното министерство.

В началото надделява вариант за такава промяна, която да затвърди германофилската линия. Кьргариу докладва, че Божилов ще залази поста си, като същевременно оглави Външното министерство, а повечето министри ще бъдат от средите на проф. Цанков. Но Божилов не успява да състави такъв кабинет. Отказва се от възможния му мандат и председателят на парламента Христо Калфов. Кризата се затяга. Мушанов настоява за национална концентрация - неприемлива за регентите. Цанков е готов да участва в правителство, в което ще разполага с Външното, Вътрешното и Военното

министерство - невъзможно за регентите. Така се стига до кандидатурата на Иван Багрянов за правителство, което ще провежда политика на умереност и изчакване до момента, когато развитието на външните събития заставят България да направи окончателния си избор между Германия и СССР. Западът още не съществува като алтернатива.

В един доклад Кергариу се опитва да даде цялостна представа за хода на събитията, довели до кризата през пролетта на 1944 г. Крайно кратка се оказа еуфорията от 1941 г. вследствие на добитите без проливане на кръв територии и запазването на страната извън войната. Загрижеността прераства в тревога успоредно с пораженията, които Вермахтът търпи от Червената армия, англосаксонските операции в Северна Африка и Италия, бомбардировките над София. Вътрешната съпротива се изразява най-вече в атентатите от началото на 1943 г. и ръста на партизанското движение от лятото на 1943 г. Смъртта на царя води до учредяване на регентство, което не се радва на популярност. Бомбардировките подкопават надеждата, че ще се избягнат ужасите на войната. Ширят се дезорганизацията, деморализацията, недоволството. Изборът пред регентите не е голям: германска окупация, разрив с Русия, война и комунистическа революция. Те се опитват да съставят правителство, което, без да сблъска с Германия, би избягнало скъсването с Русия. До този момент България не участва пряко във войната и въпреки съюза й с Германия, е съхранила отношенията с Москва. Сега е изправена на кръстопът - да избира между двете сили. Непосредствена е опасността от нахлуване на съветската армия, германската окупация, война на българска територия. Правителството е предано на Германия от признателност, но и поради страх от болшевизма. Двойната му игра крие опасност от германска страна. То трябва да държи сметка и за русофилството на народа. Тревожи активизирането на съветската дипломация. Така се стига до кризата. Божилов и Калфов не успяват да съставят кабинет. Предложението на Мушанов за широка коалиция би провокирало Германия, а на Цанков - Съветския съюз. Голяма част от общественото мнение разчита на руската карта, ако германската подкрепа се окаже невъзможна. Даже някои допускат България да стане руска автономна република, стига да запази

част от придобивките си. Във вековния руски стремеж се вижда възможност пред България за излаз на Егея. Войната срещу Съветския съюз е невъзможна - няма военен, който да застави българската войска да воюва, би избухнала революция. За сетен път регентството констатира, че общественото мнение е силно враждебно на всичко, което би довело до скъсване с Русия. Кергариу допуска, че то е получило разрешение от Берлин за известни концесии на Москва, за да се отговори на единодушното желание на страната.

Впрочем, както и в други случаи, при дълбока и изглеждаща безизходна криза, диктаторският режим търси опора в най-сигурните, най-верните и най-преданите. Така се стига до назначаването на правителство, начело с Ив. Багрянов. Включени са германофили ((Ал. Сталийски, Сл. Василев и др.) и русофилът Дончо Костов, който напуска. Изборът на Багрянов, според Кергариу, се дължи на княз Кирил и княгиня Евдокия, а това пък свидетелства за спадане на авторитета на Филов, започнало още след смъртта на царя. Новият министър на външните работи Първан Драганов твърди, че българската политика се връща към курса на царя за вярност към Германия и тактичност спрямо Съветския съюз. На такава форма на неутралитет не биха възразявали и от Берлин. Опасността според него е в евентуално слизане на руснаците към Средиземно море. А Ив. Багрянов в първата си публична реч не споменава за Тристранния пакт и Германия. Кергариу не е оптимист - съдбата на правителството ще зависи от това, доколко удовлетворителен ще се приеме в Москва отговорът на нотите за консулствата.

Като продължение на доклада му за корените на кризата той се опитва да даде оценка за характера на правителството и за перспективите му.

Бивш офицер и богат земевладелец, Багрянов дължал кариерата си - според мълвата - на княгиня Евдокия. В началото на 1941 г. напуска правителството поради конфликт с Филов. Първият извод е, че новото му издигане е против желанието на Филов и под натиск на двореца. А поверяването на Външното министерство на Първан Драганов свидетелства, че влиянието на двореца ще остане доминиращо, докато властта изглеждала досега съсредоточена в ръцете на Филов.

Багрянов има репутация на германофил. Рязка еволюция в политиката не ще настъпи, поне докато контролът от Райха се

упражнява пряко. Ръководителите на Райха се съгласили с назначаването на Багрянов; единствената им резерва била, че се намалява влиянието на най-верния им съюзник Филов. Министрите са избрани така, че да се удовлетвори Германия. Вероятно има известна договореност и за поведението спрямо Москва.

Всичко това обаче не означава, че новото правителство ще изпълнява всички германски искания и ще позволи да бъде въвлечено във войната срещу СССР. Багрянов е сръчен политик и човек с характер. Той ще продължи политиката на изчакване и ще направи всичко, за да се избегне скъсване с Русия, което би означавало непопулярна война със страшни последици. Всичко ще зависи от еволюцията на военното положение и от съпротивата отдолу в случай на война със СССР.

Допълнително Кергариу съобщава, че правителството е демилитаризирало пристанищата във Варна и Бургас и е разрешило на съветските дипломати лично да се уверят в това. Междувременно съветската офанзива продължава. Вътре в страната расте престижът, и без това висок, на Русия. При това положение Багрянов трябва да извърши завой в политиката, като без да гневи Германия, би предоставил концесии на Съветския съюз. Непримирим към съветската идеология, обстоятелствата го заставят да търси сближение с Москва.

• • •

Събитията се развиват стремглаво не само на Изток. Само няколко дни след като е образуван кабинетът на Багрянов, е открит вторият фронт в Нормандия. Съюзниците напредват на френска територия. На 19 август е освободен Париж. Колаборационисткият режим на Виши рухва. По същото време правителството на Багрянов обявява неутралитет спрямо съветско-германската война и влиза в преговори с Англия и САЩ, заобикаляйки Москва. То не е в състояние да отговори на изискванията на времето и на 1 септември излиза в оставка.

1990

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА ИВАН БАГРЯНОВ

1.

Изключително изостряне на вътрешнополитическото положение в България през лятото на 1944 г. се обуславяше от катастрофалните поражения, които хитлеристите търпяха под ударите на Съветската армия, от фактическото разпадане на фашисткия агресивен блок, от краха на надеждите за разкъсване на антихитлеристката коалиция, а вътре в страната - от все по-стесняващата се социална и политическа база на диктатурата и прогерманския външнополитически курс. Все по-очевиден ставаше неизбежният и пълен разгром на хитлеристка Германия, а с това - и на нейния сателитен режим в България.

Още през лятото на 1943 г., когато възможността за поражението на Германия започна да се очертава и пред българските управляващи среди, те направиха плахи опити да съобразят своята политика с тази перспектива. Царят и правителството на Богдан Филов решиха да отбягват допълнителни ангажименти с Германия, без съюзът с нея да се поставя под въпрос и да установят контакт със западните държави, с цел да проучат намеренията им спрямо България. След смъртта на Борис III тази линия бе продължена от регентството и правителството на Божилов. Тя не означаваше промяна във външната политика, нито пък подготовка за такава промяна. Поради това не предизвика тревога в хитлеристка Германия и не вдъхна доверие в противниците й.

Хипнотизирани от мисълта, че поражението на Германия ще докара неминуемо рухването на политическия режим и обществения строй, управляващите оставаха най-последователни нейни съюзници. Те отчитаха русофилските чувства на народните маси, ръста на антифашистката съпротива (България бе единствената страна сред хитлеристките сателити, в която бе организирана широка въоръжена борба). Не се забравяха широко известните интереси на Съветския съюз в черноморския район, които той енергично бе защитил пред Герма-

ния в края на 1940 г. и които Англия и САЩ трудно биха пренебрегнали. При тези условия за българското правителство съюзът с Германия си оставаше като най-сигурен щит. Дори когато бе останала малко вяра във възможностите на Хитлер да победи, не смееше да кривне от пътя, поет в началото на 1941 г. Същевременно отбягваше да развива по-нататък българо-германските отношения, да се обвързва допълнително с германската политика. Даже Филов предупреждаваше, че България трябва да се стреми да се ангажира колкото е възможно по-малко с Германия, да си запазва по-голяма свобода на действие.

Установените чрез Георги Кьосеиванов и пълномощния министър в Анкара Никола Балабанов контакти с емисари на САЩ сами по себе си говореха, че са настъпили нови моменти в политиката. Все още контактите нямаха практическа стойност. От София не допускаха намек, който би се таксувал като склонност към преговори и завой в политиката.

Изобщо, чак до пролетта на 1944 г., българската политика си остана неизменна: съюз с Германия, с наложената след хитлеристкия разгром при Сталинград и капитулацията на Италия линия на плах контакт със западните държави и избягване на по-нататъшни ангажименти спрямо Германия. Сред хитлеристките сателити България даваше най-малко признаци, че си тегли заключенията, произтичащи от германските военни неуспехи. Нейната външна политика показваше най-малко колебания. Сякаш колкото повече буреносни облаци се натрупваха над режима, толкова по се парализираше неговата воля и способност да реагира.

Тласъкът за раздвижване на българската външна политика дойде отвън. Дипломатическата инициатива на Съветския съюз изправи правителството пред проблеми, които то не бе в състояние да разреши.

През януари 1944 г. съветската легация връчи нота, с която настояваше да се прекрати строителството във Варна на военни съдове, използвани от Германия във войната срещу Съветския съюз. Правителството отговори, че си взема бележка. На съветското искане се погледна като на формален дипломатически протест и макар, че от Москва обявиха отго-

вора за неудовлетворителен, нито регентите, нито Божилов предполагаха, че това е начало на широка дипломатическа офанзива. На 17 април народният комисар на външните работи В. М. Молотов връчи на пълномощния министър в Москва нота. Сега се протестираше изобщо срещу използването на българската територия във войната срещу Съветския съюз и по-конкретно - срещу превръщането на Варна и Бургас в германски бази и използването на българските летища от германската авиация.

Не можеше да се допусне, че Съветският съюз ще се примирява занапред с ролята, която България играеше по отношение на антисъветската война и че не ще изиска - от военните позиции, които бе завоювал - недвусмислено определяне на българската политика. "Неприятна нота от Съветска Русия, подобна на ултиматум - отбелязва в дневника си регентът генерал Михов. - Как да се отървем от тази беля?" Бе направен опит да се приложи дотогавашната практика: да се отхвърлят обвиненията. Последва една преписка между двете правителства, в която съветското настояваше на обвиненията си, а българското ги опровергаваше и изразяваше желание да запази съществуващите дотогава... коректни, лоялни и дружески отношения. Когато от Москва предложиха - с цел да се проверят на място конкретните факти - да се възстанови закритото през 1942 г. съветско консулство във Варна и да се открият консулства в Бургас и Русе, от София поставиха въпроса за възобновяване на икономическите отношения като предварително условие за откриване на консулствата. На 18 май съветското правителство изпрати нова нота. Констатираше се, че българското правителство не може да опровергае предявените обвинения и прави опит да се отклони от пряк отговор на направените предложения. Настояваше се да се удовлетвори искането за консулства без протакане, като се предупреждаваше, че в противен случай Съветският съюз ще счита за невъзможно да запази отношенията си с България.

Съветските ноти от април и май 1944 г. изправиха режима пред необходимостта да определи ясно позициите си във връзка с изменилите се условия. Явно бе, че е трудно да се следва дотогавашната политика, че се намесват нови международни фактори. Онова, което правителството предпочита-

ше, бе да не се отдалечава от избраната през 1943 г. формула за запазване на съюза с Германия и избягване на допълнителни ангажименти с нея. Ала тя вече бе мъчно удържима.

Какви други пътища оставаха? Изборът не бе голям. Да се приемат съветските искания, това би означавало начало на една промяна на българската външна политика, която би довела или до германска окупация, или до утвърждаване на съветското влияние. А нито една от тези последици не примамваше управляващите среди. Да се отхвърлят съветските искания - това пък криеше заплаха от рязко влошаване на отношенията със Съветския съюз, от скъсване на дипломатическите отношения, от активно въвличане във войната, от военни действия срещу Червената армия, което не вдъхваше никаква надежда за бъдещето

Обстановката се утежняваше още повече поради съществуващата по това време негласна правителствена криза. При обсъждането на съветската нота петима министри (общо бяха десет) настояваха за незабавно възстановяване на варненското консулство, даже заплашваха с оставка. На 6 април регентите възложиха на Добри Божилов да състави ново правителство, като привлече в него привърженици на Александър Цанков и представители на БЗНС.

Изобщо сред управляващите среди вярата в победата на Германия беше сериозно разколебана. Това ги караше да се предпазват от по-нататъшно влошаване на отношенията със Съветския съюз, да манифестират воля за лоялни отношения. До пролетта на 1944 г. Червената армия бе далеч от България и българо-съветските отношения не занимаваха непосредствено правителството. Ала излизането ѝ извън границите на Съветския съюз свидетелстваше за голямата роля, която тя ще играе за ликвидиране на нацисткото господство в Европа. Самото съветско правителство открито изрази своите интереси, особено към непосредствено близките до неговите граници райони, в това число и към България. С това българо-съветските отношения придобиваха първостепенно значение за българската политика. Ръководните среди се бяха запазили до този момент от участие в антисъветската война. Още по-малко интерес имаха те да воюват със Съветския съюз, когато

армиите му жънеха победи и се увеличаваше неимоверно ролята му за разрешаването на европейските проблеми. Пред Славчо Загоров, българският пълномощен министър в Берлин, Филов заявяваше, че трябвало да се избягва всичко, "което би дразнило русите", тъй като скъсването на отношенията или обявяването на война щяло да създаде "много неприятни и нежелателни компликации".

Същевременно управляващите среди не бяха склонни да правят отстъпки на Съветския съюз, които биха увеличили влиянието му в страната и биха предизвикали подозренията на германците. Исканията за консулствата им се струваха неприемливи. Бекерле се възпротивяваше енергично на отстъпление по този въпрос, защото - казваше той - консулствата ще дадат възможност на русите да констатират, че във Варна действително се строят и ремонтират кораби, а тия кораби не бива да се оттеглят, понеже са необходими. За никаква рязка промяна спрямо Германия не се мислеше. Въпреки че настъпваше, съветската армия се намираше още относително далеч от България, а германската войска бе на Балканите. При това положение, войната със Съветския съюз криеше по-малка непосредствена опасност, отколкото германската реакция срещу евентуални колебания в българската политика. Между войната със Съветския съюз и скъсването с Германия режимът би избрал войната. Примерът с Унгария, която Хитлер окупира през март 1944 г., за да предотврати излизането ѝ от войната, бе съвсем пресен. Разговаряйки с Божилов по повод на съветските ноти, Филов изискваше да не се действа мимо германците, за да не се създаде опасност от германска окупация или от оттегляне на германската поддръжка. Българските отговори на нотите се изготвяха в контакт с германската легация в София и с Вилхелмщрасе. Лично Рибентроп увери, че Райхът ще употреби всички средства, за да защити България, ако бъде въвлечена във война. А когато българският отговор бе изпратен в Москва, и то именно в смисъла, внушаван от Рибентроп, германският посланик в Анкара изрази възхищението на Берлин от него. Въпреки съмненията във възможността на Германия да победи, българските управляващи среди още не вярваха в нейния пълен разгром, надяваха се или на

сепаративен мир със западните държави, или на мир, наложен на съюзниците от засилената съпротивителна мощ на Вермахта. В такъв случай Германия би запазила статута си на велика сила и режимът би могъл да се обляга на нея и занапред. Дори един неангажиран пряко със съюза с Германия политик, като Георги Кьосеиванов съветваше да се чака с аргумента, че дори да не спечели, Германия щяла да остане непобедена.

Тези съображения се споделяха в по-голяма или в по-малка степен от различните групировки в прогерманския лагер. Но известни различия се забелязваха. Във връзка с разрешаването на правителствената криза се очертаха две тенденции. Едната - за засилване на терористичния курс на управление, запазване на прогерманската политика с риск за война със Съветския съюз. Тя се поддържаше от Богдан Филов, а вън от управлението - от Александър Цанков. Другата - за отстъпка пред съветските искания. Нейни застъпници бяха княз Кирил и Добри Божилов. Разграничението бе повече в нюансите, в такта, тъй като представителите и на двете тенденции бяха за съюза с Германия и изпитваха страх от Съветския съюз. В същото време и у едните, и у другите вярата в германската победа намаляваше, а възможността за военен конфликт със Съветския съюз вдъхваше опасения.

На първо време надделя първата тенденция. В началото на май регентството реши да пристъпи към коренна правителствена промяна в духа на апелите на Филов за "по-дясно правителство". По същество никаква промяна във водената дотогава политика не се допускаше. Главното условие, което регентите поставиха, бе за "неизменност на външната политика". Ориентацията към "по-дясно правителство" бе свързана с перспективата за война със Съветския съюз, допускана обаче само като последица от съветски почин, като съветски отговор срещу отхвърлянето на исканията му.

Тази линия не успя да си намери достоен проводник. Провали се мисията на Добри Божилов за земеделско-цанковистка коалиция. Пропаднаха усилията на Христо Калфов да състави кабинет от крайните прогермански среди. Спас Ганев не посмя и да се нагърби с предварителни сондажи. Кандидати да продължат политиката на съюз с Германия докрай не

липсваха. Цанков сам се препоръчваше за тази роля. С охота би я поел и Петър Габровски. Но регентите не събраха кураж да назначат за министър-председател един от тези двама отявлени поддръжници на хитлеризма. Това би се приело като провокация срещу Съветския съюз, каквато те не бяха в състояние вече да си позволят, а вътре в страната би стеснила още повече базата на диктатурата.

Неуспехът на опитите за съставяне на правителство на профашистката "ултра" нанесе удар върху положението на фактическия първи регент Богдан Филов. Именно към края на май неговото влияние върху държавното управление, върху политиката на страната започна да намалява, а да нараства влиянието на княз Кирил. Що се отнася до генерал Михов, той поддържаше Филов, когато Филов бе силната личност; щом изгря звездата на княза, той мина на негова страна.

Изменението на силите в регентството пролича най-вече с мандата, възложен на Иван Багрянов да състави ново правителство.

Отдавна Багрянов се готвеше да поеме ролята на спасител. През декември 1943 г., когато за първи път възникна въпросът за правителствена промяна, неговата кандидатура се издигна от Спас Ганев, арх. Йордан Севов, генерал Теодоси Даскалов. На неофициалните предложения, правени му тогава, той отговори, че би влязъл в правителството само като министър-председател, и то, ако германците му предоставят по-голяма свобода на действие. Но Багрянов имаше и силни противници, на първо място Филов, който не бе забравил сблъсъка между двамата в началото на 1941 г. и който продължаваше да предпочита безлични политици, за да запази господстващото си положение в управлението. На кандидатурата му се противопоставяха и активните групировки на Цанков и Кьосеиванов. Към нея се отнасяше с открито недоверие и хитлеристкият пълномощен министър в София.

През януари и февруари 1944 г. княз Кирил възложи на Багрянов секретна мисия - да направи сондажи относно възможностите за България да се откъсне от задължението си към Германия и за начина, по който би се постигнала тази цел. Пред представител на Комунистическата партия Багрянов сподели,

че князът го е натоварил да състави ново правителство, което да измени политиката; че той самият възнамерява да образува демократическо правителство, което щяло да провежда политиката на Отечествения фронт за скъсване с Германия. Впоследствие Кирил се отрече от тази идея, уплашен от противодействието на хитлеристите и техните привърженици в България.

На 24 май в условията на разпадане на Божиловия кабинет, на неуспеха на опитите да се повери властта на хитлеристката "ултра" и на опасност от скъсване на отношенията със Съветския съюз, трите регенти възложиха на Иван Багрянов неофициален мандат да образува правителство. Те формулираха и задачата на това правителство: да затвърди националното обединение или поне максимално да го запази; никаква подлост по отношение на Германия, никакво дразнене на другите държави, особено на Съветския съюз. А Багрянов от своя страна изложи собствения си план: никаква подлост спрямо германците, запазване на досегашната външна политика; извършване на известни промени в стопанската област, за да се спечели доверието на населението.

Единодействието между регентите и техния мандатьор беше налице. Ала още в хода на сондажите възникнаха различия.

В хитлеровия щаб следяха с тревога събитията в София. Рибентроп съобщи на българския пълномощен министър в Берлин, че в главната квартира били озадачени от неуспеха на Калфов да състави правителство. Той уверяваше пълномощния министър Славчо Загоров, че Оста била непобедима, че Германия щяла да защищава както Румъния, така и България. По-малко от седмица до откриването на Втория фронт той твърдеше, че вероятността "да се забави инвазията на англо-американците на Запад" била пораснала. На българското правителство препоръчваше да окаже "отпор на руския дипломатически натиск" и да продължи "решителната борба срещу комунизма" в страната.

Филов успокояваше Бекерле, че нямало да настъпят никакви изменения в българската политика. В същото време Багрянов опипваше евентуалната реакция на хитлеровия представител относно възможността да се запази съюзът с Герма-

ния, без да се прекъсват отношенията със Съветския съюз. Даже изложи един план за излизане на България от войната със съгласието на Германия. Пред регентите той говореше, че не бивало в никакъв случай да се стига до скъсване със Съветския съюз. Както свидетелства Филов, Багрянов се изказвал против "капитулантсвото и бадолиовщината" и претендирал, че е в състояние "да се справи едновременно и с Германия, и с Русия", като задоволи и едната, и другата страна. Последното изявление разкрива голямата илюзия на Багряновата политика, на която той остана верен през по-голямата част от управлението си.

Намеренията на Багрянов се струваха опасни за крайните прогермански среди в българската политика, в армията, а и в Берлин. Провеждането им се натъкна на трудно преодолима съпротива. Бекерле подмяташе, че запазването на отношенията със Съветския съюз не зависело само от България, че Съветският съюз не би се задоволил с нищо друго, освен с неприемливи за България концесии. Аргументите на Бекерле се повтаряха от Филов: скъсването със Съветския съюз не зависело само от България, то можело да се наложи против волята й. И предупреждаваше: не бива още отсега да говорим за мир, освен ако сме решили да капитулираме или да извършим "бадолиовщина".

На 1 юни 1944 г. правителството на Багрянов бе назначено. В много отношения то представляваше плод на компромис между двете тенденции на прогерманските сили в България, между радетелите на неизменността във външната политика и тези, които смятаха, че са неизбежни отстъпки, съобразени с международната обстановка. Филов уверяваше Бекерле, че с по-добро разрешение в момента не разполагали. "Ако трябва да се късат отношенията с Русия - казваше той,- по-добре е това да стане при кабинет Багрянов, отколкото при който и да е друг." Очевидно, той не виждаше задачата на новото правителство много по-различна от тази, която поставяше на пропадналите през май кандидати за министър-председател. В същото време по споразумение с останалите двама регенти той се мъчеше да убеди Бекерле "да се направи една малка концесия на русите" чрез възобновяване на варненското консулство,

което пък говореше за настъпил нов момент по отношение на съветските ноти - за частично удовлетворяване на съветските искания. Тук именно Филов трябваше да отстъпи. Веднага след назначаването на правителството на Багрянов той записа в дневника си: "Новият кабинет никак не ме радва. Боя се Багрянов да не се увлече пак и да докара германска окупация у нас."

Компромисът се изрази и в състава на правителството. В първоначално оповестената листа фигурираха имената на бившия председател на българо-съветското дружество проф. Дончо Костов (който още на следващия ден се отказа от министерския пост) и на председателя на българо-германското дружество проф. Александър Станишев. Тяхното съжителство трябваше най-ярко да подчертае амбицията на Багрянов да задоволи "и едната, и другата страна". Заедно с допълнителните назначения от 12 юни в правителството влязоха както лица, известни със симпатиите си към Германия, свързани пряко или косвено с диктатурата (Иван Багрянов, Първан Драганов, ген. Руси Русев, Борис Колчев, Славейко Василев, Александър Сталийски, Александър Станишев*), така и обществеици, стояли настрана от управлението (Михаил Арнаудов, Димитър Савов, Руси Ст. Русев, Христо Василев).

Самият факт, че мандатът бе връчен на Багрянов, означаваше провал на линията за "дясно правителство", провал, който съдържаше в себе си предпоставки за изменение на външната политика. В хода на съставянето на правителството се очертаха и допустимите елементи на това изменение: постепенна подготовка за излизане от войната, без да се нарушават приятелските отношения с Германия; известни отстъпки на Съветския съюз, чрез които да се предотврати скъсването на българо-съветските отношения; сондажи за изтегляне на оку-

*/Станишев - известен учен-хирург, председател на българо-германското дружество, един от най-отчаяните германофили - пред германците даже споделя, че се чувства повече немец, отколкото българин; Бекерле го смята за главен гарант, че новото правителство ще продължи прогерманската политика.

пационния корпус. Самият Багрянов неведнъж и убедено изтъкваше, че той няма да допусне никаква подлост спрямо Германия, никаква измяна ("бадолиовщина"). Въпросът за отношението със западните държави не се поставяше - все още не се смяташе за нужно да се надхвърлят установените до този момент контакти.

Планът на Багрянов бе да подготви завой във външната политика, който да задоволи някои изисквания на Съветския съюз и съюзниците му и да бъде приемлив за хитлеристка Германия. При тази постановка той смяташе за особено важно да убеди германците в безнадеждното положение на България, в неподготвеността й за война със Съветския съюз, в неудобството за самата германска стратегия от разширяване на фронта и разпиляване на силите. Същевременно да докаже на съюзниците, че изискването за незабавно скъсване с Германия е мъчно изпълнимо и опасно, че то дори е неизгодно за тяхната политика, че излизането от войната, в съгласие с германците и без напълно да се скъсат отношенията с тях, е в полза и на антифашистката коалиция. Това представляваха първите наброски на политиката на неутралитет, която правителството щеше да провъзгласи в края на август 1944 година. Багрянов вярваше, че ще успее ако не да спечели за този план, то поне да заблуди както Германия, така и противниците й, както крайните прогермански групи, така и опозиционните сили. И пред едните, и пред другите той се представяше за техен съмишленик, за защитник на интересите им, поемаше задължения и се отказваше от тях, препоръчваше се ту за германофил, ту за русофил, даваше уверение, че е за неизменност на режима и за възстановяване на демокрацията. Тази тактика можеше да разчита само на временен успех, да създаде илюзии и надежди, но после неминуемо щеше да породи разочарование и неприязън от всички страни.

Правителството на Багрянов бе образувано въпреки недоверието на германците и на Филов. И ако те го приеха, то се дължеше на увереността им, че Багрянов или не ще сполучи в своите амбиции, или пък, че обстоятелствата ще го принудят да действа в желания от тях дух.

2.

Правителството на Багрянов дойде на власт в изключително тежка за управляващите среди международна обстановка.

Под ударите на съветската армия хитлеристите отстъпваха на запад. Бойните действия вече се водеха на територията на Полша, бяха пред прага на съседна Румъния. Българо-съветските отношения се намираха в критична точка и само стъпка ги делеше от скъсването и войната. Хитлеристите вече споменаваха за участие на българската армия във военните действия, ако съветските войски навлязат в Румъния и наближат границите на България. Това означаваше прехвърляне на огъня на войната и върху българска територия. А след включването в Тристранния пакт управляващите среди последователно избягваха прякото участие във военните действия и още повече се стремяха да не допуснат превръщането на българската територия в боен театър. Тази линия през лятото на 1944 г. се оказа под най-сериозна заплаха.

Само няколко дни след като правителството на Багрянов бе назначено, англо-американците откриха втори фронт в Западна Европа. Тутакси се посипаха нови съкрушителни удари върху хитлеристката военна машина. Изгледите за скорошно завършване на войната с пълен разгром на Германия се увеличаваха. Усилено се говореше за откриване на нов фронт от англо-американците - този път на Балканите, - при което България би била въвлечена във военни действия и в конфликт с Турция.

Правителството на Багрянов не разполагаше със сериозна вътрешна опора. Посрещнато на първо време с известни надежди, то не можеше да се надява на пълно доверие нито сред управляващите, нито сред опозицията. Не разчиташе и на опора отвън. Германците го приеха с недоверие. Съветската подкрепа бе немислима поне до удовлетворяване на исканията, предявени в съветските ноти. Не беше насърчителен и отзвукът от правителствената промяна в САЩ и Англия, както и в неутралните страни. Американските дипломати в Турция съобщиха във Вашингтон, че новият български кабинет е про-

германски. Английските вестници подчертаваха прогерманските тежнения на правителството и неговия председател. С тях се солидаризираше турският печат и допълваше, че правителството било съставено под германски ултиматум. Шведски и швейцарски вестници го наричаха куислинговско и предричаха, че ще изпълнява всички нареждания от Берлин.

Главният проблем във външната политика бяха българо-съветските отношения. Но неговото разрешение не зависеше само от добрата воля на правителството. Тук се намесваше преди всичко въпросът за отношенията с Германия, още повече че Багрянов диреще такова уреждане на отношенията със Съветския съюз, което не би накърнило чувствително отношенията с Германия.

С попълването на кабинета за министър на външните работи бе назначен дотогавашният пълномощен министър в Мадрид Първан Драганов. И той като Багрянов бе влязъл в политиката чрез царската канцелария. Като пълномощен министър в Берлин имаше значителен принос за присъединяването на България към Тристранния пакт. През 1942 г., разделяйки се с Хитлер на път за новия си пост в Испания, Драганов бе заявил: "Не зная какво бих могъл да сторя в Мадрид, но във всеки случай ще правя всичко, което мога за Германия". Две години по-сетне обстановката се бе изменила коренно, за да се парадира подобна преданост към хитлеристката кауза. През пролетта на 1944 г. той вече говореше в София за безизходното положение на Германия, против бездействието на правителството и сочеше изход: контакт с Англия и САЩ, без да се скъсва с Германия. Назначен за министър на външните работи, Драганов трябваше да приложи тази препоръка. Ала условията бяха такива, че трябваше да се заеме първо с отношенията със Съветския съюз.

Според твърденията на Драганов, двамата с Багрянов се уговорили по следната външнополитическа програма: избягване на конфликт със Съветския съюз и установяване на по-добри отношения с него; изтегляне на окупационния корпус; уреждане на еврейския въпрос; споразумение с Англия и Америка за излизане от войната. Тази програма изглежда по-скоро като рекапитулация от обективния ход на външната

политика на Багряновото правителство, отколкото като предварително очертан план. В нея обаче се съдържат елементи, които действително са били предначертани.

Между Багрянов и Драганов съществуваха отношения на приятелство и доверие, което позволяваше Драганов да поеме изцяло грижите за външната политика, докато Багрянов се отдаде главно на сложните вътрешнополитически игри, които предприе още с поемането на държавното управление. Техните пътища се поотдалечиха чак към края на август, когато правителството беше на издъхване.

На 14 юни П. Драганов се срещна с Бекерле за първи път в качеството си на външен министър. Той апелира за доверие към уреждането на отношенията със Съветския съюз, което било в интерес и на България, и на Германия. Разговорът имаше строго протоколен характер. Драганов не спомена как биха се уредили тези отношения, като се оправда, че още се ориентирал и не бил взел никакво решение. Някакво решение обаче изглежда, че все пак е имало. Филов вече бе успокоявал Бекерле горе-долу с Драгановите аргументи: политиката на новото правителство била същата, както на предишното, само методите й били изменени; тази политика била в интерес и на България, и на Германия; тя целяла "да отбие руската опасност", да избегне отварянето на нов фронт на Балканите. Но заедно с всичко това Филов молеше да се изтеглят германските части от Варна, за да се избегнел военен конфликт със Съветския съюз, а евентуално и с Турция.

Всѐ на 14 юни Драганов се срещна и с управляващия съветската легация Степан Кирсанов. Не съм нито русофил, нито германофил, а българофил - започна монолога си Драганов, в който не каза нищо конкретно. Той търсеше причината за състоянието на българо-съветските отношения в руската политика - както на царска Русия, тъй и на Съветския съюз,- което бе едностранчиво. Подчертавайки привързаността на България към Тристранния пакт, не се мотивираше с национални интереси, а с "развито чувство за чест". Желанието за приятелски отношения със Съветския съюз поставяше под условие: без България да се излага на опасност от страна на Германия.

Двата разговора разкриваха основната насока на политиката на Багряновото правителство, формулирана със създаването му: поддържане на съюзническите отношения с Германия и подобряване на отношенията със Съветския съюз, в която, според авторите на тази програма, и Германия, и Съветският съюз трябваше да открият свой интерес. Въпросът, който се поставяше пред Драганов, вече бе да намери конкретното разрешение на тази двояка цел.

Пред регентите Драганов посочи две възможности: първата - да се свика Народното събрание и то да реши. Самият той отхвърляше тази възможност по съображения, които значително превишаваха склонността на мнозинството в парламента за отстъпки пред съветските искания. Тя беше подхвърлена формално. Формулата, която Драганов препоръчваше: "изпълнение на договорните задължения спрямо Германия по Тристранния пакт и изпълнение на задълженията спрямо Русия, с която не сме във война", означаваше, без да излиза от Тристранния пакт и без да нарушава отношенията си с Германия, България да упражнява неутралитет спрямо съветско-германската война. Това би се реализирало, като се прекрати използването на българската територия (пристанища, летища и пр.) за военните действия на германците на Източния фронт. Такова беше първото изискване, което съветското правителство беше предявило с нотата от 17 април. Но след тази нота бяха последвали още няколко, в които се поставяха нови изисквания. Започвайки с удовлетворение на първото, Драганов имаше предвид, че то не би задоволило съветското правителство. В такъв случай той предлагаше да се възстанови консулството във Варна като втори етап в уреждането на българо-съветските отношения. Колкото и крайна да изглеждаше на Драганов тази стъпка, нея препоръчваха още през април петима министри в Божиловото правителство, а дори Филов бе сондирал вече мнението на Бекерле в това отношение. Ако и частичното удовлетворение на искането за консулствата не задоволи съветското правителство, въпросът трябваше да се постави пред Народното събрание.

Трите етапа, набелязани от Драганов, не означаваха разрешение на проблема. В това и самият той не се заблужда-

ваше. Предназначението им по-скоро бе да се отлага категорично становище по изричното условие, което поставяха не само Съветският съюз, но и Англия, и САЩ - за скъсване с Германия и излизане от войната. Предназначението им бе да се печели време до изясняване на международните събития, което да направи българското решение по-лесно и без риск от война и да доведе до реализиране на вътрешната програма на правителството за разширяване на социалната му база и за смазване на партизанското движение, с което да се отстрани вътрешната заплаха за режима.

На първо време Драганов не смяташе за нужно да пристъпи към цялостното удовлетворяване на едно или друго съветско изискване. Той предпочиташе словесни уверения, придружени с частични отстъпки, и то в области, в които германците нямаха пряк интерес. В такъв смисъл бе и политиката, която искаше да приложи - на "даване на дела", които да свидетелстват за стремеж към подобряване на отношенията, без пряко да се отговори на конкретните предложения. Моето желание е - говореше Драганов пред Бекерле - "да се поизмести въпросът" и вместо с конкретни отговори с "нови дела" да се уредят отношенията, да се спечели "малко доверие" или малко време, което да позволи да се "разчисти теренът", ако Съветският съюз продължи да настоява за консулствата. Целта е, разбира се - пише той на Славчо Загоров, - да се избегне откриването на консулствата; ако ли това въпреки всичко се наложи, то да стане по-късно и в този момент, когато всичко е разчистено, за да не се даде материал за обвинения от руска страна.

Преди всичко трябваше да се спечели разположението на германците за набелязаната програма. Като чувстваше, че хитлеристка Германия не е в състояние да наложи най-изгодната за нея политика, Драганов вярваше, че в края на краищата ще приеме тази програма като възможно най-благоприятната и за нейните интереси.

На 17 юни той уведоми Бекерле за взетото вече решение. Досегашните разговори и разменени ноти с Русия - каза Драганов - са довели до положение, при което един уклончив отговор ще докара до скъсване, което не е нито в наш, нито във ваш интерес. Скъсването щяло да създаде компликации на

Балканите, да усложни вътрешното положение, да доведе до война със Съветския съюз. Ние молим германското правителство - продължаваше Драганов - да даде възможност на България да избегне конфликта с Русия, като се прекрати използването на българските черноморски пристанища и българската територия във войната срещу Съветския съюз. И той поясняваше молбата си: изменилата се военна и политическа обстановка не позволявала на България, без риск да бъде въвлечена във война срещу Съветския съюз, да понася "известни отстъпки, правени досега", които били останали без особено значение за Германия, а биха послужили като повод за обвинения и конфликти със Съветския съюз. Становището на българското правителство позволявало да се печели време и ако все пак се стигне до конфликт, вината за него нямало да носят нито България, нито Германия. Накрая Драганов увери хитлеристкия пълномощен министър, че България остава вярна на задълженията си по Тристранния пакт и ще следва твърдо политиката на приятелство с Германия.

За разговора с Бекерле незабавно бе уведомен българският пълномощен министър в Берлин, натоварен да пледира в същия дух направо във Вилхелмщрасе. Сл. Загоров посети държавния секретар на германското Външно министерство. Той го увери, че схващането на българското правителство не произлиза от желание да се измени дотогавашната политика, а само от стремеж да се намери най-доброто разрешение с оглед на общите германо-български интереси. Вече от себе си Загоров добави, че новият кабинет се състои от "искрени привърженици на германо-българското правителство" и заслужава да бъде уважен.

Първата отстъпка, която правителството възнамеряваше да направи, бе частичното удовлетворяване на съветското искане от 17 април, като при това се избегне прекият отговор на нотата. Тя се смяташе и най-приемлива за германците, за които, както Драганов подчертаваше пред Бекерле, черноморските пристанища вече нямаха предишното значение. За консулствата не ставаше дума.

Въпреки че становището за отношението към Съветския съюз бе утвърдено на 15 юни, няколко дни след това Драганов

отбягваше среща с Кирсанов. На легацията в Москва той телефонира, че отговорът на съветската нота щял да се забави поради важността на въпроса и поради условията, в които се работело. В действителност се очакваше мнение от Берлин, още повече че първата реакция на Бекерле бе неблагоприятна. Веднага след разговора с Драганов той се оплака пред Филов, че неговото правителство води политика на завой. Ал. Цанков, който обикновено съгласуваше постъпките си с германската легация, посети регентите, за да обвини правителството, че готви завой и да заплаши, че с него, Цанков, били "националните сили".

На 19 юни Драганов прие управляващия съветската легация. Отново той говори за решимостта на правителството да изгражда върху здрави основи българо-съветските отношения, да не допусне нищо, което да ги помрачи, апелира за спокойствие и търпение. И този път Кирсанов не получи нещо по-конкретно от уверения. Нотата за консулствата старателно се избягваше, но, подмятайки, че заявленията му надхвърляли исканията, Драганов даваше да се разбере, че конкретен отговор на искането в нотата няма да последва. За да оправдае мълчанието си по този въпрос, той отново използва заплахата с германска окупация. С прибързани действия - казваше той - България може да бъде сполетяна от съдбата на Унгария. Накрая Драганов уведоми Кирсанов, че се готви да замине за Варна, за да провери сам дали има факти, които противоречат на правителствената политика и да ги отстрани, ако такива се констатират; а също така за намерението си да посети Берлин, с цел да обезпечи провеждането на тази политика.

По време на престоя във Варна Драганов установи, че в пристанището се намират 60 кораба с германски флаг и ято хидроплани. Всички били военни и нито "можело да се укрият", нито пък да се продължи с отричането на очевидни факти пред съветската легация. Завърнал се в София, той предложи следните мерки: корабите за отбрана да останат в пристанището, "по-добре под български флаг и екипаж"; нападателните кораби да се изтеглят или минат под български флаг; да се забрани от български пристанища да излизат военни кораби за придружаване на конвои; незабавно да се изтеглят хидропланите.

Режимът на черноморските пристанища трябвало да бъде като на неутрална държава. Драганов възнамеряваше да оправдае задържането на отбранителните средства с положението на война с Англия и САЩ и с несигурното поведение на Турция, което й налагало да бди за отбраната на границите си.

Регентите одобриха предложението на външния министър, което заобикаляше другите конкретни въпроси в съветските ноти: използването на летищата и на цялата българска територия от Вермахта, особено въпроса с консулствата. Ограничените разпоредби съвсем не се съгласуваха със задълженията на една неутрална държава. По-сетне самият Драганов признаваше тяхната непоследователност, допускаше, че било възможно и друго отношение към нападателните средства - не изтегляне, а обезоръжаването им. Но това - обясняваше той - би представлявало преждевременна авантюра, която щяла да доведе до конфликт с германците или до преврат от страна на Цанков.

На 24 юни Драганов уведоми Бекерле за впечатленията си от посещението във Варна и за решенията на правителството относно черноморските пристанища. Двамата се съгласиха да се назначи съвместна военна комисия, която да определи кои бойни средства ще се считат нападателни и кои - отбранителни. Същевременно, по негово нареждане, Загоров извести Вилхелмщрасе за становището на правителството и настоя за бърз отговор. В писмо до легацията в Москва Драганов изложи защитаваните от него разбирания в разговорите с Кирсанов, които пълномощният министър Иван Стаменов трябваше да отстоява и в съветското външно министерство. Единственото конкретно доказателство, което Стаменов можеше да приведе в полза на приятелските уверения на Драганов, бе обещанието да се вземат мерки "във връзка с ходенето във Варна".

Все така неопределено бе заявлението, което Драганов направи пред Кирсанов на 24 юни. След като му съобщи, че във Варна е констатирал "някои неща, които са несъвместими с политиката, която правителството желае да прокарва - на приятелски отношения със Съветския съюз", той обеща да се създаде по Черноморието обстановка, която "да не е в противоречие с обстоятелството, че България не е във война със

Съветския съюз". Кирсанов явно бе неудовлетворен. Може ли да сметне това за отговор на съветската нота? - внимателно подхвърли той. Драганов пак предпочете заобиколките. И пак се оправда със заплахата от германска окупация: правителството трябвало да действа с предпазливост, тъй като имало "някои, на които приятелството между България и Русия не се нрави и може да ни създаде трудности и усложнения на положението на Балканите"; отново апелира за подкрепа и против искания, които само щели да предизвикат усложнения.

От двата разговора на 24 юни Драганов излезе със смесени чувства. Той бе насърчен от съгласието на Бекерле за съвместна военна комисия. В това откри белег за готовността на германците да се изтеглят от Варна. Въпросът на Кирсанов за консулствата го смути. Той го тълкуваше като указание, че съветското правителство не ще се задоволи с полумерки. При все това Драганов заключи, че друг изход нямало, освен да продължи с политиката за "даване на конкретни дела", която можеше, ако не да събуди известно доверие в Москва, то поне да спечели време. В краен случай - докладваше той пред регентите,-ако откриването на консулствата стане неизбежно, то ще имаме време да разчистим всичко, което би дало повод за обвинения от руска страна, че търпим несъвместими с неутралитета ни неща.

Оптимизмът по отношение на германците се оказа преси-лен. Всъщност, съгласявайки се със съвместната комисия, Бекерле смяташе, че задачата й е да пази германските позиции на Черноморието, като само се камуфлира характерът на бойните единици. На заседанията на комисията германските представители изкараха всички бойни средства отбранителни, а по отношение на хидропланите предлагаха да останат с преоблечени в български униформи германски войници.

Потвърдиха се и тълкуванията, които Драганов правеше на въпроса на Кирсанов по време на разговора им от 24 юни. В последните дни на месеца отговорен представител на Наркоминдела заяви на българския пълномощен министър, че съветското правителство настоява за отговор на нотата от 18 май, че от точния отговор на конкретното предложение ще проличи дали има реално подобрение на отношенията или не.

Драганов поиска от Бекерле стриктно изпълнение на решението за варненското пристанище. По-специално той настоя за бързо вдигане на хидропланите, което според него би представлявало едно "дело", годно да спечели малко доверие или време за спокойно изтегляне на нападателните средства. Същевременно той подготви проект за отговор на нотата от 18 май, който трябваше да се връчи в случай че съветското правителство не се задоволи с "делата". По искане на Рибентроп, предадено както чрез Сл. Загоров, така и чрез Бекерле, проектът му бе пратен за мнение.

В Берлин обаче продължаваха да мълчат по решението за черноморските пристанища. Наистина, на 29 юни Бекерле увери Драганов, че е получил нареждане да съдейства на българското правителство, ала на 2 юли Сл. Загоров съобщи, че Вилхелмщрасе още не бил взел становище. За сметка на това мнението по проектоотговора на съветската нота пристигна бързо. Рибентроп се съмняваше, че с тази политика българското правителство ще избегне конфликта със Съветския съюз. Съмнението говореше за неодобрение на самата политика. Но каква политика да води правителството - по това Рибентроп мълчеше. И аз имам тези съмнения - заяви Драганов на Бекерле,- но по-добре ли е ние да предизвикаме конфликта? В България - допълни той - никой не би разбрал, че за едни консулства можем да дойдем до конфликт с Русия.

На 5 юли Сл. Загоров съобщи, че висш чиновник на Вилхелмщрасе предал неофициално намерението на Германия да се съгласи с изтеглянето на германските нападателни средства от българския черноморски бряг. Това съгласие се представяше като израз на доверие в искреността на българското правителство, на подкрепа за неговата политика, като доказателство, че Германия не желае да вкара България във война със Съветския съюз. Същевременно то се обявяваше за "първа и последна отстъпка" и се придружаваше с предупреждението, че Съветският съюз търси конфликт с България и рано или късно той щял да избухне.

Без да има официално потвърждение на германското становище, Драганов уведоми управляващия съветската легация, че решението за изтегляне на нападателните средства от

Варна е осъществено и че занапред правителството не ще допусне нищо несъвместимо с неутралитета на България спрямо Съветския съюз. Но очакваният ефект от тази декларация не се получи. Кирсанов изобщо не взе отношение към нея, а пак постави въпроса за консулствата. За Драганов не оставаше друго, освен отново да прибегне до фразеологията. Въпросът с консулствата е второстепенен - отговори той. При политиката, която водим, и при взаимно доверие няма нужда от консулства. И, естествено, последва обичайният аргумент - опасността от "унгарско усложнение" за България.

Най-малкото, което може да се каже за декларацията на Драганов пред Кирсанов, е, че тя бе преждевременна. Едва на 11 юли държавният секретар на Вилхелмщрасе направи официално известие на българския пълномощен министър в Берлин, в което се казваше: "В отговор на многократните ви постъпки, предайте на българското правителство, че е наредено да се вдигнат от Варна не само десантните лодки, но също и аеропланите. С това се създават предпоставки необходими, за да може българското правителство да прокара политиката на мир, приятелство и лоялност, която иска да следва спрямо Русия. Германското правителство прави това принципиално, противно на схващанията си, действащо само от желанието на хората, които ръководят днес българската политика. Бекерле съобщи, че министър Драганов е изявил готовност да държи Рибентроп в течение на онова, което България ще предприеме. Рибентроп благодари и се надява, че в случая българският отговор на руската нота ще му бъде направен достояние, преди да се връчи на Русия." Това съобщение Бекерле предаде на Драганов на 12 юли.

Въпреки германското заричане за "първа и последна отстъпка", въпреки признанието си, че вършат това против убежденията си, самият факт, че Берлин се съгласи с българското искане, и то не само за да се демонстрира разположение към Багряновото правителство, но и за да не се пречи на политиката му на "мир, приятелство и лоялност" спрямо Съветския съюз, говореше за промяна в българо-германските отношения. Хитлеровото правителство си даваше сметка за нуждата от нов подход към България. Без да има сила да наложи

напълно изгодна за него политика, то биваше вече принуждавано да прави компромиси, да отстъпва, с цел да не допусне, поне докато е възможно, излизането на България от Оста. Това показва, че се създаваха условия за независимост на българската външна политика, за самостоятелно решаване на съдбоносните за бъдещето на България проблеми. Друг е въпросът доколко българските управляващи среди желаеха и бяха способни да се възползват от тези създаващи се благоприятни условия и възможности.

Изобщо през първия етап от управлението на правителството на Багрянов (1 юни до средата на юли) в българската външна политика доминираше почти изцяло проблемът за отношенията със Съветския съюз и във връзка с него - за българо-германските отношения. Като се стремеше нито да наруши българо-германския съюз, нито да предизвика война със Съветския съюз, правителството откри линията на "даване на дела", реализирана при пълно съгласие с германците. За Съветския съюз "делата" очевидно бяха неудовлетворителни, за Германия - прекалени. И Драганов трябваше да се оправдава пред германците с възможността от военен конфликт със Съветския съюз, а пред съветските дипломати - с опасност от окупация или преврат; пред германците се мотивираше с нуждата да се печели време, а пред съветските дипломати - отхвърляше упреците, че правителството се стреми да печели време, уверяваше, че води политика с оглед на бъдещето. Всичко това влиза вероятно в тънкостите на дипломатическото изкуство. Историческата наука се занимава с фактите, които са единствените свидетелства за действителните насоки на политиката на Багряновото правителство спрямо Съветския съюз и Германия.

Правителството на Багрянов желаеше искрено да избегне конфликта със Съветския съюз и да спечели доверието му. Но това желание то подкрепяше само с декларации. Набелязаната от Драганов линия на "дела", предназначена да служи като доказателство на декларациите, представи едно единствено "дело" - изтеглянето на корабите и хидропланите от Варненското пристанище, които и за самата Германия нямаха вече значение. По искането за консулствата се пазеше мълча-

ние, макар да бе приета по принцип отстъпка и в това отношение, но като следващ етап. На практика се смяташе за още рано да се пристъпи към решително уреждане на българо-съветските отношения, а за достатъчно - да се демонстрира, че правителството има такива намерения, които ще се приложат при по-благоприятна обстановка. И оттук, главната линия в отношението към Съветския съюз бе печеленето на време, изчакването, протакането. Без да се влошат по-нататък в сравнение с времето на Д.Божилов, българо-съветските отношения не се подобриха. Положението на България като база на хитлеристката война срещу Съветския съюз си остана почти непроменено.

По отношение на Германия правителството на Багрянов внесе едно изменение във водената дотогава политика - от избягването на допълнителни ангажименти се премина към отказ от някои приети по-рано задължения. Като продължаваше да държи на основните си задължения по Тристранния пакт, то убеждаваше Германия, че е в неин интерес върху тази основа да добие германското съгласие за някои отстъпки. Въпреки недоверието, което хитлеристите изпитваха към Багрянов, те в края на краищата одобриха политиката по отношение на Съветския съюз с явното съзнание, че не са в състояние ефикасно да й противодействат. Че тази политика съвсем не бе по вкуса им, личеше от внушенията, които правеха, че тя нямало да постигне целта си, че Съветският съюз щял да скъса с България, когато му било нужно, както и от усилията да не допуснат конкретното й реализиране или да наложат само формални мерки.

Пред съветските дипломати Драганов винаги се оправдаваше с опасността от германска окупация или от преврат, извършен от средите около Ал. Цанков. Тази опасност се преувеличаваше.

Решаващо за предпазливостта на политиката бе убеждението, че Германия ще съумее да се измъкне от погрома, като сключи сепаративен мир било със Съветския съюз, било със западните държави. Мнозина се уповаваха на разногласията между съюзниците, на противоречията между Англия и САЩ, от една страна, и Съветския съюз, от друга. На тях се залагаше

много и в Берлин, и в София. Не липсваха и по-реалистични преценки за състоянието на отношенията сред съюзниците. Пълномощният министър в Анкара съобщи в София мнението на американския посланик, че противоречията няма да ползват германците и не ще оказват влияние върху хода на войната, докато Германия не бъде разбита. Ала тези предупреждения рядко се приемаха за искрени. Повечето искаха да вярват, че пред опасността от разширяване на съветското влияние в Европа англо-американците ще потърсят разбирателство с Германия. Хитлеристкият пълномощен министър в София беше между тях. Като признаваше, че вече смята за "трудна" "пълната победа на Германия", той се крепеше с мисълта, че на Запад се засилвало "убеждението за опасността от болшевизма и така щяла да се обедини цяла Европа" против Съветския съюз. Пред приближаващия военен погром в хитлеристката върхушка се появиха привърженици дори на разбирателството със Съветския съюз. Тази идея блазнеше и българския външен министър. Още като пълномощен министър в Мадрид той разкриваше преимуществата й пред германския посланик, убеждаваше го, че споразумението със Съветския съюз е единствен път за спасението на Германия. Вече като ръководител на българската външна политика Драганов се изказваше в този дух пред Бекерле, пред германския военен аташе в София, пред германския посланик в Анкара фон Папен. С това можем да си обясним донякъде и значението, което Драганов лично отдаваше на българо-съветските отношения.

Тъй или инак, разчитайки на разногласията сред съюзниците, на сепаративен мир с едната или другата страна, не се бе изпарила напълно вярата във възможността за Германия да намери благоприятен изход от войната, а с това да продължи да бъде опора за режима в България.

През по-голямата част от първия етап на Багряновото управление не се взеха по-енергични мерки за контакт със западните държави. В щрихираната най-общо програма по външната политика, за която Драганов споменава, се говори за споразумение с Англия и САЩ, ала самият Драганов допълва, че ставало дума за "разговори, но не още преговори".

Преди да се изложи как тази линия бе осъществена, е нужно да се покаже, поне доколкото източниците позволяват,

какво бе отношението на САЩ и Англия към България по това време.

През годините на войната правителството на САЩ проявяваше относителна въздържаност спрямо европейските проблеми. Рузвелт бе противник на Чърчиловите планове за дебаркиране в Европейския югоизток. Американските управляващи фактори подложиха на критика английската интервенция в Гърция през декември 1944 г. Близкият до Рузвелтовите среди американски автор Шерууд обяснява така мотивите на президента на САЩ: ако англо-американската сила бе концентрирана в Европейския юг или югоизток, кой би попречил на русите да проникнат чак до Рур, Саар и даже до Нормандия? Това бе обаче само едната страна на американските съображения. Рузвелт имаше ясна представа за решаващата роля, която Съветският съюз играеше във войната срещу хитлеристка Германия. Чак до средата на 1944 г. на континента не съществуваше равностойна военна сила. Дълго време вторият фронт бе само предмет на дискусии и обещания. Успешният ход на войната в Европа зависеше от съветската военна сила и мощ. В същото време Рузвелт предвиждаше, че след войната Съветският съюз ще се превърне в решаващ фактор на международните отношения и че бъдещето на света ще се определя до голяма степен от съветско-американските отношения. От тези съображения се ръководеше политиката на американския президент през войната за сътрудничество между двете страни. И за нейния успех той показваше готовност за компромиси и отстъпки. Тогавашният английски външен министър А. Идън не скри учудването и раздразнението си, когато в разговори с Рузвелт през март 1943 г. разбра, че той подкрепя правото на Съветския съюз върху балтийските републики, присъединените от Полша територии и исканията му към Финландия.

В навечерието на срещата на Рузвелт с Чърчил през лятото на 1943 г. във Вашингтон бе изработен доклад върху възможното съотношение на силите в следвоенна Европа. Заключението на доклада бе: тъй като във войната Съветският съюз е решаващият фактор, трябва да му се окаже всичката възможна помощ и се приложи всичко, за да се спечели

приятелството му; и тъй като без съмнение той ще доминира в Европа след войната, е наложително да се установят и запазят най-приятелски отношения с него. Според Шерууд от заключенията на този документ Рузвелт се е ръководел по време на разговорите си със Сталин в Техеран и Ялта.

От началото на 1944 г. се забелязват известни колебания в тази политика. По това време подготовката за втори фронт бе доста напреднала и дейното участие на англо-американските войски на европейския боен театър - предстоящо. Американското оръжие се готвеше да поеме своя дял от освобождението на Европа. А с това се появиха намерения за ограничаване на съветското влияние върху стария континент. Тези намерения надхвърлиха границите за действие на втория фронт, насочваха се и към Балканите, където съветските интереси бяха добре познати. Диренето на контакти с България не бе дело на случайни посредници. То бе в пряка връзка с новите веяния в американската политика.

Към края на 1943 г. българският пълномощен министър в Анкара Никола Балабанов установи връзка с американския агент Анжело Куюмджийски. Правителството на Божилов одобри тази стъпка, тъй като не можеше да остави без никакъв отговор интереса, който американците проявяваха към Балканите. Но то не мислеше, че е дошло време да се дири помощта на могъщата задокеанска държава. Мисията на Балабанов бе да пледира за спиране на бомбардировките и да разузнае за отношението, което САЩ биха имали към обединена България. От българска страна не се поемаше никакъв ангажимент. При все това американската дипломация прояви силен интерес. Създаде се впечатление, че България едва ли не е поискала примирие. Заместник държавният секретар Стетиниус нареди да се информира съветското правителство както за постъпката на софийския кабинет, тъй и за американското предложение да се изпрати българска мисия в Кайро. Щом се получи съветското съгласие, Рузвелт лично извести Чърчил за него и Чърчил веднага даде и своето.

По силата на договорености между трите велики съюзени държави в Лондон заседаваше европейска съвещателна комисия. Тя бе натоварена да изработи подробни препоръки за условията на капитулацията за всяка европейска страна, с

която една от трите сили бе във война. Американците подготвиха предварителни документи по отношение на капитулацията на България, които трябваше да се представят пред комисията. Тъй като съветското правителство показваше известни резерви към американската припряност, било като възразяваше срещу разглеждането на този въпрос в комисията, било като изразяваше съмнение в своевременността на подобна дискусия, държавният секретар на САЩ предложи условията за капитулация на България да се съставят от американските и английските представители в комисията, а съветският да има право на забележки и препоръки по всеки въпрос. Именно тази процедура се възприе.

По същото време в Държавния департамент се изработваше специален документ за България. В него се отбелязваха особеностите на положението ѝ, подчертаваше се заинтересоваността на САЩ от по-бързото ѝ излизане от войната и като главна пречка в това отношение се сочеше нежеланието на българското правителство да се изтегли от довоенните територии на Югославия и Гърция. Формираше се американското гледище по териториалния проблем: България да евакуира всички съюзнически територии, като граничните въпроси се оставят за разглеждане след войната; Крайовската спогодба се преценява като приемливо уреждане на българо-румънската граница; въпросът за Македония и излаз на Егея се предоставя за обсъждане от бъдещата мирна конференция. Онова, което буди особен интерес в този документ, е изразеното безпокойство по отношение на съветската политика спрямо България. Евентуалното настояване на Съветския съюз за засилена България чрез присъединяване на Северна Добруджа и български излаз на Егея криеше според американците перспектива за разчистване на пътя на Съветския съюз към Средиземно море.

През 1943 г. американското правителство поддържаше твърдо тезата за безусловната капитулация като единствен начин за Германия и съюзниците да излязат от войната. През март 1944 г. именно държавният секретар на САЩ предложи на съветския външен министър да се откажат от принципа за безусловна капитулация по отношение на сателитите.

Активизирането на американската политика в Европейския югоизток от началото на 1944 г. лежеше в основата на постъпките на нейните дипломати и емисари пред българското правителство. Значителният интерес, който се проявяваше към поведението на България, се дължеше на военни и политически съображения. Военните преобладаваха, но и политическите не заемаха последно място. Вестите, които идеха във Вашингтон за настроенията в България, не можеха да не тревожат американските политици. Завърнал се от София, българският пратеник в Турция Киселов съобщи, че съветското влияние нараства дори сред опозиционните буржоазни среди. Американският генерален консул в Цариград докладваше за острия конфликт, назряващ между висшите класи, които желаели България да излезе от войната без големи промени във формата на управление и в социалната система, и левите елементи, които се стремели към радикални промени в управлението и в системата.

Естествено, американската дипломация нямаше интерес да толерира съветското влияние в България и българската левица. Нейните симпатии бяха безусловно към т.н. "умерени елементи", още повече че и те показваха определено предпочитание към американската политика. Американският консул в Цариград характеризираше Киселов като политик с антигермански и антисъветски убеждения и добре разположен към американците. В друго дипломатическо донесение от Цариград се посочваше, че "умерената група политически лидери" (в нея се включваше и Н.Балабанов) съзнавала безразсъдството на прогерманската политика и имала за цел да спаси страната от пълен политически крах и от превръщането ѝ в комунистическа държава. Те вярвали, че единственият начин да се запази "сегашната държавна форма на управление" бил да се скъса с германците в подходящ момент, да се влезе в споразумение със съюзниците и се консолидира правителството, преди комунистите и другите крайни елементи да заграбят властта и установят свой собствен режим. По такъв начин, с усилията си към подготовката и осъществяването на бързото излизане на България от войната, САЩ протягаха ръка на тази "умерена група", чиито политически цели съвпадаха с политическите цели на американците.

При това те държаха да подчертаят и своята благосклонност към България: в предварителните документи по българската капитулация американците признаваха присъединяването на Южна Добруджа, даваха обещание за дискутиране на останалите териториални спорове на бъдещата мирна конференция, сами поеха почина за отказ от принципа на безусловна капитулация по отношение на сателитите. Всичко това трябваше да печели благоприятен терен за политиката им на Балканите. А главната цел бе да се спре съветското разширение към Средиземно море.

Все още това представляваха само началните стъпки на следвоенната политика на САЩ. Върху тях лежеше отпечатъкът от традиционния американски изолационализъм и на военновременното сътрудничество със Съветския съюз. Идеята за участие в европейските проблеми вече изпъкваше, но амбициите бяха още относително скромни: американците се виждаха повече като арбитър в разрешаване на спорните въпроси, отколкото като главна сила в Европа. Надделяваше още тенденцията, според която съветското влияние би могло да се ограничи чрез изграждане на сериозна контрабалансираща сила в Европа в лицето на Англия. Затова в общи линии се признаваше преимуществото на английските интереси на Балканите. Избягваше се открит сблъсък на съветско-американските противоречия.

От пролетта на 1944 г. английското правителство бе обхванато от силна тревога пред възможните последици от стремителното напредване на съветската армия на запад. Усилията на Чърчил през 1942 и 1943 г. за дебаркиране на Балканите бяха насочени срещу разпространяването на съветското влияние върху европейския континент. Ала те не се увенчаха с успех. Подготовката за откриване на втори фронт в Западна Европа вървеше с ускорен темп и вече бе очевидно, че насоката на англо-американския удар няма да се промени. С това освобождението на Източна и Югоизточна Европа се предоставяше на съветското оръжие. Според общата договореност между Сталин, Рузвелт и Чърчил правителството, което поемаше военната отговорност в дадения район, имаше правото да взема всички решения, отнасящи се до района и изисквани от

развитието на войната. Тъй като на Съветския съюз именно се възлагаше военната отговорност за източноевропейските, централноевропейските и балканските страни, с това фактически се признаваше и неговата политическа отговорност за тях.

При това положение английската политика се опита да запази своите позиции, като демонстрира заинтересованост и наложи участието си в решаването на бъдещата съдба на този район в Европа. Под нейн патронаж през юли 1944 г. се постигна компромис между югославското кралско правителство, поддържано от англичаните, и националноосвободителното движение в Югославия. При нейно посредничество през август в Москва се състояха преговори между представител на установеното в Лондон полско емигрантско правителство и Й. В.Сталин.

Главната идея на Чърчил обаче бе да се сключи политическо споразумение със Съветския съюз относно страните в Централна и Югоизточна Европа, с което да се признаят и английските интереси в тях.

На 2 май 1944 г. английският външен министър А. Идън докладва пред военния кабинет мнението си, че след войната Източна Европа и Балканите ще бъдат доминирани от русите. Тази перспектива се обсъди и от имперска конференция, на която се приеха и мерките, с които английското правителство да защити своите интереси. На 5 май Идън предложи на съветския посланик в Лондон споразумение между двете страни, според което Великобритания трябвало да поеме ръководството на работите в Гърция, а Съветският съюз - в Румъния. Съветският посланик поиска да узнае предварително гледището на САЩ. Чърчил се обърна с послание до Рузвелт. Някои обезсърчителни признаци - пише той - ни карат да мислим, че могат да възникнат различия между нас и русите по следваната политика в балканските страни, по-специално в Гърция. Ето защо ние предложихме на съветския посланик да сключим едно практическо съглашение, по силата на което Москва би упражнила преобладаващо влияние в Румъния, а ние в Гърция. Такова споразумение би съответствало на сегашното развитие на военната обстановка, тъй като Румъния попада в зоната на действие на руската армия, докато Гърция

остава в зоната на съюзническото командуване в Средиземно море. Нашето намерение не е да делим Балканите на зони на влияние - споразумението ще се прилага само по време на войната и не ще засегне правата и отговорността на всяка от трите сили по време на уреждането на мира.

Ненадейно за Чърчил американците посрещнаха хладно тази инициатива. Рузвелт изказа опасение, че споразумението щяло да доведе до засилване на противоречията и до разделяне на Балканите на зони на влияние. Все пак под натиска на упоритя английски премиер американците направиха стъпка назад - съгласиха се споразумението да се приложи само опитно, и то в тримесечен срок. Този път обаче Сталин се позова на подозренията на Вашингтон, за да отложи решаването на въпроса, докато САЩ не дадат убедителен отговор.

Едновременно с тази размяна на мисли английското правителство упражняваше силен натиск върху Турция да скъса отношенията с Германия, без да изисква скъсването да се придружава с обявяване на война. И в това отношение Сталин не се присъедини към английската настойчивост.

Без да постигне конкретен резултат, инициативата, която английското правителство поде през май 1944 г., разкриваше релефно целта му на Балканите. Тя изразяваше опасенията му пред резултатите от съветското настъпление и желанието му да спаси поне онова, което имаше жизнено значение за политиката му. Заплахата се увеличаваше и от наличието на силни националноосвободителни и антифашистки движения в страни като Югославия, Гърция, Албания и България, възглавявани от комунистическите партии с очевидни радикални тежнения. Съединяването на съветското настъпление с тези движения би създало реална перспектива за откъсване на Балканите от западното влияние. Английското правителство не бе в състояние да наложи едно изцяло съответствуващо на предпочитанията си развитие на събитията. Най-неотложна бе задачата за консолидиране на позициите му в Гърция и Турция, като се осигури незабавно присъединяване на Турция към антигермански лагер и като се установи в Гърция антикомунистически режим. Изборът на Гърция и Турция свидетелстват, че главното намерение е да се отдалечи Съветският съюз от

достъпа до Егея и Средиземноморието. Англия демонстрираше интерес и към Югославия, ала тук тя се задоволяваше със споразумението Тито-Шубашич, което според нея изравняваше английското и съветското влияние в тази страна. За сметка на това Чърчил признаваше на Съветския съюз правото на отговорност за развитието на събитията в Румъния.

България бе все още извън преките сфери на дискусиите. За нея се споменаваше само в писмото на Чърчил от 8 юни, което бе връчено в Държавния департамент от английския посланик в САЩ. Тук мащабът на предложението се разширяваше. Изглежда разумно - пише Чърчил - русите да поемат отговорността по отношение на Румъния и България, а британците - по отношение на Гърция и Югославия. Това свидетелстваше за готовността на Англия да признае съветската отговорност и в България. Докато Румъния бе във война със Съветския съюз, България поддържаше дипломатически отношения с него и за еволюцията на събитията можеше само да се гадае. В това отношение перспективите бяха две: война със Съветския съюз срещу България (за този случай се отнасяше английската готовност да признае отговорността на Съветския съюз в страната),: примирие на България само със западните държави или английска военна намеса с помощта на Турция, което би дало основание да се предяват английски претенции и спрямо България. По-сетнешните разговори между Чърчил и Сталин по тези въпроси показаха, че макар и да настояваше за известно влияние върху развитието на България, Англия признаваше преобладаващата роля на Съветския съюз тук.

Интересно е поведението на САЩ, което всъщност торпилира английската инициатива по това време. Американската резервираност не бе никак странна. Тя произтичаше от новите моменти във външната политика на САЩ, от пораждащите се амбиции за участие в европейските проблеми, от стремежа на американската политика да се наложи първо като арбитър в решаването на спорните въпроси, а после и като главна сила в Европа. При тези условия предложенията на Чърчил се приеха като опит да се отстранят изцяло САЩ от Балканите, да се пренебрегне напълно ролята им в този район. А това изглеждаше като удар срещу формиращата се вече политика

за американска хегемония в следвоенния свят.

Във Вашингтон и Лондон усилено се подготвяха условията, при които България би могла да излезе от войната. Двата проекта - американският и английският, бяха представени на Европейската съвещателна комисия. Въз основа на тях трябваше да се изготвят общи условия за капитулация на България пред западните държави.

При всички тези факти Багряновото правителство нямаше основания да възлага големи надежди на англо-американската политика. Англия, както видяхме, признаваше преобладаващата роля на Съветския съюз в България. Тя, разбира се, не би се отказала от някакъв ход, с който да постави съветската политика пред свършен факт, ала в крайна сметка ограничените претенции, които предявяваше, повече трябваше да й служат, за да принуждават Съветския съюз към отстъпки в други райони. САЩ показваха по-голяма заинтересованост, но и те избягваха остри конфликти със Съветския съюз. Поради всичко това българските управляващи среди не можеха да разчитат на пряка, открита поддръжка от западните държави за политическия и обществения строй в страната. На тях не можеше да се разчита и по отношение на едно по-благоприятно излизане от войната. Проектите, които бяха изготвени, предвиждаха тежки икономически и политически условия, включително изтеглянето от Македония и Тракия.

На първо време правителството не прояви собствена инициатива за връзка със западните държави. Само бяха продължени ограничените контакти, установени от предишния кабинет.Главна връзка все още бе Георги Киселов, което свидетелстваше, че правителството не възнамерява да излезе от информативните рамки. На 27 юни Балабанов предложи на Външното министерство да се разреши на Киселов да се срещне с бившия американски пълномощен министър в София Ърл, работещ в американската легация в Анкара, за да узнае от него "нещо" за положението в Америка и за схващанията на Рузвелт относно Балканите. "Разбира се, че може" - резюлира телеграмата Драганов.

През юни Киселов се срещна няколко пъти с американския дипломат в Цариград Бляк и се опита да разсее недовери-

ето към новото българско правителство. Той уверяваше, че Багрянов желае да спаси България от "сегашното опасно положение" и че търси начин да излезе от войната в удобен момент. Бляк обаче беше скептик и като сочеше конкретно политическите симпатии на членове на правителството, предричаше, че то ще води "отчаяна германофилска политика". Той укоряваше правителството, че е оставило без отговор спирането на бомбардировките. Макар да смяташе, че Македония е българска земя, Бляк предупреждаваше, че "сега не може да се получи изцяло". Като заплаха срещу пасивността на правителството той използуваше една струна, на която то бе изключително чувствително: "Вие знаете - казваше той, - че ние не искаме комунистическа България".

На 4 юли Киселов се срещна отново с Бляк и още един американски дипломат. Моментите са опасни - му заявиха те - Русия върви бързо към Варшава и Източна Прусия. Ако искате да запазите известни позиции, трябва да дадете уверения, че няма да продължавате германската политика и щом имате възможност, ще излезете от войната, като вие сами решите кой е най-удобният момент, за да сторите това. Когато този момент настъпи, ще се обсъди начинът и техниката на влизане в официални преговори. Разбира се, няма да получите обединена България, но не знаем какво ще получите от новите земи. Двамата споделиха също така мнението на американските среди; според което новата съветска офанзива нямало да се насочи към Гърция и Букурещ, а към Будапеща, така че Балканите щели да останат изолирани и "да паднат от само себе си".

Известията на Киселов помагаха да се добие представа за американското отношение относно България. Сигналите за недоверие към състава на правителството и политиката, която то би водило, не бяха тревожни, тъй като те се придружаваха с прояви на определен интерес към по-нататъшната насока на събитията в България, породен най-вече от перспективата за нарастване на съветското влияние и за комунистическа власт. За да подтикнат софийските управници към по-решителни действия, те не предявяваха искания за незабавен завой, а биха се задоволили само с официално уверение за готовността на България да излезе от войната. При това на българското

правителство се предоставяше да определи само кога моментът за реализиране на това уверение е най-подходящ, т е. искаше се горе долу такава декларация, каквато унгарското правителство бе направило още през септември 1943 г. Американците напомняха, че териториалните претенции на българското правителство са нереални. Но интересът им към България прозираше от обещания, които даваха надежда за частичното им удовлетворяване при сключването на мира. Такива моменти се съдържаха в американския проект за условията за примирие. Подобни изводи можеха да се направят и от изказванията на Бляк.

Оптимизъм вдъхнаха прогнозите на американските дипломати, според които предстоящата съветска офанзива щяла да се насочи към Централна Европа. От българската легация в Токио потвърждаваха тези прогнози, макар че според японски източник, след като дебаркирането в Далмация закъсняло, Съветският съюз можел да предприеме самостоятелни акции на Балканите.

Драганов запозна регентите с американските препоръки. Бе решено Киселов да даде "необвързващ отговор". Не може да се каже на Бляк, че правителството има намерение в най-скоро време да излезе от Оста и да скъса с Германия - казваше Драганов. - Трябва да се пазим не само да не извършим някаква подлост, но и да не дадем основание, че сме готови на такава подлост. Американците искат да изпъдим германците - продължаваше Драганов. - Ако действаме сами, значи война с Германия, ако дойдат англо-американците или турците да ни помогнат, значи да станем театър на военни действия. Тогава - питаше той, - де е ползата за България? Дори и съвсем скромното американско предложение се стори на българското правителство рисковано и преждевременно. Необвързващият отговор, който трябваше да даде Киселов, бе равностоен на учтив отказ.

По нареждане на външния министър бе повикан пълномощният министър в Анкара. Киселов побърза да увери американците, че Балабанов ще се върне скоро със съобщение от българското правителство за намерението му да излезе от войната.

В София Балабанов докладва за разговорите и за предложенията. Правителството го упълномощи да отговори, че главната цел е да се осигури излизане от войната и разрешаване на националните проблеми по мирен път. Като доказателство трябваше да посочи наложените ограничения върху германския транспорт в страната, изтеглянето на германските сили от Черноморието, както и намеренията за изтегляне на корпуса, за амнистия и за уреждане на еврейския въпрос. Беше му възложено също така да поиска официална информация за становището на Вашингтон по балканските проблеми и специално по отношение на позицията на България в бъдещото политическо уреждане на Балканите.

Декларацията, която Балабанов направи в Цариград, нямаше голяма практическа стойност. Така я оцениха и във Вашингтон, и в Лондон. Правителството се задоволяваше с уверения за намерението си, без да проявява инициатива за разговори или преговори. Все пак на американците трябваше да се даде някакво уверение, и то по въпрос, който би имал значение за тях. Драганов откри разковничето в отмяната на антисемитското законодателство.

Още през пролетта официално американско длъжностно лице бе довело до знанието на българското правителство, че Рузвелт проявява жив интерес към съдбата на българските евреи; че ако се смекчи режимът им, това щяло да направи много добро впечатление в САЩ и не ще остане без влияние върху бъдещето на България. Този апел остана без отговор. Същевременно чрез българската легация в Лисабон бе предадено остро предупреждение на САЩ до България срещу преследването на евреите, придружено със заплаха за последиците от тази политика за бъдещето на страната. Наскоро след като Багрянов пое управлението, пълномощният министър в Стокхолм съобщи, че получил записка от американската легация, в която отново се изразявал дълбокият интерес на САЩ към съдбата на българските евреи и неблагоприятното впечатление, което е оставило българското мълчание по постъпката през март. Киселов пък предупреждаваше, че в САЩ преследването на евреите се таксувало като барометър за прохитлеристка политика.

Отмяната на антисемитските закони бе включена в кръга на ония отстъпки, които Багряновото правителство възнамеряваше да направи в областта на вътрешната политика. Сега обаче тя можеше да послужи и на външната политика. У Драганов се оформи убеждението, че доверието на САЩ би се спечелило, щом се прекратят преследванията на еврейското население. "Американците - аргументираше се той пред регентите - определят отношението си към България от това, как се третират евреите у нас. Ако премахнем антиеврейските закони, ще спечелим американците повече, отколкото, ако изгоним германците". По негово нареждане пълномощният министър в Анкара се срещна с американски представител и го запозна с мероприятията по подобряване на положението на евреите. Американският представител настоя за отмяна на антисемитското законодателство, като наблегна на отзвука, който би имал в САЩ, и големите последици в полза на България.

Изобщо по отношение на западните държави правителството на Багрянов чак до края на юни не надхвърли рамките на установените още при Божилов контакти и не им отдаваше първостепенно значение. То отбягваше да поеме какъвто и да е конкретен ангажимент и се надяваше, че може да предявява претенции като условие за евентуални преговори. Съставено в по-голямата си част от хора, свързани с прогерманската политика, правителството се страхуваше да загуби доверието на Германия, макар на практика, тласкано от събитията, да провеждаше курс, който постепенно отдалечаваше България от хитлеристката политика.

3.

През втората половина на юли настъпиха или назряваха събития, които наложиха изменения в следвания курс на българската външна политика.

На 16 юли пълномощният министър в Букурещ изпрати писмо, в което съобщаваше за умора от войната в Румъния, за активизиране на опозицията, в която била включена и комунистическата партия. В Румъния - се казваше в писмото - Германия може да разчита само на маршал Антонеску. Това представляваше обезпокоителен сигнал за неспособността на Румъ-

ния да удържи на съветското настъпление. По същото време от българската легация в Анкара телеграфираха за нови английски постъпки пред турското правителство за скъсване на отношенията с Германия. На 16 юли Драганов докладва на регентите за засиления английски натиск в Турция и за тревожното положение в Румъния.

Събитията в двете съседни държави бяха най-пряко свързани с политиката на България. Една румънска капитулация би докарала Червената армия на Дунава много по-бързо, отколкото правителството се надяваше, а турската намеса във войната би тикнала България по силата на Тристранния пакт във военни действия не само срещу турската армия, но и срещу англо-американските части, които биха се притекли в помощ на Турция. Заплахата за пряко участие във войната нарастваше.

На 20 юли дойде известието за атентата срещу Хитлер. Атентатът не успя, ала той предизвика истински шок върху самочувствието дори на приятелите на хитлеристка Германия. По-сетне самият Хитлер отчиташе, че генералският опит за преврат е причинил "невъобразимо зло" на неговата външна политика, че е накърнил силно кредита на Германия - пред румънците, пред българите, пред турците, пред финландците, пред всички неутрални страни.

Под непосредственото впечатление на атентата, П. Драганов записа в дневника си: катастрофата за Европа, Германия и България наближава. Събитията се развиват и ще ни изпреварят, без да можем да успеем да направим нещо за спасението на страната ни, за да не станем театър на военни действия с всички последици. Няма да имаме време да се организираме вътрешно и да действаме политически външно. Опитът за преврат в Германия намалява съпротивителната й сила, която не ще успее да удържи положението няколко месеца, през които ние ще успеем да свършим нещо добро за България. Надеждите, с които е бил посрещнат кабинетът, скоро ще се изпарят. Всичко това създава богата почва за чужда пропаганда, за засилване на шумството*, което се

*/ партизанското движение

увеличава от недоволници, от авантюристи, но и от идеалисти. Нашата цел е да запазим страната ни здрава, да не я увличаме в авантюра, с която да я изложим на чужда окупация или да я направим театър на военни действия. Без да сме - ставаме правителство Керенски. Колкото и малки да са вероятностите за един добър край, трябва да изпълним дълга си.

Няколко дни по-късно Драганов съобщи на регентите сведенията, които бе получил за положението в Германия: войската - разстроена; народът - обезверен и иска мир на всяка цена; силни настроения срещу партията и Хитлер; индустрията - съсипана, само силен терор удържа положението.

Записките на външния министър разкриват искрено разбиранията му към края на юли 1944 г. Атентатът го накара да си даде сметка, че военният разгром на Германия е неминуем и скорошен - една мисъл, която и по-рано го обземаше, ала той я бе пропъждал с успокоителни надежди за разногласия между съюзниците, за сепаративен мир. А от тези констатации произтичаха песимистични оценки за възможността на правителството да реализира своята програма, да се нагоди към обстановката, да намери такъв изход, който би предотвратил и военните действия на българска територия, и чужда окупация, и би запазил обществения строй, политическия режим в страната.

Колкото и тягостни чувства да будеше все по-неблагоприятната за Багряновото правителство международна обстановка, Драганов не изпадаше в безропотно примирение. И най-нищожните възможности не биваше да се пренебрегнат.

Най-голямата опасност се виждаше в Съветския съюз и в комунистическото движение вътре в страната. До втората половина на юли главният въпрос на българската политика бяха българо-съветските отношения. Дотогава все още можеше да се разчита на Германия срещу евентуален съветски натиск и срещу вътрешната съпротива. Сега тази поддръжка трябваше да се търси другаде. Първостепенна повеля за правителствената външна политика беше примирието със западните държави. През януари 1944 г., когато правеше тайните си сондажи, възложени му от княз Кирил, Багрянов бе попитал Стойчо Мошанов дали би приел да установи контакт с

англо-американците за прекратяване на състоянието на война с тях. На 10 юли Мошанов косвено подсети Багрянов за този им разговор. В писмо до него той изрази вяра във възможностите на Багрянов, задоволство от назначението на Драганов за външен министър и увереност в успешното развитие на отношенията със Съветския съюз. Същевременно напомни, че трябвало "да се отвори прозорецът и към другата страна" - Англия и САЩ и да се изтегли окупационният корпус от Сърбия. Германия е пред пълен разгром - заключаваше Мошанов - и всички наши бъдещи действия трябва да се съгласуват с този трагичен за нас факт.

Тревожната насока на събитията в Турция и Румъния, песимизмът по отношение на Германия бяха довели Багрянов и Драганов до мисълта за ускоряване на контакта с англо-американците. За интереса на западните държави към поведението на България те бяха уведомени от Киселов и Балабанов. Като първа стъпка в това отношение бе избрано внушението, което Бляк правеше пред Киселов, а именно: да се декларира намерението на правителството да излезе от войната, щом условията за това назреят. С тази задача бе натоварен Мошанов, известен като противник на ориентацията към Германия в навечерието на Втората световна война.

В мемоарите си Мошанов твърди, че за първи път това предложение му било направено на 19 юли, като Багрянов и Драганов искали за мисията му да не бъдат уведомени нито регентите, нито останалите министри. Мошанов приел, но при условие, че поне регентите ще дадат съгласието си.

На 21 юли - един ден след атентата срещу Хитлер, - Багрянов и Драганов приеха отново Мошанов. Съобщиха му, че са успели да добият съгласието на княз Кирил; останалите регенти и министри щели да бъдат уведомени по-късно. Мошанов трябвало да се срещне с английския посланик в Турция и да му предаде, че българското правителство е решило да излезе от състоянието на война с Англия и САЩ и иска да узнае условията, при които би могло да стане това. Постъпката му трябвало да се смята за личен контакт без официален характер и да се запази в тайна поне до първите дни на септември.

На следващия ден Мошанов депозира в Министерството на вътрешните работи молба за специален паспорт в качество-

то му на бивш председател на Народното събрание, за да отиде в Цариград по организирането на износ на копринени платове и отпадъци за Турция.

Ориентирането към контакт с англичаните свидетелстваше за нови моменти във външната политика, настъпили в резултат на изменението в международната обстановка. Само две седмици по-рано Драганов отхвърли исканата от американците декларация, като я окачестви като "подлост" спрямо германците, а сега на Мошанов се възлагаше да я направи. В същото време обаче правителството още се предпазваше от официални задължения - подчертаваше се личният характер на постъпката; държеше се за секретност на контакта, като се даваше повече от месец срок за подготовката на официални преговори. При това то забави дори установяването на уговорената вече мисия на Мошанов, а се върна отново към българо-съветските отношения. Трябваше да се осигури предварително откъм Съветския съюз, да се разреши поне формално конфликтът с него. Още повече че при новата обстановка скъсването със Съветския съюз ставаше още по-застрашително. На 25 юли хитлеристкият посланик в Анкара фон Папен, с когото Драганов бе в тесни връзки и чиито съвети използваше, предупреди българския външен министър: положението на Германия става тежко; България да не разчита на поддръжката й, а да действа бързо, защото може да стане късно; всякакви концесии да се правят на Съветския съюз, но да се избегне конфликт с него.

Правителството окончателно се убеди, че начертаният първи етап от политиката към Съветския съюз е изчерпан, без да е спечелено доверие и без да е отстранен конфликтът. Налагаше се да се пристъпи към втория етап. На 27 юли Драганов запозна регентите с подготвения отговор на съветската нота от 18 май и с личното си писмо до ръководителя на съветската външна политика В.М.Молотов. С нотата се даваше съгласие за възстановяване на съветското консулство във Варна и се отлагаше за неопределено време откриването на консулства в Бургас и Русе.

Драганов запозна Бекерле с текста на нотата и му заяви, че ще я връчи, без да чака мнението на Берлин. Последното заявление не можеше да не стресне Бекерле. Той беше предал

на Драганов желанието на Рибентроп да получи българския отговор, преди да бъде изпратен в Москва. И Бекерле не скри раздразнението си както от нотата, така и от необичайната процедура, която Драганов искаше да приложи: без консултации с германците, без да знае тяхното мнение, да я връчи в съветската легация. Нотата ще направи много лошо впечатление - каза пълномощният министър, - тъй като при едно съветско искане (за възстановяване на консулството) и едно германско искане (против това възстановяване) българското правителство одобрява съветското искане. И той отново заплаши, че Съветският съюз ще обяви война на България, щом му бъде удобно. На 1 август Бекерле съобщи официално, че Вилхелмщрасе не одобрява отговора на нотата.

Но Драганов вече беше го връчил на Кирсанов. Съветският дипломат изказа недоволство, че се дава съгласие само за възстановяване на варненското консулство. Драганов отново се оправда с обстановката: давал това, което било възможно, без да се изложи България на опасност от другата страна.

Едновременно той изпрати и личното си писмо до Молотов. Поводът бе предложението за назначаването на нов пълномощен министър в Москва. Драганов уверяваше, че българското правителство било твърдо решено да установи приятелски отношения на доверие със Съветския съюз и да ги разшири. Тази политика обаче била затруднена от особеното положение на България. Правителството се надявало на подкрепата на Съветския съюз в своите усилия да запази България от активно участие във войната. Двете страни имали общи интереси на Балканите, но за осъществяването им било потребно България да остане здрава, силна и голяма държава. Драганов напомняше, че някои "не биха гледали добре" на приятелството между България и Съветския съюз и с всички сили ще пречат на създаването му. Поради това правителството било принудено да провежда политиката си предпазливо, без да предизвиква усложнения, "които биха изложили страната на вътрешни и външни опасности".

Писмото до Молотов не се отличаваше много от другите изявления, които и Багрянов, и Драганов не пестяха в отношенията си към Съветския съюз. Срещу неучастието във войната,

срещу платоническите уверения за нова политика се искаше съветската подкрепа за цялостната политика на правителството, за запазването на обединена България. Твърде висока цена се предявяваше за възстановяване на варненското консулство. В действителност Драганов не вярваше в ефективността на кореспонденцията си. "Мене ми се струва - пишеше той на Иван Попов, пълномощния министър в Букурещ, - че въпреки всички тези отстъпки русите няма да желаят едно пълно уреждане на отношенията с нас, а държат въпроса отворен, за да могат във всеки момент да скъсат с нас и стъпят на Балкана, бидейки ревниви към едно стъпване на англо-американците на Балкана". А пред Ст. Мошанов разкриваше истинската цел на писмото до Молотов: да установи личен контакт с ръководителя на съветската външна политика, преди да се узнае за контакта с англо-американците.

Към края на юли в центъра на вниманието застанаха отношенията с Турция.

Поведението на Турция бе от първостепенно значение за българската политика през войната. С възможната турска заплаха цар Борис отклоняваше присъединяването към Тристранния пакт и то бе извършено непосредствено след подписването на турско-българската декларация от февруари 1941 г. В рамките на Тристранния пакт България се разглеждаше преди всичко като "стабилизиращ фактор" на Балканите; въоръжените й сили имаха главно предназначение да действат, в случай че Турция премине в лагера на противниците на Германия. Всички правителства през войната се обединяваха във външната политика и от общия стремеж да не се стига до пряко участие на българската войска във военни действия, да не се допусне превръщането на българските територии във военен театър. Поради това внимателно следяха ходовете на турската дипломация, избягваха действия, които биха се тълкували като провакационни спрямо Турция, поддържаха възможните приятелски отношения между двете страни.

Тази линия стана толкова по-наложителна, колкото повече международната обстановка се развиваше във вреда на Германия. През февруари 1944 г. Филов потърси турско посредничество за спиране на бомбардировките. Тази си постъпка

разглеждаше и като средство за турско-българско сближение. Предложението на Хитлер тогава за формиране на общо българо-германско командване бе отхвърлено от регентите с мотива, че не бива да се дразни Турция. Багрянов още при първите покани за участие в управлението постави като предварително условие да получи от германците по-голяма свобода във външната политика, особено по отношение на Турция.

През март 1944 г. министърът на външните работи Димитър Шишманов нареди на пълномощния министър в Анкара да проучи условията за "едно дейно и конкретно сътрудничество между нас и Турция за запазване на реда и спокойствието на Балканите". Отговорът на Балабанов даваше убедителна представа за характера, мотивите и целите на турската политика. Заключението му бе, че условията за предлаганото от българското правителство сътрудничество не са налице: Турция не била разположена да води активна политика и предпочитала наблюдателно и изчаквателно поведение, пък и не признавала българските териториални придобивки. Единствено възможно според него беше пасивното сътрудничество и по-конкретно - съвместните усилия да се избегне пренасянето на войната на Балканите.

В следващите месеци обаче турското правителство бе принудено да отстъпи от поведението си на наблюдение и изчакване. Внесени бяха ограничения върху турския износ за Германия. През юни подаде оставка външният министър Менеменджиоглу, който месец по-рано изказваше надежда във възможността за Германия да излезе от войната с минимални загуби. Балабанов тълкуваше оставката на Менеменджиоглу като доказателство, че Турция тръгва по пътя на отстъпките пред Англия и Съветския съюз.

Същевременно турските управляващи среди многократно даваха израз на приятелски чувства към България, на желание за най-близки отношения с нея и искрен интерес към политиката ѝ. При това особено внимание обръщаха на българо-съветските отношения. Обяснението се съдържа в едно донесение на Киселов: турското правителство се тревожело, че ако съветската армия влезе в България, ще може да се отправи и срещу Турция. Новият външен министър Сарачоглу

уверяваше Балабанов, че промени в общите линии на турската политика не ще настъпят и изказа убеждение, че между България и Турция няма никакви разногласия и никакви причини за конфликт. Както Сарачоглу, така и главният секретар на Външното министерство подчертаваха дълбокия интерес на Турция от запазване на дипломатическите отношения между България и Съветския съюз. В първата си среща с П. Драганов турският пълномощен министър в София Ментеш също подчерта стремежа за приятелство с България и желанието България да не скъсва отношенията си със Съветския съюз.

Правителството на Багрянов с изключителна загриженост прие известията, които постъпваха около средата на юли за засиления английски натиск върху Турция. Съществуваха сериозни основания да се очаква, че този път няма да успее да се изплъзне. А това би утежнило още повече положението на България, тъй като преминаването на Турция на страната на съюзниците би докарало война на българската граница.

На 23 юли Драганов се срещна с Ментеш, който сподели страховете на Турция от Съветския съюз и пак апелира за приятелство с България. Турция - каза той - е за принципа Балканите за балканските народи; тя желае България да не влиза в конфликт с Русия, който би бил опасен и за България, и за Турция. От своя страна Драганов заяви, че общите интереси на България и Турция налагали на Балканите да не се настаняват нито английски, нито съветски войски. Да се внимава - заключи Драганов - да не би България да докара русите на Балкана, а Турция - англичаните.

Насърчени от разговора с Ментеш, регентите решиха да се направи опит за някакво формално споразумение между България и Турция. Целта бе в случай на германо-турски разрив България да не бъде увлечена от него, да остане извън конфликта, а с това, по възможност, да се предотврати откриването на фронт на Балканите. Английската военна намеса на Балканите според предвижданията на българското правителство би дала повод и за съветска намеса.

В последните дни на юли събитията в Турция се развиха с главоломна бързина. Разривът с Германия ставаше въпрос на дни. Ментеш успокояваше Драганов, че скъсването на

дипломатическите отношения може да не бъде придружено с обявяване на война. Опасността според него идвала от Съветския съюз; общият интерес на България и Турция изисквал запазването на мира, инак Съветският съюз щял да се възползува и да болшевизира Балканите. Драганов пък отново предупреди, че стъпването на англо-американците на Балканите неминуемо щяло да предизвика и съветско навлизане. На 1 август Драганов запозна регентите с разговора с Ментеш. Увеличаваше се опасността от въвличане на България във войната. Въвличането можело да дойде от българска страна чрез провокация на германците или от турска чрез провокация на англичаните. Ако Турция скъса с Германия, което е почти сигурно вече, а не скъса с нас - писа Драганов на пълномощния министър в Букурещ, - ние ще направим всичко възможно да не бъдем въвлечени в конфликт с Турция. Тук ще бъдем притиснати може би от германците, но ще гледаме да удържим.

На 2 август турското Велико народно събрание единодушно взе решение за скъсване на дипломатическите отношения с Германия. Интересни са обясненията за това решение, които българският пълномощен министър в Анкара дава: Турция не иска германска победа. Желанието й е Германия да бъде бита от англо-американците, а тя да бие Русия. Днес е явно, че не може да хранят такива илюзии: Германия губи, победата няма да бъде само англо-американска, но и руска и Русия ще има да каже своята дума в Югоизточна Европа. Руските успехи стъписват силно турските управници; те се боят да не бъдат изолирани, да не им се иска нещо след войната; чувстват, че ако не направят днес нещо по-активно, утре не ще имат възможност да защитят своите интереси, да отстоят правата си.

Българското правителство бе успокоено от решението на Турция, което се изчерпваше със скъсване на дипломатическите отношения, без обявяване на война и без да се разпростира то върху германските сателити. От Анкара Балабанов съобщаваше, че скъсването на отношенията с Германия не означава промяна в отношенията със съюзниците й, че турските управляващи среди отдават особено значение на България. Според него българо-съветските отношения можели да играят

решаваща роля за бъдещето поведение на Турция спрямо България. Докато сме в добри отношения със Съветите - пишеше той, - Турция не ще предприеме нищо против желанието ни.

Българското правителство се стараеше да не допусне никакво действие от българска страна, което би предизвикало Турция и би я улеснило да влезе във война и се открие фронт на Балканите. Генерал Михов нареди на военния министър и началник щаба на войската да не се поддават на провокации по границата.

На 2 август, още преди да стане известно турското решение, Драганов предупреди Бекерле, че българското правителство не желае да бъде въвлечено във война с Турция и че настоява да бъде консултирано и предизвестено по военните и политическите акции, които Германия ще предприеме. Бекерле подхвърли, че в Берлин ще останат с впечатление, че България се отдръпва от Германия. Подобно нещо няма - възрази Драганов. В дейността си изхождаме от нашите и вашите интереси, защото въвличането на България във война ще лиши Германия от стопанската помощ, която й даваме, а ще има и други лоши последици.

Между двамата се завърза остра препирня, в която се намесиха и други въпроси. Бекерле протестира срещу българската цензура, която отказвала да пусне едно официално съобщение срещу Турция. Избягваме да даваме алармистични съобщения - отговори Драганов. Но по-рано - продължи Бекерле - такова съобщение минаваше лесно, а сега много мъчно. Това ни прави впечатление и ни кара да се замислим. Драганов отсече рязко: ако по-рано е правено, още не значи, че е било добро. Аз не съм длъжен да повтарям глупостите, които преди мен други са правили. Бекерле извади нов аргумент - този път във връзка с взети полицейски мерки спрямо германски войници в България. В следващата им среща той се позова на специален българо-германски договор, предвиждащ право на екстериториалност за хитлеристката войска. Но и наличието на договор не смути Драганов. Въпреки него - каза той, - полицейските нареждания са задължителни за германските войници.

Изобщо от края на юли начева едно чувствително влошаване на българо-германските отношения, което пролича най-вече от противоречията по отговора на съветската нота и от реакцията във връзка със скъсването на германо-турските отношения. Филов с безпокойство отбелязваше германското недоволство, препоръчваше по-голямо внимание към германците, да не се дразнят с дреболии, за да не се стигнело до "нежелателна намеса от тяхна страна". Макар все още да се стремеше да действа в съгласие с Германия, българската политика се отдалечаваше постепенно от германската. Разногласията се увеличаваха, понеже се сблъскваха две противоположни линии: на българското правителство - за отбягване на конфликта със Съветския съюз и евентуално с Турция, и на германското правителство - да тласка България към такъв конфликт.

На 4 август германският военен аташе съобщи, че се предвиждало скорошно настаняване в България на един германски въздушен корпус. Това съобщение, дошло само два дни след скъсването на германо-турските отношения, не можеше да не предизвика подозренията на Турция към германските намерения и съучастието на България в тях. В едно писмо, което военният министър генерал Русев получи по същото време от фелдмаршал Кайтел, се твърдеше, че Турция била скъсала със силите на Оста. Тъй като скъсването бе само с Германия, а не със съюзниците й, твърдението на Кайтел само разкриваше стремеж да се увлече България в германо-турския конфликт.

На следния ден Бекерле се яви пред Драганов, за да предаде мнението на Берлин по отговора на съветската нота. Германското правителство официално изказваше недоволство от този отговор и констатираше в него отклонение от дотогавашната политика на България, дори ликвидирането й. "Всяка отстъпка на исканията на съветското правителство - говореше Бекерле - води към създаване на пунктове за агенти и за тяхната разрушителна дейност, която ще се развие катастрофално за България, водейки към болшевизация". И заплаши: "Една страна, която, повлияна от временно създаденото положение, прави такива отстъпки, после дълбоко ще съжаля-

ва". Драганов изрази огорчение от неразбирането, с което Германия се отнася към българската политика. Той постави въпроса: "Желае ли Берлин България да скъса със Съветския съюз и с Турция и да влезе в конфликт с тях?" И в двата случая според него трябвало да се дойде до взаимно съгласие по силата на задълженията от Тристранния пакт. Становището на българското правителство било, че конфликтът със Съветския съюз не е нито в български, нито в германски интерес. На забележката на Бекерле, че не бива политиката да се променя с всяка промяна на правителството, че новата правителствена политика ще улесни партизанското движение, Драганов отговори: партизанското движение е резултат от измененото военно и политическо положение - и подхвърли ехидно: когато бяхте в Сталинград, партизанско движение нямаше. Накрая той завърши с едно поне по форма противоречиво заключение: политиката на правителството е същата, само че водена с други методи и средства; ако може да се кара със същата политика, не би имало нужда от промяна.

На 6 август се състоя специално съвещание по българо-германските отношения. Присъствуваха регентите, министър-председателят, министърът на външните работи, началник-щаба на войската. Единодушно се реши да се отхвърли германското искане за настаняване на въздушен корпус, а на Кайтел да се отговори, че Турция не е скъсала с България и че в интерес и на Германия, и на България било да не се прави нищо, което би довело до конфликт.

Междувременно се натрупаха нови поводи, които още повече усложняваха отношенията с Германия. Пълномощният министър в Москва извести, че на 9 юли в съветския печат било съобщено за превозване на съветски граждани и военнопленници през територията на България за Германия: избягалите пленници били залавяни от българските власти и предавани на германците. Веднага Драганов поиска от Бекерле да се прекрати превозването на съветски пленници през България. На 13 юли съветското правителство връчи специална нота по този въпрос, като настояваше да се предадат на съветската легация в София всички избягали от германците и намиращи се в България съветски граждани. Този път българският отговор не

закъсня. С нота от 17 юли правителството обеща да спазва постановленията на Хагската конвенция за военнопленниците.

Германците не обърнаха внимание на българското искане, макар и да обещаха да го уважат. В началото на август Драганов научи, че на път за Германия през софийската гара минали вагони с 200 съветски пленници. Той нареди на началника на гара Сливница да бъдат спрени там. Органите на Гестапо, охраняващи вагоните, не разрешиха на представители на Външното министерство да проверят случая. А Бекерле протестира срещу спирането на германския транспорт. Аз мога и по-високо да протестирам - заяви Драганов, - защото нарушавате обещанието си да не прекарвате през България руски пленници. Разговорът между двамата доби обичайната вече острота. Бекерле не се съгласяваше с проверка на вагоните в присъствието на представители на съветската легация и пак хвърли упреци за промяна в политиката. България е неутрална - отговори Драганов. - Днес не можем да правим неща, които противоречат на неутралитета, не защото политиката се е променила, а защото общото положение се е променило.

На 10 август Бекерле се показа склонен на компромис. Той предложи българските власти да отделят военнопленниците, желаещи да заминат за Германия, а останалите да бъдат задържани на българска територия. Но Драганов настоя за освобождаването на всички. Същевременно нареди на директора на полицията да се съберат в лагер всички военнопленници, пръснати из България, за да бъдат готови за препращане в Съветския съюз. Няколко дни по-късно на гара Пловдив българските власти задържаха нов вагон със съветски военнопленници.

Германското поведение по въпроса за военнопленниците бе типична проява на хитлеристите да създават затруднения в българо-съветските отношения, да провокират конфликт между двете страни. Ала самите те не се осмеляваха открито да изискат България да вземе инициативата за такъв конфликт. Едва на 10 август Бекерле предаде отговора на Берлин по Драгановото запитване за отношенията на България със Съве-

тския съюз и Турция. Повтаряше се баналното вече твърдение, че Съветският съюз ще скъса с България, когато види, че това е изгодно за него. Не се препоръчваше скъсване на отношенията, а се тълкуваха евентуалните съветски намерения, с което се отбягваше пряк отговор на поставения въпрос. Драганов усети увъртането и настоя за ясно становище. Искането ми бе да ми се отговори - каза той на Бекерле - не какво ще прави Съветска Русия, това го зная, а какво е гледището на Берлин по политиката, която България трябва да следва със Съветския съюз, т.е. желае ли скъсване или не. Изобщо - раздразнено пишеше в дневника си Филов - разногласията с германците се увеличават, пък и Драганов е твърде рязък в разговорите си, което без съмнение още повече влошава положението.

Дойде съветският отговор на нотата от 29 юли. Предвид на протакането да се реши въпросът за трите съветски консулства - се казваше в него - и във връзка с изменилата се военна обстановка, въпросът за консулствата загуби всякакъв смисъл. Ако България мисли как да излезе от задънената улица, изходът е само в скъсването с Германия. Съветското правителство пита българското готово ли е за разрив с Германия, чака отговор по този въпрос и се надява, че той няма да се протака от българското правителство.

Но българското правителство съвсем не беше готово. Багрянов се позова на предстоящата сесия на Народното събрание, за да оправдае отлагането на конкретния отговор.

Веднага след новата съветска нота Багрянов и Драганов посетиха регентите. Драганов изрази мнение, че вече трябвало да се пристъпи към изтегляне на окупационния корпус и по възможност към прехвърляне на сръбска територия на намиращите се в България германски войски. За тая цел той препоръчваше да се влезе в официални преговори с Германия, дори да се отиде в главната квартира на Хитлер. Багрянов предложи след сесията на Народното събрание да се съобщи на Кирсанов за контакта с англо-американците и че повдигнатите в нотата въпроси трябва да се разгледат заедно с трите съюзни правителства, а не само със Съветския съюз.

Правителството беше поставено пред неизбежността от скорошно скъсване на отношенията с Германия. Нито първият, нито вторият етап от набелязаната външнополитическа прог-

рама доведоха до големи резултати. Протакането и частичните отстъпки явно не задоволяваха Съветския съюз, не му вдъхваха доверие. Следващата стъпка беше само разривът с Германия. Тя налагаше да се вземат предварителни мерки за укрепване на политическия режим в страната, който, лишен от хитлеристката подкрепа, трудно би оцелял.

На 14 август Бекерле предаде нота на германското правителство. Като вземаше повод от разногласията във връзка със съветските военнопленници, Бекерле обвини лично Драганов, че води политика на отдалечаване от Германия. "Ако искате болшевизацията на България - заяви той, - кажете си го направо". П. Драганов бе напълно искрен, когато изказа съжаление, че германците не познавали приятелите си. "Аз не съм се променил - каза той, - а обстоятелствата са се променили. Не си правете илюзии, че след мен ще дойде Цанков. Аз не съм Бадолио, но след мен ще дойдат по-лоши от него. Нашето правителство е последният опит да се запази България на досегашните позиции."

От Драганов Бекерле се отправи към регентите. Тук повтори обвиненията и завърши с пасаж, който, както го почувства и Филов, "може да се схване едновременно като заплашване и изнудване". " Отклоняването от досегашното поведение на българската политика - каза Бекерле - би оправдало Германия да изостави България на болшевизма". Регентите се мъчеха да сведат всичко до инцидентите с военнопленниците. Те отхвърлиха обвиненията, че България върви към болшевизиране, като сочеха за свидетелство "енергичната борба, която тъкмо сега сме захванали чрез армията с партизаните". Твърдяха, че съществувало единство по целите на общата политика, а различие само в методите. "Ние се стремим да постъпваме така, че вината за едно евентуално скъсване с Русия да падне върху нея". А на подмятането на Бекерле, че българското правителство държало повече на Съветския съюз, отколкото на Германия, Филов отговори: какви са ни отношенията, личи от факта, че сме съюзници на Германия и можем да станем противници на Русия.

Разногласията, които възникнаха между Багряновото правителство и Германия, не добиваха още конфликтен характер. Правителството разчиташе още на подкрепата на Германия, а

резервите си оправдаваше и с нейните интереси. Германия от своя страна се задоволяваше с обвинения и заплахи, без да предприеме практически стъпки за предотвратяване на външнополитическата преориентация.

В действителност Германия не притежаваше реална военна сила, чрез която да се намеси пряко в България и да я задържи изцяло послушна на своите цели. През август 1944 г. на територията на страната се намираха около 20 хиляди хитлеристки войници, в по-голямата си част настанени в Македония и Тракия. Това бе крайно недостатъчно, за да се използува с успех срещу българската армия и опасенията от германска интервенция бяха преувеличени. Оправданията на правителството с опасността от окупация не изпълняваха предназначението си. В отговор на опасенията на Драганов от "унгарски усложнения", Кирсанов заявяваше: "Унгария позволи окупацията, но вие имате сила да се противопоставите". "Не може да се приеме - казваше Бляк на Киселов, - че 25 български девизии не могат да се справят с две германски". В Анкара прозорливият Н. Балабанов не допускаше, че Германия ще се реши на по-твърда реакция спрямо Турция, като посочваше, че тя има доста грижи и доста фронтове, за да си създава нови грижи и нови фронтове.

И наистина, хитлеристите бяха далеч от мисълта да се оплитат във военни действия на Балканите. Към края на юли Хитлер преценяваше положението в Европейския югоизток като тежко, но за прилагане на сила срещу Турция не говореше. Главната задача, която той поставяше в този район, бе да се осигури унгарската територия за военно-стратегическите планове на Вермахта. На второ място вече туряше значението на България. Без България - говореше Хитлер - не е невъзможно да гарантираме балканския сектор, да осигурим получаването на минерали от Гърция, да запазим сигурността ни срещу партизанското движение. Но той винаги оценяваше положението на България като нестабилно, изхождайки главно от силното руско влияние. При това разбираше значението, което поведението на Турция има за българската политика и още през 1942 г. предупреждаваше, че на България може да се разчита само докато Германия е в добри отношения с Турция.

Самият факт на скъсване на германо-турските отношения би имал според него за естествена последица отдръпването на България от Оста. На тази перспектива Хитлер нямаше средства да се противопостави и на 31 юли той посочи: вероятно ще ни се наложи в случай на нужда да съкратим още повече германското пространство, изоставяйки Балканите.

През август в плановете на германския генерален щаб залегна задачата за постепенно изтегляне от Балканите.

Следователно не само простият анализ на съотношението на силите показваше, че не би трябвало да се очаква резултатна германска намеса срещу изменението на българската политика. Самата хитлеристка Германия се готвеше да изтегли войските си от Балканите, за да ги съсредоточи срещу главната и най-опасна посока на съветското настъпление - през Румъния и Унгария към Прага и Виена. Балканите имаха второстепенно значение. Откриването на военни действия тук би разширило и без това широкия германски фронт. А не биваше да се изключва и опасността от война от двете страни: от север срещу Червената армия и от юг срещу английските войски. Възможно е Хитлер да си е правел сметки за едновременно стъпване на английски и съветски войски на Балканите, което би довело до конфликт между съюзниците. На този конфликт хитлеристката политика залагаше все повече успоредно с приближаващата се военна катастрофа.

Всичко това не означава, че за Германия бе безразлично поведението на България. Напротив, тук тя имаше значителен интерес и подстрекаваше активното й въвличане във войната. Тя само не настояваше за българска инициатива за скъсване със Съветския съюз и Турция, понеже българското правителство тутакси би излязло с искане за военна помощ, каквато Германия не бе в състояние да предостави. При сключването на Тристранния пакт Германия бе се нагърбила да пази България откъм северната граница. Тъкмо това те сега не бяха в състояние да изпълнят. Затова от Берлин старателно отбягваха да отговорят на въпроса, който Драганов поставяше за становището им по отношенията със Съветския съюз. Надеждите на Германия бяха за такова развитие на българо-съветските отношения, което да доведе до война между двете страни,

в която България трябва да разчита само на собствените си сили. Във Вилхелмщрасе схващаха, че българските управници имат интереси в съюза с Германия, че не желаят още да скъсат с нея, да се лишат от подкрепата ѝ. Страхът им от комунизма, от Съветския съюз бе добре познат. Експлоатирайки тези интереси, този страх, хитлеристите можеха да влияят върху българската политика, да се надяват на едно по-благоприятно за тях развитие на събитията в България. В крайна сметка те можеха да прибягнат и до организиране на преврат чрез крайната прохитлеристка реакция в страната, готова на всякакви авантюри.

Хитлеристката намеса в българската външна политика през лятото на 1944 г. имаше две насоки: едната - да създава пречки в нормализирането на българо-съветските отношения, да провокира конфликт между България и Съветския съюз; другата - да поощрява прохитлеристките среди към преврат. И в единия, и в другия случай се целеше въвличането на България във войната срещу Съветския съюз, а евентуално и с Турция, но задължително без допълнителна германска помощ, с наличните сили и средства на българската държава.

Не може да се каже, че правителството на Багрянов бе в неведение за намеренията на Германия и за възможностите ѝ за действие на Балканите. Настойчивостта, с която Драганов искаше мнението на Берлин за отношенията със Съветския съюз, показваше, че той е наясно за германските възможности. В София се получаваха и косвени указания относно плановете за оттегляне на Вермахта от Балканите. Българската легация в Мадрид още през юли съобщи за слухове, според които германското главно командване обсъждало оттеглянето от Норвегия и Балканите, за да съсредоточи силите си в защита на самата Германия. В края на юли фон Папен предупреждаваше П. Драганов за възможността от оттегляне на германските войски от Балканите. И ако все пак правителството на Багрянов размахваше редовно заплахата от германска окупация, то съображенията му бяха най-вече от пропагандно естество.

Не по-голяма стойност има и опасността от преврат. Кроежите на Ал. Цанков, ген. Кочо Стянов и др. срещаха съчувствие и в най-висши сфери, където привържениците на

съюза докрай с Германия съвсем не бяха свили знамена. На правителството бяха известни връзките на германците с крайните прохитлеристки групички, прекомерните амбиции на тези групички и че германците възлагат известни надежди на тях. На 12 юли П. Драганов протестира пред Бекерле, че някакъв германски дипломат се изказал за вземане на властта от Цанков и ген. Кочо Стоянов. На няколко пъти през август алармистичните сведения за подготовка на военен преврат достигнаха до правителството и регентството. Самият Цанков се явяваше пред Филов, за да протестира срещу всякакъв опит за изменение на външната политика. От Берлин се получи и доклад на пълномощния министър Сл. Загоров, изпълнен с оптимистични преценки за Германия: германският народ имал още сили и надежди, че войната ще свърши добре; опитът за преврат бил израз на съсловна реакция, а не на национална морална криза; вторият фронт се посрещал с чувство на облекчение и с увереност в благополучния изход, готвело се формирането на нови войски и използването на ново оръжие. Загоров заключаваше с увереност за възможна "решителна промяна във военното положение". Онова, което той не пишеше, но което произтичаше от преценката му, бе, че не се налага никакво отстъпление от водената дотогава българска политика. По време на обсъждането на българо-германските отношения в съвещанието на 6 август началник-щабът на армията генерал Трифонов признаваше, че Германия не е в състояние да спре турските и англо-американските войски на Балканите, но твърдеше, че "без германска помощ трябва да се бием". Тутакси той бе подкрепен от Филов. "Навремето - допълни регентът - сме правили Панагюрското въстание с едно топче без надежда за успех и сега трябва да се бием . Решението, което се взе по този въпрос, бе почти соломоновско: армията трябва да се готви да се бие; дали ще се бие или не, това ще се определи не от армията.

Макар да се съобразяваше с реакцията на военните и да се предпазваше да предизвиква крайните прохитлеристки среди, общо взето, правителството съумяваше да неутрализира и едните, и другите. На практика то не смяташе, че заплахата от екстремистко действие е налице, без тази вероятност изобщо да се пренебрегва.

В действителност през юли и най-вече през август съществуваха благоприятни международни и вътрешни условия за решителното изменение на външната политика на България, за скъсване на съюза с Германия и излизане от войната. Сред хитлеристките сателити положението на България беше най-изгодно. Тя беше обявила война на Англия и САЩ, но във военните действия не участваше пряко; провеждаше антисъветска политика, но дипломатическите си отношения със Съветския съюз бе запазила. Нейната преориентация не представляваше първостепенен интерес с оглед на германските стратегически планове и хитлеристката намеса бе малко вероятна.

А излизането на България от войната би имало важно значение както за самата нея, така и за по-нататъшния ход на военните действия. След Италия България би била първата страна, отделила се от Оста. Би се намалила сферата на войната изобщо, биха се улеснили операциите на съветската армия срещу хитлеристите в Румъния и в Унгария. Ползата за България и за антифашистката коалиция от промяна в българската политика беше очевидна. Нямаше нито вътрешни, нито външни сериозни сили, които биха могли с успех да се противопоставят на такава промяна.

Правителството на Багрянов, което се ориентираше към завой, към излизане от войната, забавяше решителната стъпка. Кризисното положение в страната му създаваше огромни безпокойства за нейната по-нататъшна съдба. Партизанското движение, оглавявано от Комунистическата партия, набираше сили и се готвеше успоредно със съветското навлизане да щурмува държавната власт с оглед на една радикална обществено-икономическа промяна. Правителството смяташе за наложително да заздрави предварително вътрешното си положение, да разшири своята обществена база, като смаже въоръжената борба и спечели доверието на влиятелни обществени среди. Така промяната във външната политика трябваше да се предхожда от преодоляване на вътрешната криза и да не предизвика заплаха за режима и строя. Такава цел преследваше вътрешната политика на Багряновото правителство, за което бе характерно съчетаването на засилен полицейски

терор по отношение на Отечествения фронт. До постигането на тази цел, скъсването с Германия и излизането от войната се тълкуваше като преждевременнно и опасно за режима и обществения строй. Стремейки се да се отдръпва постепенно от Германия, правителството не смееше да се лиши още от нейната подкрепа поне докато не се осигури подкрепа от другата страна. В това отношение главно внимание се обръщаше на сближението с Румъния и Турция и на уреждането на отношенията с Англия и САЩ. На 15 август регентите заедно с Багрянов и Драганов стигнаха до единодушно убеждение, че разговорите за евентуално излизане от войната ще имат само тогава тежест и ще бъдат от полза, ако България не е скъсала с Германия. Линията е - подчертаваше петорката - да не се скъсва с Германия, "преди да сме се опрели другаде". И за да се осигури тази опора, бе решено да се избърза с официалния контакт с англо-американците.

Правителството пристъпи към този контакт непосредствено след скъсването на германо-турските отношения. То имаше достатъчно данни, за да не се бои, че в най-скоро време Турция ще обяви война на Германия. Ала вероятността за германско контрадействие не се пренебрегваше. А това би увлякло България във военни действия, и то с англо-американските войски, които отдавна мечтаеха да използват турската територия за удар на Балканите. Същевременно от разни страни идваха сигнали за усилена подготовка на англо-американски операции в Югоизтока. Българската легация в Швейцария донасяше за сериозни грижи, породени във Вашингтон и Лондон от съветското настъпление, и за желанието на двете правителства да стъпят "час по скоро" на Балканите, което е най-осъществимо чрез Турция. Посочваше се и възможността от десант в Далмация. Турският пълномощен министър в София говореше пред Драганов, че англо-американците готвят военна акция от Егейските острови, след което ще се прехвърлят и на полуострова. Фон Папен съобщаваше на Балабанов за очакван десант в Додеканезите и Гърция. Такива предупреждения правеше на Балабанов и съветският посланик в Анкара. Пълномощният министър в Стокхолм алармираше за съсредоточаване на военни и въздушни сили в Италия, предназначени

да дебаркират на далматинския бряг. За скорошни англо-американски действия в Далмация съобщаваха и от легацията в Загреб.

В началото на август непосредствената заплаха от въвличането на България във военни действия се виждаше преди всичко в англо-американската интервенция на Балканите чрез Турция или чрез десант в Гърция или в Далмация. В споменатото вече съвещание от 6 август се обсъждаше именно опасността от война с англо-американски и турски войски. Главната грижа на правителството бе да се избегне тази опасност и по възможност влизането на англо-американски войски на Балканите, тъй като то би предизвикало и навлизането на съветската армия. В района на Яш-Кишинев вече се разгаряше една от най-големите битки във войната. Съмнения за изхода на тази битка нямаше, но германският погром, а още по-малко румънската капитулация, не се очакваха толкова скоро*, за да се свързват сондажите със страхове от непосредствено съветско навлизане в България.

По това време отношението на западните държави към Багряновото правителство чувствително се промени. Недоверието, което и печатът, и дипломатическите среди манифестираха в началото, се стопи. Напротив, на Багрянов се залагаше вече за една промяна в българската политика, която да отклони Червената армия от Балканите. В западния печат се появяваха благосклонни оценки за Багряновата политика, за ловкостта на българската дипломация; преувеличаваха се действията на правителството, даже му се приписваха стъпки, които не бе направило.

По повод на декларацията, която Балабанов по поръчение на правителството направи, Държавният департамент влезе във връзка с Москва и Лондон за уточняване на общо становище. Предлагаше се българското правителство да изпрати пълномощен делегат на подходящо място - евентуално в Кайро, за да се срещне и разговаря с представители на САЩ,

---

*/В навечерието на тази битка маршал Антонеску уверяваше българския пълномощен министър в Букурещ, че Румъния била в състояние да се противопостави с успех на съветската атака, тъй като имала достатъчно време да се подготви, да реорганизира армията си и да укрепи отбраната на границата си.

Великобритания и СССР. Английското правителство веднага се съгласи, но съветското отговори доста уклончиво, като пак се оправда с липса на информация за положението в България и на сигурност, доколко са искрени българските намерения. При все това, Държавният департамент нареди на своя генерален консул в Цариград да предаде на българското правителство американското становище като официален отговор на декларацията на Балабанов.

В София този отговор се получи в първите дни на август и се оцени като "доста благоприятен". На 6 август трите регенти заедно с Багрянов и Драганов решиха да уредят незабавното заминаване на Стойчо Мошанов за Турция. Задачата му бе формулирана съвсем скромно: да разузнае чрез меродавен английски източник какви ще бъдат последствията за България, ако се покае. По-конкретно мисията му бе изяснена така: не се касае за измяна (по отношение на Германия), а за контактно обяснение и за уговаряне при възможност да не се допусне България да стане театър на военни действия, да се уредят мирно Балканите, да се избегне стъпването на английски войски на полуострова, понеже това ще предизвика идването и на русите. По териториалния въпрос Мошанов бе длъжен да защитава запазването на Македония и Тракия в пределите на българската държава до сключването на мирния договор. Мисията трябваше да се запази в тайна и даже не всички министри бяха осведомени за нея.

На 8 август Мошанов замина за Турция. Макар предварителните разговори да се бяха водили с американците, той трябваше да отправи молбата си към английския посланик. В рамките на англо-американския съюз Англия минаваше за пряко заинтересована на Балканите и нейната дума по примирието с България щеше да е решаваща. А това обстоятелство носеше злокобни предзнаменования за мисията на Мошанов.

На 2 август Чърчил произнесе реч в Камарата на общините, пълна с най-тежки обвинения и заплахи към българския народ. Той говореше за "нещастната и подла роля" на България във войната, за "мрачната картина на делата на българската армия", наричаше българите "престъпни лакеи на нацистката сила", "За българския народ - предупреждаваше Чърчил

- моментът на разкаянието още не е минал, но минава бързо". Антибългарските излияния на Чърчил, недостойни за държавник от такава класа, не предвещаваха нищо добро за участта, която английското правителство готвеше за България. На Мошанов бе поръчано да отстоява териториалната цялост, макар да бе известно категоричното условие, което англо-американците издигаха за изтегляне на българската армия в довоенните граници. Нещо повече, Англия бе склонна да подкрепи и гръцките претенции за разширяване на север.

За да укрепи влиянието си в Гърция, английското правителство бе възприело като своя лична антибългарската политика на гръцкото емигрантско правителство. На 12 юни 1942 г. крал Георгос връчи на президента Рузвелт, а шефът на емигрантското правителство - на У. Чърчил един меморандум с искания за разширение на Гърция след войната на север. Поспециално се настояваше за изменение на българо-гръцката граница в полза на Гърция. През юли 1944 г. на съвещание на гръцките политически течения се прие резолюция за нова стратегическа граница с България. В деня, в който в София се взе решение за изпращането на Ст. Мошанов в Турция, официален говорител на емигрантското правителство устрои пресконференция, на която териториалните претенции бяха конкретизирани: Додеканезите, Северен Епир и създаване на "зона на сигурност по протежение на българската граница". Заложила своето влияние на Балканите изцяло върху гръцката карта, Англия лесно би станала адвокат на тази експанзионистична политика.

Без да има формално споразумение със Съветския съюз, Англия фактически разглеждаше България като спадаща към съветската сфера на влияние; проявяваше най-голям интерес към възстановяване на влиянието си в страните, гдето шансовете за успех изглеждаха най-големи. В центъра на вниманието бе Полша, на чиято територия Червената армия напредваше. Ако се прегледа преписката на ръководителите на трите съюзни правителства през лятото на 1944 г., в която името на България почти отсъства, ще се види колко грижи полагат САЩ и Великобритания за съдбата на полското емигрантско правителство след създаването на Полския национален комитет в Люблин. Що се отнася до Югоизточна Европа, вниманието на

Англия бе съсредоточено към Гърция. Чърчил демонстративно показва, че е готов да предостави на Съветския съюз отговорността за развитието на събитията в България. През август и септември английското правителство спешно подготвяше военна интервенция в Гърция.

Съпротивителното движение, оглавявано от Комунистическата партия, се ползваше с широко влияние. В случай на германско оттегляне от Балканите, властта в Гърция лесно би преминала в ръцете му. Целта, която английското правителство преследваше, бе да се елиминира ЕАМ, въоръжената сила на гръцката съпротива, и да се наложи с английско оръжие властта на краля и емигрантското правителство. На 17 август Чърчил писа на Рузвелт: ние се безпокоим много от това, което би настанало в Атина, даже в Гърция, когато германците бъдат разгромени или се опитат да напуснат страната. Възможно е гръцките екстремисти-комунисти да завладеят града. Необходимо е да се подготви английска сила, която да бъде изпратена в Атина, когато условията назреят. Сдобил се със съгласието на Рузвелт, Чърчил нареди на началника на британския генерален щаб да подготви навлизането на английски войски в Гърция "след около месец". Изтеглянето на хитлеристките войски от Гърция съвпадна с разгара на кризата в България. Както се опасяваше Чърчил, властта по места се овладяваше от ЕАМ. През декември 1944 г. се наложи английска военна интервенция, за да се възстанови властта на монархията и емигрантското правителство.

Ходът на английската политика през лятото на 1944г. ясно показваше, че правителството на Багрянов не може да разчита на решителна английска подкрепа за обществения строй в България, а още по-малко - за един по-благоприятен изход от войната..

В мемоарите си Стойчо Мошанов пише, че никому не минавало през ум, че постъпката за влизане в контакт със западните държави ще се сметне за неприязнен акт спрямо Съветския съюз. По отношение на самата постъпка това може би е вярно. Ала начинът, който бе избран, можеше да се тълкува като израз на недоверие към Съветския съюз.

Съветският посланик в Анкара още през пролетта предупреждаваше българския пълномощен министър, че без знанието и съгласието на Съветския съюз примирие с България не

ще се постигне. А през юни той направо препоръчваше съветското посредничество. "Защо не натоварите вашия пълномощен министър в Москва - каза той на Балабанов - да заяви на Молотов, че искате да излезете от войната и да скъсате с Оста?" На това внушение не се обърна внимание.

Самият Балабанов препоръчваше на българския външен министър да не предприема нищо "зад гърба на русите, да не пренебрегва тяхната подкрепа". Впоследствие, когато мисията на Мошанов стана явна, Петко Стайнов, Атанас Буров и други обществени ци упрекваха регентите, че не са потърсили посредничеството на Москва за примирието с Англия и САЩ.

Още с възникването на този въпрос съветското правителство бе държано в течение от съюзниците си по хода на контактите с България, по подготовката на основните документи за примирието. Но между съюзниците вече, успоредно с общите интереси от разгрома на противника, се явяваха и разногласията по плановете за влияние в следвоенния свят. Оттук възникваха противоречия, подмолни действия, изпреварващи удари. Подбудите на Англия и САЩ не се различаваха съществено от подбудите на българските управляващи среди. Настойчивостта на двете западни държави да се ускори излизането на България от войната се дължеше най-вече на стремежа им да се изпревари Съветският съюз, да се попречи на прехвърлянето на войските му на Балканите. От друга страна, Съветският съюз, свързан с местните радикални сили, се готвеше да разшири зоната на влиянието си. САЩ и Англия правеха всичко възможно, за да се предотврати самостоятелната акция на СССР на Балканите. За тях бе къде по-изгодно ангажирането му в общите преговори, вместо да бъде изключен от тях и подтикнат към самостоятелно действие. Ето защо, въпреки подчертаната резервираност на съветската дипломация, американците не щадяха усилия, за да я включат в замислените преговори. В началото на август посланикът на САЩ в Москва А. Хариман сондира мнението на съветското правителство по "новите мирни стъпки на българите". Молотов отговори, че още не знае дали положението се е развило достатъчно, за да се разгледа сериозно този въпрос. Без да разкрива американското становище, Хариман се задоволи да отбележи, че "вратата ще трябва да стои винаги отворена и всяка сериозна стъпка на България да се насърчава".

Естествено, за всички ходове, мотиви и цели на западни-

те държави българското правителство не разполагаше със сведения. Ала то имаше достатъчно сигнали както за тяхната заинтересованост от преговорите, така и за желанието да се избягват усложнения в отношенията със Съветския съюз. Р. Шарон, който служеше като посредник между българските дипломати в Швейцария и англо-американските кръгове, настояваше за едновременен контакт на България с трите съюзника. Българският консул в Женева съобщаваше, че англо-американските дипломати не отговаряли на въпроса за отношението на Москва към евентуалните преговори в Кайро, но винаги подчертавали, че връзката със съюзниците трябвало да се създаде със знанието и дори чрез Москва. "Страхът им да не бъдат заподозрени (в нелоялност) от русите е голям" - заключаваше консулът. Той изпрати в София една статия на в. "Журнал дьо Жьонев". В нея се твърдеше, че Багрянов се учел от грешките на Антонеску, който се опитвал да заложи върху западните държави срещу Съветския съюз. Тази статия не можеше да не се тълкува като своеобразно напомняне срещу явна едностранчивост на българската политика.

Въпреки тези предупреждения, правителството продължаваше да настоява за пряк контакт с Англия и САЩ, като фактически игнорираше Съветския съюз. То реши да заложи главно на противоречията между съюзниците, като пренебрегне стремежа да се избегне всичко, което може да забави успешния ход на войната. Вярваше се, че веднъж примирието постигнато, Москва не ще има основание за въоръжена намеса в България.

На 14 август Стойчо Мошанов пристигна в Анкара, гдето трябваше да чака срещата с английския посланик. Молбата за тая среща той връчи посредством една записка до английското посолство, в която се казва: Ст. Мошанов, бивш председател на Народното събрание и бивш министър на народното стопанство, член на опозицията, след като е взел предвид последната реч на г-н министър-председателя на Великобритания и като знае намеренията на българското правителство да направи завой във външната си политика, моли Негово превъзходителство посланика на Великобритания сър Хъг Кначбъл-Хюгесън да го приеме и изслуша във връзка с възможността да му се съобщят условията, при които би могло да се

преустанови положението на война между България и Великобритания. При това г-н Мошанов има пълна свобода на информация и преценка по вътрешното положение, независимо от политиката на правителството. Резултатът от разговора г-н Мошанов ще направи веднага достояние на българското правителство. Същият моли тая му постъпка да се запази в пълна тайна предвид опасността от репресии на германското Гестапо срещу семейството му, което е оставил в България.

В записката се открояваше преди всичко личният характер на постъпката на Мошанов и нейната чисто информативна цел. Англо-американците имаха сигурни сведения, че зад нея стои българското правителство и прекалената предпазливост, с която се правеше тя, никак не им допадна. Хюгесън отговори, че не може да приеме българския пратеник, ако той не е упълномощен от правителството. В София се видяха принудени да се съгласят с това условие. Регентите взеха решение Мошанов да бъде официално упълномощен, което веднага бе съобщено в Анкара.

Чак тогава Хюгесън прие Ст. Мошанов.

За съдържанието на разговора им разполагаме с мемоарите на Ст. Мошанов, с писмо на английското посолство във Вашингтон до Държавния департамент по този въпрос и с телеграма на Балабанов до Външното министерство в София, написана в своеобразен стил, произтичащ уж от търговската цел, с която Мошанов, под името Копринаров, пътуваше. Данните и в трите източника почти се покриват, поради което може да се смята, че за разговора на двамата сведенията са достоверни.

И тъй, пред Хюгесън Мошанов повтори онова, което вече беше известно от записката му: българското правителство желае да излезе от войната и да бъде информирано за условията, които ще предявят съюзниците. Вече на своя отговорност добави, че до началото на септември България ще бъде готова да скъса с германците.

Английският посланик изслуша съобщението и обеща да го предаде веднага в Лондон. Известно недоверие към сериозността на постъпката бе налице, което пролича и преди разговора с настойчивостта за официално упълномощаване на Мошанов, и сега - с искането за публично сключване на

примирие. Той предупреди, че за всичко ще уведоми веднага посланиците на Съветския съюз и САЩ в Анкара и посъветва българското правителство да не провокира с нищо Съветския съюз. Тук Мошанов помоли да се забави това уведомление, за да се даде възможност на българското правителство първо да извести съветското. Накрая Хюгесън апелира да се избърза със скъсването с Германия, понеже на Балканите назрявали събития, които можели да направят безпредметни разговорите за излизане от войната. На това предложение не се обърна нужното внимание.

Впечатлението, което остави у Мошанов тази първа среща, бе насърчително, което пролича и от оптимистичния тон на телеграмата на Балабанов до София. Готовността на Хюгесън за разговор с българския представител, вежливият прием, тък дори и съветите му говореха, че инициативата се е чакала. Мошанов правилно разбра и смисъла на предупреждението за Съветския съюз и поради това в телеграмата на Балабанов специално се подчертаваше необходимостта да бъде уведомена Москва за контакта със съюзниците ѝ.

След този разговор трябваше да мине повече от седмица, без да се пристъпи към делови преговори. От една страна, самият Мошанов не притежаваше официални пълномощия за такива преговори. Колкото и да бързаше, Багряновото правителство съзнаваше, че примирието може да се изтълкува зле от Съветския съюз и с това да се създадат нови усложнения в българо-съветските отношения. То искаше да напипа такава форма, която би отклонила съветското придвижване на Балканите, без да изглежда явно като недоброжелателен акт спрямо съветската политика. Във връзка с това бе приета препоръката на Балабанов и Мошанов. Лично Багрянов връчи българския отговор на съветската нота от 12 август. В него се казва: "В запитванията и указанията на съветското правителство българското правителство вижда братска доброжелателна загриженост за намиране на щастлив изход от затрудненото положение. На зададения въпрос (за скъсването с Германия .И.Д.) българското правителство отговаря с едно ясно и категорично "да". Отзовавайки се на неофициалните внушения от съюзниците на СССР, то изпрати тези дни специален човек в Анкара. Като съобщава този факт на съветското правителство, българ-

ското правителство би било много доволно, ако по този въпрос може да говори направо с Москва, която би могла да направи известни внушения при разрешаването на тези въпроси, което ще е от полза за сближението на двата народа".

Ясното и категорично "да", с което Багрянов отговаряше на въпроса за скъсване на отношенията с Германия, все още не означаваше яснота и категоричност във външната политика на правителството. По същото време П. Драганов формулираше условията, които Мошанов бе длъжен да отстоява в Анкара; неактивно участие във войната, уреждане на балканските въпроси по мирен път; даже настояваше вместо "скъсване с Германия и излизане от Тристранния пакт" да се употреби изразът "връщане към неутралитета". Скъсването с Германия според тези указания се разбираше само като скъсване на съюзническите отношения, основани на Тристранния пакт, и връщане към българската политика до 1 март 1941 г. Въпросът с обединението продължаваше да е костеливият орех на преговорите за примирие.

От друга страна, и което бе най-важното, англо-американците не бяха готови още с окончателното становище по поведението спрямо България. Не съществуваше доверие в искреността на намеренията на българското правителство, изразени чрез Ст. Мошанов в Анкара. Не им бе съвсем ясна позицията, която Съветският съюз ще заеме, след като войските му стигнат до българската граница. Едва на 22 август Молотов писмено изрази съгласие с предложението на САЩ да се използва съгласуваната през февруари 1944 г. процедура за разговори на представители на трите велики държави с български представители, като препоръчва вместо в Кайро преговорите да се водят в Анкара. Не бе уточнено по кой път България ще може да бъде принудена бързо да излезе от войната - дали чрез преговори, или чрез пряк военен натиск. Фактически се имаха предвид и двата пътя, но до окончателно мнение не се стигна.

На 20 август британското посолство във Вашингтон изпрати до Държавния департамент две писма, които съдържаха два плана по отношение на България. В първото се излагаше идеята за преговори. Като се подчертаваше военното значение на излизането на България от войната и необходимостта от

преговори с представител на българското правителство, се посочваха предварителни условия: България да освободи съюзническите военнопленници, преди делегатът й да пристигне в Кайро; делегатът да бъде в Кайро не по-късно от края на август. Но пълна увереност в готовността на българското правителство за преговори нямаше и затова се предлагаше и друг вариант - чрез военен натиск посредством Турция. Англия се опасяваше, че Турция не ще се осмели да обяви война на България, преди Съветският съюз да стори това. Ето защо военният натиск би бил възможен само ако към него се присъедини и Съветският съюз. Английското правителство искаше американско съдействие, за да се убедят Москва и Анкара да подпишат общ ултиматум до България, с който да я предупредят, че ако не изгони германците, не скъса отношенията си с Германия и не изтегли войските си от съюзническите територии, ще й обявят война. Ултиматумът трябваше да има заплашителен характер. Англичаните вярваха, че той ще е достатъчен, за да изкара България от войната, без да се прилага заплахата, съдържаща се в него.

Изобщо забавянето на разговорите след първата среща Хюгесън - Мошанов се дължеше най-вече на неподготвеността на САЩ и Англия и на желанието им да накарат Съветския съюз да се присъедини към една обща - на трите големи държави - политика спрямо България. Въпреки своите собствени опасения и предпазливост, правителството на Багрянов бе на този етап активната страна. По това време Киселов даже се оплакваше, че българските представители стоят в Турция и напразно чакат, без да получат някакво съобщение и без да им се укаже поне мястото на преговорите. А и американският пратеник в Анкара напомняше в Държавния департамент, че Ст. Мошанов е с пълни пълномощия за преговори и се очакват инструкции до Хюгесън, съдържащи окончателните условия и указание за мястото на преговорите.

Във връзка със своята главна политическа цел - да се избегне навлизането на съветската армия в България - правителството на Багрянов засили връзките си със своите съседи. По отношение на Югославия и Гърция то не предприе никаква стъпка. Емигрантските среди на тези страни, особено на Гър-

ция, се отнасяха с открита враждебност към България и жадуваха за разплата. За сближение с тях не можеше и да се мисли. Още по-малко можеше да се намери основа за сближение с вътрешните съпротивителни сили. Оставаха Румъния и Турция.

Когато Багрянов дойде на власт, в София разполагаха с подробни сведения за румънските опити за преговори с англо-американците. А през първата половина на юли М. Антонеску разкри пред българския пълномощен министър песимизма, "който е обхванал почти всички" в Румъния, и намекна за нуждата от по-тесни връзки с България. Той припомни предложението, което бе направил през 1943 г. за сближение; без да повтаря, даде да се разбере, че сега чака българска инициатива, тъй като "миналогодишната е пропаднала по българска вина".

Заявленията на Антонеску срещнаха този път по-голяма отзивчивост. Самото правителство на Багрянов проявяваше значителен интерес към сътрудничество с Румъния. Багрянов и Драганов поддържаха близки връзки с румънския пълномощен министър в София, информираха го за стъпките, предприети в отношенията със Съветския съюз.

Веднага след като се скъсаха германо-турските отношения, Антонеску води нов разговор с пълномощния министър Ив. Попов. Този път подчерта, че "общите жизнени интереси" на България и Румъния налагали "да обмисли положението при условие, че не се случи нищо, което да го забърка напълно". Той препоръча на българското правителство да запази отношенията си с Турция и Съветския съюз, като предупреди, че скъсването с едната страна може да повлече скъсване и с другата. Днес - каза Антонеску - България и Румъния са свързани, съдбата на едната зависи от съдбата на другата, а съдбата на Турция зависи от общата българо-румънска съдба. В навечерието на заминаването си за главната квартира на Хитлер Антонесу отново повика Попов и отново апелира за сътрудничество между двете страни, "за да бъдем готови за всяка евентуалност".

Телеграмите на Ив. Попов се посрещнаха с жив интерес в София. Регентите решиха да го повикат на доклад, "да дойде

по-скоро, понеже времето е много скъпо". Но и този път инициативата на Антонеску пропадна, изпреварена от бързото развитие на събитията.

В началото на август Багряновото правителство все още не виждаше непосредствената заплаха в Съветския съюз. Нарастваше опасността от Турция. Грижата за предотвратяването й имаше първостепенно значение за правителствената политика. Още през юли бе създадена добра основа в това отношение. След 2 август усилията на правителството добиха и практическа насока.

На 5 август Сарачоглу заяви пред Балабанов, че скъсването с Германия няма да повлияе ни най-малко на отношенията с България. Турското правителство се вдъхновява от желание за добри и приятелски отношения и е много доволно, че от това желание се вдъхновява и българското. Той изрази съгласие по принцип с предложението на Драганов за тайно споразумение между двете страни и поиска да бъде представен проект за обсъждане. Пред Драганов Ментеш изтъкна, че Турция и България трябвало да си сътрудничат , да избягват конфликт помежду си, като възприемат принципа "Балканите - на балканските народи". Конкретният проект за споразумение бе изготвен във Външното министерство и разгледан от регентите и министър-председателя. Окончателният текст беше приет на 16 август. Предвиждаше да се сключи тайно споразумение между България и Турция за избягване на конфликт между двете страни. Истински мир бил възможен само върху справедлива основа, предоставящ Балканите на балканските народи. Поемаше се взаимно задължение да се избягва какъвто и да е повод за нарушаване на приятелските връзки с Турция. Всъщност проектът имаше характер на декларация, която потвърждава водената дотогава политика от двете страни, въпреки измененията във военната и международната обстановка. Целта бе да се предотврати военен конфликт под германски или английски натиск. Принципът "Балканите за балканските народи" бе насочен срещу евентуална външна намеса, в конкретния случай срещу намеса на Съветския съюз и Англия. Турското правителство неведнъж бе разкривало страховете си от навлизането на Съветската армия в България, а българ-

ското - от английското стъпване на Балканите, което пък можеше да насочи и Съветската армия към България. Да се запазят съществуващите отношения, да се избегне намесата на Съветския съюз и Англия на Балканите - такова бе предназначението на изготвения от правителството проект.

Изпратен незабавно в Анкара, на 21 август Балабанов го връчи на турския външен министър. Този път Сарачоглу бе малко резервиран. Той обеща да го проучи, но заяви,че от турска страна не ще се предприеме нищо, което би изменило съществуващите отношения между двете страни. По-нататъшното им развитие обаче зависело от бъдещите отношения на България с Англия, тоест, от успешното завършване на преговорите за примирие. Изрази и смущение от реакцията на Съветския съюз към такова споразумение. Отговор от турското правителство не се получи. Новата насока, която взеха събитията само два дни след този разговор - с излизането на Румъния от войната, - направиха безпредметни усилията за турско-българското сближаване.

При такава обстановка на 17 август бе открита седмата извънредна сесия на Народното събрание. В програмната реч, която Багрянов произнесе, голямо място се отделяше на външната политика. Той обяви, че световната война надхвърляла малките възможности на българския народ и декларира, че правителството било решило да премахне всички факти, които "противоречат на миролюбието на народната воля", но без да предизвиква нови и излишни конфликти и страдания.

Колкото мъглява и абстрактна да беше речта, тя изразяваше същността на провежданата от правителството външна политика. Със задоволство я приеха опозиционните депутати и някои депутати на мнозинството. Но депутати от крайната десница - Ал. Цанков, Л. Попов, Кр. Митаков, Хр. Статев, протестираха срещу най-нищожното отстъпление от прогерманската политика, възхваляваха хитлеристка Германия, изразяваха вярата си в нейната победа. Б. Филов окачестви речта на министър-председателя като "пораженска", като "безусловна капитулация пред евентуални победители". "Ние смятахме - пише той - да образуваме правителство, което да увеличи съпротивителната сила на народа, а получихме каби-

нет, който ще сведе съпротивителната сила до нула". По негово настояване останалите двама регенти се съгласиха, веднага след закриване на сесията, за Германия да замине Драганов, а евентуално и Багрянов, за да се изясни на Хитлер поведението на България. От речта на Багрянов официално изказа недоволството си Бекерле.

Правителствената декларация имаше значителен международен отзвук. В Швейцария тя се тълкуваше като завой в българската политика. Подчертаваше се, че България е първият сателит, който се отделя от Германия. Задоволство от речта изрази румънският външен министър. Турските официални среди видяха доказателство за решимостта да се излезе от войната, а Сарачоглу я оцени като "отлична и крайно навременна". В Съветския съюз декларацията не бе коментирана. По това време обаче бе публикувана брошурата на Георги Димитров "Спасителният път на България", в предговора на която се критикуваше политиката на правителството като прогерманска. Тези критики се приеха от българския пълномощен министър в Москва като косвен израз на съветското отношение към политиката на Багрянов.

Коментарите в чужбина преувеличаваха тенденцията за откъсване от Оста, която бе загатната в правителствената декларация. Макар да се готвеше за външнополитически завой, правителството на Багрянов не го разглеждаше още като непосредствена задача, желаеше предварително да го осигури вътрешно и външно и затова шумът около намеренията му вредеше на неговата политика. А отрицателното германско становище, придружено с възмущението на крайната прохитлеристка реакция, не изключваше напълно възможността от изненада. И то побърза да охлади прекомерния ентусиазъм, пробуден в някои среди, да успокои съюзниците си. Такава бе задачата на експозето по външната политика, което Драганов изнесе пред Народното събрание на 22 август. В него се оневиняваше и оправдаваше водената по време на войната външна политика: присъединяването към Тристранния пакт целяло да се избегне участието на България във войната и чужда окупация; състоянието на война с Англия и САЩ се дължало на прекалено усърдие при изпълнението на задъл-

женията по Тристранния пакт и на нежеланието на тези две държави да помогнат на България за премахване на неправдите от мирните договори. Драганов оценяваше високо отношенията с Германия - нейната роля в икономическия живот на страната, за обединението, за въоръжението на българската войска. Той опровергаваше твърденията, според които правителствената декларация означавала пълен завой в българската политика, като подчерта, че правителството води "същата политика". "Може би - допълваше той - в средствата, в нюансите да има разлика, но в основата си тя е същата: да се избегне изобщо активното участие на България във войната, да се избегне разширяването на войната на Балканите, да се уреди справедливо положението на Балканите, при което само уреден справедливо и българският национален въпрос, може да настане траен мир на Балканите.

Средите, които бяха вбесени от речта на Багрянов, сега ликуваха. И обратно - тези, у които Багряновата реч вдъхна оптимизъм, сега не криеха разочарованието си. Крайно неблагоприятна бе реакцията на турския печат и турските официални среди, на английските дипломати в Турция. Горещо одобрение предизвика речта сред мнозинството в Народното събрание, сред крайните прохитлеристки групировки. Филов отбелязва, че експозето на Драганов "се отличава коренно от Багряновата декларация".

Но отзвукът и от двете речи не съответстваше на тяхното действително съдържание. И двете излагаха правителствената политика в нейните две страни - търсене на изход от наближаващата катастрофа; ориентиране към излизане от войната, но без все още да става дума за скъсване с Германия. Управляващите среди продължаваха да смятат, че не бива да се лишават от подкрепата на Германия, докато не се осигури друга външна опора. Министър-председателят и министърът на външните работи като че ли бяха разпределили кой коя страна от външната политика да отстоява и само патосът, с който всеки изпълняваше задачата си, създаде почва за различни тълкувания от една или друга страна. Няма пасаж в двете речи, който Багрянов и Драганов да не бяха развивали в своите конфиденциални разговори.

Сесията на Народното събрание по същество одобри водената през годините на войната политика, в която се констатираха само три грешки: обявената война на Англия и САЩ, антиеврейското законодателство и изпращането на окупационен корпус в Сърбия. Завоят в политиката, който правителството се канеше да осъществи, трябваше да се изчерпи с отстраняването на тези грешки.

Докъм края на юли правителството на Багрянов провеждаше една предварително очертана подготовка за постепенен завой. С известни изменения това продължи и през август. Ала бързите промени в международната обстановка от началото на август изпреварваха в много отношения правителствените предначертания. Багрянов бе принуден непрекъснато да се нагажда към събитията. Той изпускаше контрола върху политиката си, което й придаваше донякъде стихиен характер.

Доминираща черта на външната политика продължаваше да бъде подготовката за излизане от войната при запазване на приятелските отношения с Германия. Правителството не жалеше сили да убеди хитлеристите, че този изход е и в тяхна полза, ала не срещаше благосклонност в Берлин, заинтересован от военен конфликт между България и Съветския съюз. На тази основа настъпи бързо влошаване на българо-германските отношения. Съмненията и подозренията към България се увеличаваха, затрудняваха се действията спрямо Съветския съюз и Турция. Правителството не криеше раздразнението си от поведението на германците, от неразбирането, с което те се отнасяха към неговите цели, и реагираше остро на провокационните действия. Но нито едната, нито другата страна не бяха готови за разрив. Чак на 23 август се търсеше взаимно приемливо разрешение и се обсъждаше идеята за посещение на правителствена делегация в германската главна квартира.

Продължаваха усилията за подобряване на отношенията със Съветския съюз. След съветската нота от 12 август правителството за първи път отговори утвърдително на въпроса, който съветското правителство поставяше отдавна: за скъсване на съюза с Германия. То уведоми съветското правителство за мисията на Стойчо Мошанов и дори апелира за съдействи-

ето му за примирие със западните държави. Но никакво реално изменение в отношенията между двете държави не настъпи. Съветският съюз подчертаваше своето недоверие към политиката на Багрянов, не се поддаваше на нито едно негово заявление и настояваше за радикално изменение на българската външна политика.

Най-подире бе установена и пряка връзка със западните държави. Под натиска на Англия правителството бе принудено бързо да измени характера на тази връзка - от лична, неофициална, тя се превърна в официален сондаж от името на правителството. Но по-далеч от официално уведомление на намеренията на България не се стигна.

Упорито се работеше за българо-румънско и българо-турско сближение. Правителството излезе с конкретно предложение за тайно споразумение с Турция.

Под влияние на решението на Турция да скъса дипломатическите си отношения с Германия, външната политика на Багрянов си постави за непосредствена цел да предотврати влизането на английски войски на Балканите. Тя бе свързана пряко с главната цел на правителствената външна политика - да предотврати съветското придвижване отсам Дунава. За осъществяването ѝ се разчиташе на противоречията между Англия и СССР.

4.

Разгромът на хитлеристките войски в района на Яш-Кишинев дойде неочаквано бързо, а с него - и излизането на Румъния от войната.

Съветската армия получаваше възможност в най-кратко време да се озове на българската граница, а това даваше съвсем нова насока на развитието на събитията в България. До този момент правителството на Багрянов, обзето от идеята да избегне участието на България във войната, виждаше непосредствена заплаха в евентуална англо-американска намеса на Балканите. Сега на преден план изскочи заплахата от военно сблъкновение със Съветския съюз. Тази перспектива винаги висеше като домоклев меч над политиката на Багрянов, предо-

твратяването й представляваше върховна цел на неговото управление. И когато тя се изпречи неизбежна и предстояща, той можа да констатира, че нито една от мерките, на които разчиташе, за да посрещне спокоен този момент, не са дали резултат. Отношенията със Съветския съюз не бяха мръднали крачка напред. Германската подкрепа ставаше напълно илюзорна. Истински преговори със западните държави не бяха започнали. Отговор на Турция по предложеното тайно споразумение нямаше. А вътрешната политика на правителството беше пред пълен крах. Вместо да се разшири, социалната база на властта се стесни. Диктатурата изживяваше последните си дни под напора на международните изменения и разрастващата се вътрешна съпротива.

Политиката на Багряновото правителство претърпя банкрут. Полумерките, полуотстъпките не даваха резултат. Налагаха се по-решителни действия, за да се избегне съветското навлизане. "Изобщо - пише в дневника си генерал Михов - изложени сме пред положението русите, гонейки германците, да влязат у нас". "Боим се - допълваше Филов - от настъплението на русите през нашата граница, за да гонят германските войски, и правим всички усилия да го избегнем."

Какви бяха тези усилия?

Едно мнимо съобщение за съветски десант в Костанца и Мангалия застави правителството да обяви, че ще прилага неутралитет в германо-съветската война и че ще се обезоръжават минаващите границата войски. Заповед в този смисъл бе връчена на военния министър, а Драганов уведоми управляващите легациите на Съветския съюз и Германия. На 26 август бе публикувано официално съобщение, в което се казваше: "В изпълнение на решението си да премахне всички факти, противоречащи на волята на българския народ да не участва във войната между големите народи, правителството преди известно време влезе във връзка с държавите, с които България се намираше в положение на война, за да им съобщи своето решение да излезе от тази война и да възстанови положението си на пълен неутралитет спрямо всички. Българското правителство в изпълнение на твърдото си решение да спази изцяло положението си на пълен неутралитет спрямо

руско-германската война е дало нареждане да бъдат обезоръжени всички чужди войски, които биха преминали на българска територия. В изпълнение на тези нареждания преминалите досега германски войскови части са били веднага обезоръжени."

Оповестяването на намерението за излизане от войната и за контакта, установен със западните държави за тази цел, както и обявяването на неутралитет спрямо съветско-германската война, не означаваха крут завой в провеждания дотогава курс. Те бяха подготвени от цялата политика на Багряновото правителство. Контактът се установи далеч преди разгласяването му, а със схващането за неутралитет спрямо войната между Германия и Съветския съюз правителството обосноваваше стъпките, предприемани в отношенията с двете държави. В случая неутралитетът не означаваше акт на доброжелателство към Съветския съюз, както се представяше, а последно средство да се отложи пълното скъсване с Германия. Разривът с Германия изглеждаше вече трудно предотвратим, ала правителството избягваше само да поема почина в това отношение. П. Драганов оправдаваше пред Ст. Мошанов речта си с желанието хитлеристите първи да скъсат с България. А княз Кирил му обясняваше, че не можел да вземе отговорност за скъсване, без германците да дадат повод - би било безчестно да ги ударим в гръб, нямало смисъл да се спират съветските войски с цената на измяна, когато било ясно, че те ще минат границата при всички обстоятелства.

На 26 август регентите, Багрянов, Драганов, генерал Русев и генерал Трифонов - началник-щаба на войската, обсъждаха поведението на правителството, в случай че съветските войски поискат да влязат в България. Те решиха преди всичко да се вземат "енергични мерки, за да се избегне тази евентуалност", като освен разоръжаването на минаващите хитлеристки войски, се настои и за по-скорошното изтегляне на намиращите се в страната хитлеристи. На правителството се предоставяше само да определи поведението си, ако въпреки това Съветската армия реши да мине през България. Веднага Драганов уведоми управляващия германската легация за исканото изтегляне на германски войници, а регентите изпратиха телеграма до Хитлер, в която молеха "в интерес на приятелс-

ките отношения", да даде възможност на България да не утежнява и без това тежкото си положение.

Действията на правителството красноречиво показваха, че то няма никакво намерение да се оплита във военен конфликт със Съветския съюз, че за да избегне този конфликт, е готово вече и на най-големи отстъпки. А с това пропадаха усилията на германците да предизвикат война между България и Съветския съюз, която, ако не друго, поне би забавила придвижването на Съветската армия и би помогнала за безпрепятствено изтегляне на германските войски от Балканите. На 22 август в главната квартира на Хитлер бе проведено съвещание с участието на Рибентроп, Химлер, командващия хитлеристките сили в Югоизточна Европа и др., на което се разгледа обстановката на Балканите. По това време в главната квартира се намираше Бекерле. За решенията можем да съдим от мерките, които германското правителство предприе в първите дни след излизане на Румъния от войната.

На 26 август Сл. Загоров бе уведомен от Вилхелмщрасе, че германското правителство щяло да изчака следващата стъпка на България, за да определи отношението си. Завърналият се в София Бекерле изрази недоволството на Хитлер, който смятал поведението на българското правителство за предателство. Съветът му бил да се почака още два-три месеца. Бекерле предаде поканата на Хитлер до регента генерал Михов да посети Германия. Поканата бе отложена, а решението за неутралитет оправдано със слабостта на българската армия и с убеждението, че едно противопоставяне на съветското напредване с нищо нямало да улесни германците. След няколко дни Бекерле отново посети регентите и приложи обичайната заплаха за болшевизация на България.

И този път германците не предприеха по-решителна намеса в развоя на българската политика. И този път се задоволиха с протести и заплахи, с апели за изчакване. Но те не се заблуждаваха, че правителството на Багрянов ще се реши на война със Съветския съюз или пък че ще съумеят да задържат България още дълго в Тристранния пакт. Сега поведението на България представляваше интерес от две страни. Трябваше да се осигури безпрепятственото изтегляне както на идващите от

Румъния, така и на намиращите се в страната войски и на въоръжението им. В това отношение пречки от българска страна почти не се срещаха. Към разоръжаване и интернирane се пристъпи към края на август и началото на септември, и то само в отделни случаи. Що се отнася до намиращите се вътре в страната хитлеристки части, искането за изтеглянето им, което щабът на войската предаде на германците още на 26 август, не се придружаваше с никакъв срок и изпълнението му се проточи повече от десет дни. Колкото и голямо значение да отдаваше на неутралитета за успеха на своята политика, правителството на Багрянов не по-малко се стараеше да избегне военен конфликт с германците и не смееше да предприеме нищо, което би могло да се тълкува като предизвикателство. Още повече, че такъв конфликт би бил удобен повод за намеса на Съветския съюз.

Поведението на Багрянов бе важно за хитлеристите и с оглед на техните общобалкански планове. Вече беше казано, че от средата на август германското командване се ориентира и подготвяше изтеглянето на всичките си сили от Балканите. На 26 август до фелдмаршал Вайкс бе изпратена заповед за евакуиране на Егейските острови и континентална Гърция. На 27 август хитлеристките войски започнаха да напускат Гърция. Евентуалното минаване на България на страната на антихитлеристката коалиция би затруднило осъществяването на тази операция, тъй като би пресякло пътя за изтегляне през Македония за Югославия, т. е. през район, намиращ се под българско управление. Хитлер бе наредил Бекерле да поиска от регентите да останат верни на съюза с Германия: в случай че не успее, да потърси бърз контакт с Ванче Михайлов и под негово ръководство да се създаде правителство на самостоятелна македонска държава в Скопие. С това трябваше да се осигури надежден път за изтегляне на хитлеристките войски от Гърция. В края на август в София се получи донесение за събиране на михайловисти в Скопие, които решили да провъзгласят независимостта на Македония под покровителството на Германия. Същевременно Хитлер заповяда на Вайкс да съсредоточи в района на Скопие - Ниш всички разполагаеми сили, за да действат в зависимост от обстановката против

България, или за настъпването на благоприятен за германците ход на събитията в страната. Но и в това отношение правителството на Багрянов нямаше никакво намерение да пречи на германските планове. На 29 август Министерският съвет, въпреки съпротивата на Филов, взе решение за изтегляне от Македония на българската войска, с което най-вече целеше да предотврати въоръженото стълкновение с напускащите Гърция германски части.

Между важните мерки, взети на съвещанието от 26 август, бе и решението за изтегляне от Сърбия на българския окупационен корпус.

В протоколите на Министерския съвет съществува решение № 149-бис от 25 юли 1944 г. за прибиране във вътрешността на страната на всички войски от окупираните територии. Изглежда че това решение е било оформено в края на август и антидатирано. Първото нареждане на щаба на войската за оттеглянето на окупационните войски е от 26 август. На 30 август се издаде официално комюнике, в което се казваше: "Наредено преди известно време оттегляне на окупационния корпус във вътрешността на страната е започнало да се извършва по установения план.".

Въпросът с корпуса занимаваше отдавна правителството и неведнъж то търсеше едно или друго разрешение. На 16 юли Драганов предложи на Бекерле да се изтегли една дивизия от корпуса. Той се мотивира със засиленото в пределите на държавата партизанско движение и несигурното поведение на Турция. На 27 юли, обсъждайки мерки за разширяване на репресивния курс, правителството взе решение да се поиска от германците "сгъстяване на корпуса" и изтегляне на една дивизия от него. В началото на август в София бе получено писмо от фелдмаршал Кайтел, с което българското искане се отхвърляше. В навечерието на извънредната сесия на Народното събрание правителството отново се занимава с този въпрос. Само Драганов се противопостави на предложението да се вземе решение за изтегляне на корпуса. Той се опасяваше от конфликт с германците, който щял да се използва от Съветския съюз, за да навлезе в България. Министерският съвет реши по принцип изтеглянето на корпуса, като се мо-

тивираше с необходимостта да се избегне обсъждането на този въпрос в Народното събрание и за да се улеснят преговорите с англо-американците. Между противоречащите на народното миролюбие факти, които с правителствена декларация Багрянов обеща да премахне, се посочваше и "положението на корпуса". На 23 август военният министър генерал Русев изпрати писмо до фелдмаршал Вайкс, с което искаше разрешение за стесняване на корпусното пространство за българската войска в размера му до 1 януари 1943 г.

Еволюцията по въпроса с корпуса показваше, че до 26 август практически не ставаше дума за изтеглянето му. Правителствата и преди Багрянов гледаха на присъствието му в Сърбия като на нежелателно бреме, но то бе единствената форма, чрез която България участваше пряко във войната. Изтеглянето му бе една от стъпките, които Багряновото правителство би направило с охота, ала и в това отношение то действаше така, че да не предизвика германски подозрения и протести. И туктрябваше да се прилага практиката на етапи, на постепенност и при това с аргументи, които биха имали оправдателна стойност пред германците. Във връзка с това са исканията за изтегляне на една дивизия само, за стесняване на корпусното пространство. Във връзка с това са и резервите на Драганов в Министерския съвет по предложението за изтеглянето на корпуса изобщо. Едва на 26 август решение за изтегляне бе взето и започна подготовката за осъществяването му.

Събитията в Румъния дадоха нова насока и на мисията на Ст. Мошанов.

На 25 август през нощта Драганов повика турския пълномощен министър и му заяви: "Русите приближават устието на Дунава, което не е в интерес нито на България, нито на Турция. Англичаните и американците действат толкова бавно. Съществено сега е да се стигне до споразумение. Ние, българите, разчитаме на подкрепата и дипломатическата интервенция на Турция." До този момент Турция бе държана официално настрана от контакта със западните държави и въпреки опитите на турската дипломация, не получи пряко изясняване по мисията

на Мошанов*. Сега Драганов отправяше към турското правителство искане за посредничество, с цел да се ускорят преговорите за примирие, което ставаше задача на задачите за външната политика на Багряновото правителство.

В мемоарите си Ст. Мошанов твърди, че щом научил за събитията в Румъния, сметнал мисията си за приключена и решил да се върне в България. Всъщност приключил беше само един етап от неговата мисия и започваше друг, по-важен. "Поради новите събития и за да се изяснят някои въпроси Копринаров получи допълнителни инструкции и заминава довечера 24 того за България - писа до Външното министерство Балабанов. - Моля наредете от Свиленград да получи автомобил, за да спести цял ден и пристигне колкото се може по-скоро." На 25 август американският консул в Цариград съобщи в Държавния департамент: "Ст. Мошанов се върна тази нощ в София за нови инструкции след румънската капитулация."

По време на отсъствието му контактът с англо-американската дипломация не бе прекъснат. Той се поддържаше направо от пълномощния министър Н. Балабанов с помощта на Г. Киселов.

На другия ден след заминаването на Мошанов Балабанов изпрати интересна телеграма до Външното министерство. В телеграмата се използуват шифровани имена, ала текстът в повечето случай позволява да се изясни зад кое име кое лице или географско название се крие. И тъй, Балабанов съобщаваше, че Боянски (вероятно Г. Киселов) се е срещал с Коцев (американски дипломат), който изразил задоволството на Коцевите хора (САЩ) от процедирането по отношение на Петров (Англия) и Стоянов (Съветския съюз) - днес Ненов (вероятно американец) изпраща телеграма до Коцева, с която се настоява за бърз отговор, поради решението на Бесков

*/На 18 август главният секретар на турското външно министерство разпитваше Балабанов защо Копринаров е дошъл в Турция и защо се пази дискретност по пътуването му. А на 21 август Сарачоглу шеговито подхвърли на Балабанов: "Какво прави Копринаров и с каква търговия се занимава: в Турция мъчно би се пласирала коприна, защото си имаме достатъчно." И в двата случая Балабанов отговори с официалната версия за търговския характер на мисията на Мошанов.

(Румъния), което изменя болестта. Киров (вероятно пак американец) счита, че Коцев и Петров ще бързат, но Стоянов се бави. Съветва запазването на реда и избягване на маларични признаци, за да не се повтори положението на Бесков и се наложи интервенция на лекаря Стоянов. Надежда за до шест дни и опасение, че се е закъсняло много.

Телеграмата разкриваше още веднъж силната заинтересованост на американската дипломация от бързото примирие с България, постъпките й за ускоряване на преговорите. Зад тази припряност прозираше тревогата, която й причиняваха събитията в Румъния, и усилията й да се предотврати съветското навлизане в България. По-късно един американски дипломат обясни на Мошанов, че Съветският съюз имал право да обяви война на България без съгласието на съюзниците си, ала след сключването на примирието това било невъзможно, понеже България престава да бъде воюваща държава.

Киселов от своя страна показваше, че българското правителство напълно споделя тревогите и опасенията на американците. Той изтъкваше пред тях две основни причини, които налагали незабавно действие: Съветската армия можела да се яви всеки момент на Дунава, което би довело до събаряне на правителството и установяване на комунистическа власт, или пък германците биха опитали да осуетят излизането на България от войната. На 26 август Сарачоглу предаде на американския посланик апела на П. Драганов да се избърза с преговорите поради приближаването на съветските войски до Дунава.

Всичко това говори, че завръщането на Мошанов в София непосредствено след събитията в Румъния се дължеше на общата тревога, която те предизвикаха както в българските управляващи среди, така и сред англо-американците; че то бе свързано със стремежа да се ускорят преговорите и се постигне по-бързо примирие, чрез което да се отнеме формалният повод на Съветския съюз да скъса отношенията си с България и да премине българската граница.

Припрността на англо-американците се прояви и в усилията за бързо уреждане на всички въпроси, които досега бяха спъвали преговорите. Преди всичко англичаните се отказаха от натиск срещу България чрез съветско-турски ултиматум, още повече че не се надяваха на съгласието на Съветския съюз

за подобен акт, пък и се съмняваха доколко благоприятен ще бъде за тях един евентуален българо-турски въоръжен конфликт. Единственият път при това положение оставаха преговорите. Американците от своя страна, все с цел да осигурят съветското участие в преговорите, бързаха да подкрепят предложението на Молотов те да се състоят в Анкара вместо в Кайро. Те препоръчваха също така да се оттегли предварителното условие - освобождаването на съюзническите военнопленници, с цел да не предизвикат нови отлагания. Окончателните условия за примирието бяха светкавично дотъкмени. На 25 август вечерта в Лондон се свика непредвидено заседание на Европейската съвещателна комисия, на която проектът бе обсъден и приет. От България се изискваше да скъса всички отношения с Германия и съюзниците й, да обезоръжи и интернира германските сили и установи контрол върху германската собственост, да се изтегли от съюзническите територии, да даде право на съюзното командване да движи своите войски свободно във и през българските територии, ако военното положение го налага или българското правителство не бъде в състояние да изпълнява условието на примирието; да осъществи исканите мерки за обезоръжаване и демобилизация, да освободи съюзническите военнопленници; да удовлетвори исканията за използване и контрол на транспорта (вкл. дунавското корабоплаване) и транспортни улеснения; да освободи всички политзатворници и премахне дискриминационното законодателство; да сътрудничи в арестуването и съденето на всички престъпници; да възстанови цялата съюзническа собственост и да плати репарации за военните щети; да изпълнява всички бъдещи инструкции на съюзниците и искания за възстановяване на мира и сигурността.

Макар и след това по този текст да се правеха известни уточнения, той бе незабавно пратен в Кайро, където по настояване на англичаните щяха да се състоят преговорите. Проектът съдържаше изключително тежки условия. които поставяха България в положението на фактически окупирана страна, без да се говори за окупация. Гръцките териториални претенции не бяха залегнали, но не се и гарантираха границите от 1 януари 1941 г, което бе свързано с английските ангажименти спрямо Гърция, и съществуваха опасения за искане впоследствие и на териториални отстъпки.

Държавният департамент нареди да се съобщи на българските делегати, че американският и английският посланици ще ги приемат за разговори, като всички благоприятни спрямо съюзниците действия на българското правителство, взети междувременно (освобождаване на съюзническите военнопленници, прекратяване на военните действия, скъсване на отношенията с Германия), ще се таксуват като доказателство за искреността на българските намерения. Лично К. Хъл - американският държавен секретар, нареди на американския консул в Цариград да съобщи на българската делегация да замине за Кайро.

На 27 август Хюгесън получи телеграма от Лондон с инструкции да изпрати Киселов в Кайро и да осигури бързото връщане на Мошанов в Цариград, а оттук и неговото препращане в Кайро. Същия ден той се срещна с българския пълномощен министър и го попита дали Мошанов е оторизиран за преговори. Балабанов отговори утвърдително. Тогава Хюгесън му предаде официално съобщение: Мошанов да замине за Кайро "колкото е възможно по-скоро", пътуването му за Турция, а оттам за Кайро щяло да се уреди от самия Хюгесън. Американците пък настояваха заедно с Мошанов да заминат и "хора с по-голяма политическа тежест", включително член на правителството и представител на опозицията.

Съобщенията от Анкара стигнаха в София на 28 август. Правителството назначи за делегати Ст. Мошанов, Н. Балабанов, Г. Киселов и като технически съветник полк. Д. Желязков, военен аташе в турската столица. Този състав - с изключение на Мошанов, трима останали се намираха в Турция, - говореше за желанието и на българското правителство да започне преговорите възможно по-скоро. Бе възприето и внушението за по-отговорна делегация, даже се набелязаха и евентуалните й членове - Ат. Буров, К. Муравиев, ген. Ив. Маринов, П. Стайнов, ала тя трябваше да се присъедини по-късно.

Самият Мошанов този път не изпитваше особена охота да поеме отново път към Турция. И той прие само след като получи уверение от Багрянов, че предстои коренна промяна в правителството. Останалите членове на предварителната делегация показваха още по-малка готовност да се нагърбят с подобна мисия. Балабанов се оправда с болест, Киселов обясни, че било нужно да остане в Цариград, за да поддържа връзката

София-Вашингтон. Въпреки английския натиск, той не се присъедини към Мошанов. Само Д. Желязков трябваше да приеме, и то след като получи заповед от военния министър.

На 29 август Мошанов бе вече в Цариград. Английският посланик пое всички грижи за пътуването му. За този епизод от дипломатическата си дейност Хюгесън говори съвсем бегло в мемоарите си. Той отбелязва само, че се готвел да отиде на почивка за няколко дни, когато получил нареждане да осигури бързото заминаване на българския делегат за Кайро. И най-много разказва за усилията, които положил да го накара да пътува по въздуха, понеже Мошанов се оплаквал от болно сърце, пък и никога не бил летял със самолет. В пестеливите сведения на Хюгесън се открояват преди всичко внезапността, с която се поставя въпросът за Мошанов, настойчивостта заминаването му да стане колкото е възможно по-скоро, и то непременно със самолет.

Преди да отлети за Кайро, Мошанов бе поканен на разговор от Бляк. Присъстваха американският военен аташе в Турция, американският генерален консул в Цариград, а също и Киселов. В мемоарите си Мошанов съобщава, че инициативата за разговор била на Бляк, който го повикал, за да го предупреди за опасностите, които криело за България едно закъсняло примирие със западните държави. Ако в началото на август - казал Бляк - примирието било наложително, сега вече би било авантюра, тъй като щяло да доведе до раздор между съюзниците. Чърчил искал да използва българското искане, за да реализира плановете си за десант на Балканите. За България би било по-полезно демонстративно скъсване с германците, отколкото да сключи примирие.

Присъствието на военния аташе и генералния консул на разговора карат Мошанов да вярва, че предупреждението на Бляк е имало официален характер. В доклада, който американският консул в Цариград изпраща във Вашингтон по този повод, не се споменава нищо за подобно предупреждение, а се излагат само заявленията, които Мошанов е направил пред тримата: че е оторизиран да преговаря в присъствието на двете страни и за стъпките, предприети или планирани от правителството, които трябвало да докажат искреността на намеренията му. Би могло да се допусне, че в доклада нарочно

е отбягната декларацията на Бляк, която уличава американската дипломация в нелоялност спрямо Англия. Но при наличието на цялата съвкупност от документи на САЩ във връзка с примирието с България, документи, които разкриват активната и на моменти водуща роля на САЩ по бързото сключване на примирието, декларацията на Бляк, ако приемем съществуването ѝ, е имала личен характер, породена както от неговото лично отношение към България, така и от известна традиция на американската военновременна дипломация да избягва резки разногласия със Съветския съюз.

В Кайро двамата български делегати пристигнаха на 30 август. Разговорите в Турция и някои сведения, получени в Кайро, създадоха у Мошанов опасения, че с примирието Англия гони свои политически сметки, които в края на краищата могат да навредят на България. Неофициалните изяснения по характера на подготвените условия за примирието засилиха неговия песимизъм. Мошанов смяташе, че преговорите биха започнали при една по-благоприятна за България обстановка, ако предварително Багрянов изпълни обещанието си за коренна правителствена промяна. Поради всичко това, той реши да печели време, докато получи новини от София и по-конкретни данни за условията на примирието. Това означаваше да се протака пристъпването към действителни преговори. За повод се избра липсата на пълномощия за делегацията. В действителност, с уведомлението, което Балабанов направи на Хюгесън на 27 август, Мошанов бе напълно оторизиран да получи текста на примирието и да разговаря по него. В американските дипломатически документи след 23 август неведнъж се подчертава, че Мошанов притежава цялостно пълномощно да преговаря от името на българското правителство. Той не разполагаше с официално писмено пълномощно да подпише самото примирие. Именно липсата на такова пълномощно бе използвано, за да се проточи както получаването на условията, така и разговорите по тях до изясняване на взаимоотношенията между съюзниците и до извършване на очакваните в София промени. На 1 септември Мошанов написа телеграма до Багрянов (англичаните не я изпратиха), в която заявяваше: условията, които поставих за коренна промяна в правителството, допълване на делегацията с известни лица от стария

режим, още не са изпълнени; нямам и писмено пълномощие; съвестта и дългът ми пред родината не ми позволяват да изпълня мисията си под егидата на правителството в досегашния му състав.

Същия ден късно след обяд Мошанов бе приет от англо-американската делегация. Той обясни, че през първата половина на август е приел неофициална мисия да проучи мнението на съюзниците относно възможностите на България да излезе от войната. В края на август приел и официална мисия да получи и подпише условията за примирие,но при положение, че Багрянов направи промяна в кабинета си. Поради спешно искане, той се е върнал в Турция преди Багрянов да е изпълнил това условие. Мошанов заяви, че сега би приел мандат да преговаря от името на Багрянов, без да чака кабинетна промяна, но му пречи липсата на пълномощия. Английският делегат не скри раздразнението и нетърпението си и се провикна: няма време за губене; съюзническите щабове са готови и не могат да чакат. В края на краищата обаче се prie, че тъй като Мошанов е без пълни права, условията за примирие не могат да му се връчат. Веднага след този разговор Мошанов телеграфира на Балабанов, за да настои за бързото изпращане на цялостно пълномощно за разискване и подписване на примирието.

По такъв начин до края на Багряновото управление преговорите със западните държави фактически не започнаха. Заинтересоваността от примирието бе голяма и в България, и в САЩ, и в Англия. За да не се стигне до резултат, непосредствената причина бе поведението на Мошанов на 1 септември, който неочаквано за англо-американците обяви, че не притежава друго официално пълномощие освен онова, което е получил в началото на август за сондаж. Но главните причини са другаде.

След 26 август правителството на Багрянов бе в негласна оставка. То желаеше да предостави решаването на въпроса с едно непопулярно и най-вече с неизвестни последици примирие на подготвяния нов кабинет. Ето защо след бързината, с която Мошанов бе изпратен в Турция, от София поддържаха слаба връзка с него, не изпращаха нужните пълномощия, нито пък допълнителна делегация.

Същевременно английската и американската дипломация с всичката настойчивост, с която търсеха средство да изпреварят Съветския съюз на Балканите, не забравяха и опасностите, които българското примирие можеше да създаде за съюзническите взаимоотношения. А поведението на съветското правителство ставаше все по-загадъчно. От началото на 1944 г. чак до края на август Англия и САЩ уточняваха своята политика спрямо излизането на България от войната със знанието на съветското правителство. Съветският посланик в Лондон участваше с бележки и предложения в работата на европейската комисия; предвиждаше се преговорите с България да се водят от американски и английски представители и съветски наблюдатели и пр. Но през август се появиха признаци за изменение в съветската политика.

По това време напусна София управляващият съветската легация Кирсанов. На 29 август съветският посланик в Лондон Гусев уведоми Англия и САЩ, че правителството на СССР е решило да не участва в дискусиите по условията на българската капитулация и да предостави на двете страни сами да решат този въпрос. Съветският представител в Кайро напусна града тъкмо преди пристигането на Мошанов.

Тези факти пораждаха у англо-американците съмнение, че Съветският съюз се ориентира към самостоятелно действие спрямо България, което правеше още по-наложително изпреварването му, но и увеличаваше опасността от усложнения. При това най-малко за България те бяха склонни да предизвикат подобни усложнения. На 2 септември американският посланик в Анкара съобщи във Вашингтон за "критицизма" на турските официални среди за начина, по който се водели преговорите с България. Те обвинявали главно англичаните, че забавят преговорите по свои съображения и с това обективно подпомагали Съветския съюз. На страха очите са големи и турските обвинения фактически пренебрегваха деловитостта, проявена от английската дипломация за ускоряване на преговорите с България. Но една двойственост в английското поведение бе налице. Чърчил не се бе отрекъл от плана за споразумение със Съветския съюз по сферите на отговорност на Балканите и се стремеше да не се намесва много явно в развитието на събитията в България. Пък и предвиждаше, че ще му се наложи да интервенира в Гърция, за което му бе нужно поне примиренчество от страна на Москва. В същото време той нямаше нищо против използването и на най-малката възможност да спечели България; ако не - да предизвика такава

еволюция на събитията, която би затруднила съветската политика тук и би я направила по-отстъпчива в други райони.

За започването на преговорите пречеше и непримиримостта на гръцкото емигрантско правителство. Англия все още не бе го накарала да отложи териториалните си искания за посетнешните преговори за мир. В края на август емигрантското правителство връчи на англо-американците един лист с фантастични претенции спрямо България: разширение на границите до Рила, гръцка окупация на областта на юг от Стара планина, половината от българското въоръжение. Посланиците на Англия и САЩ убеждаваха, че някои от предложенията са включени в условията за примирие, а другите трябвало да влязат в мирния договор, че допълнителните искания щели да усложнят и отложат споразумението за излизане на България от войната. Едва на 3 септември емигрантското правителство се съгласи да се приемат "на първо време" англо-американските предложения. Но тогава в България бе вече на власт ново управление.

Не даваше резултат и политиката на неутралитет. Началникът на германската военна мисия в София генерал Шнекенбургер съобщи становището на Хитлер, според което германците щели да допуснат само едно фиктивно интерниране, а в действителност военните части трябвало да се оставят свободно да излязат от България. Именно това формално разоръжаване и интерниране се прилагаше до края на управлението на Багрянов. На 30 август бе получена нова съветска нота. Българското правителство се обвиняваше, че продължава да пропуска германски войски от румънска територия, което се окачествяваше като пряка помощ за Германия.

Англия не излезе с официално становище по провъзгласения от правителството на Багрянов неутралитет, ала по дипломатически път даде да се разбере, че го смята за недостатъчен. А и условията за примирието, изготвени от англо-американците, изискваха скъсване с Германия и съюзниците й.

Неутралитетът не предизвика никакво разведряване и в българо-съветските отношения. Съветското правителство не показа никаква склонност да се откаже от категоричното си искане към България - скъсване на съюза с Германия, излизане от войната. И за да се разсеят за лишен път всякакви надежди, бе публикувана декларация на ТАСС, в която се

опровергаваха твърденията, че Съветският съюз признал и одобрил българския неутралитет. ТАСС е упълномощена да заяви - се казваше в декларацията,- че тези съобщения не отговарят на фактите, тъй като съветските ръководни кръгове считат обявения от българското правителство неутралитет за съвършенно недостатъчен при сега създаденото положение. Тази декларация изразяваше недоверие към политиката на Багрянов и неудовлетвореност от взетите половинчати мерки.

На 31 август Багрянов помоли управляващия съветската легация Д.Г. Яковлев да попита Москва дали би била приета правителствена делегация, възглавявана от самия него, за официални преговори. Щом стана известно, че съветските войски са наближили добруджанската граница, правителството взе решение, според което, в случай че те преминават границата, българската войска да не им оказва съпротива. Отново влизаше в действие решението от навечерието на войната - България да пусне свободно войска на велика сила, пожелала да пресече границата. Бяха установени контакти с представители на съветската армия, намираща се в Румъния, дадени им бяха исканите разяснения, показани им бяха обезоръжени германски войски и събраното от тях оръжие. Всичко това трябваше да даде доказателства за добра воля и даже да съдейства за отклоняването на съветския поход отсам Дунава. В София събуди оптимизъм съобщението за разговорите със съветските офицери, които били заявили, че още нямат нареждане да минат границата. "Това много ни зарадва - писа Филов, - тъй като виждаме в него едно добро начало да можем да избегнем окупацията." Предложението за изпращане на правителствена делегация в Москва се правеше с ясното съзнание, че няма да се приеме. Когато Багрянов предложи за нов министър-председател да се назначи П. Стайнов, Филов възрази енергично. Между другото, той мотивираше възражението си с твърдението, че Стайнов бил привърженик на "една чисто руска политика".

Вътре в страната действията на правителството на Багрянов след 23 август също не спечелиха подкрепа. На 26 август ЦК на БРП (к) издаде окръжно № 4, в което се апелираше за преминаването на цялата власт в ръцете на Отечествения фронт. Легалната опозиция настояваше пред регентите да се образува ново правителство, съставено от представители на политическите партии, което единствено било в състояние да

се справи с политическата криза.

Мерките, които управляващите среди взеха след 23 август,фактически поставиха началото на нов политически курс, на завой във външната политика, изразяващ се в скъсване на военния съюз с хитлеристка Германия, без прекратяване на дипломатическите отношения; в бързо сключване на примирие с Англия и САЩ, в нормализиране на отношенията със Съветския съюз. Колкото и принудени да бяха тези мерки, те означаваха завой във външната политика. Но действителният завой бе невъзможен, без да се премахне диктатурата и да се възстанови конституционният ред. А това можеха да сторят нови хора - не свързани с дотогавашната политика. Само така можеше да се предизвика доверие сред антихитлеристката коалиция, а вътре в страната - да се притъпи въоръжената борба в името на Отечествения фронт.

Отстъпките, които управляващите възнамеряваха да направят, стигаха до доброволен отказ от държавната власт, чрез споразумение с легалната опозиция да се замени диктатурата с конституционно-партийно управление.

Правителството на Багрянов - бързо изхабено и достатъчно компрометирано - не бе в състояние да проведе този завой и още на 26 август регентството се ориентира към нов кабинет, изхождащ от неофашистките и антигермански партии. Но вече беше доста късно.

На 30 август в съгласие с Багрянов регентите решиха да пристъпят към кабинетна промяна, като се образува "правителство на националната концентрация". По общо съгласие, тази задача бе поверена на един от лидерите на БЗНС - "Врабча" - Константин Муравиев. Уточни се сондажите за новото правителство да се запазят в тайна, а Багрянов да си даде оставката, когато Муравиев бъде готов с листата си. Въпреки че Багрянов пое този ангажимент, на 1 септември той подаде официално оставка и веднага с реч по радиото я обяви, като се опита да прехвърли целия пасив на политиката на правителството си върху мъчнотиите и съпротивата, които то срещало. Намекът се отнасяше за регентството.

Наложи се бързо съставяне на новото правителство, тъй като регентството се опасяваше от евентуални смущения, свързани с дълга кабинетна криза. От друга страна, това се налагаше и по външнополитически причини. Още вечерта на 1

септември радио Лондон съобщи, че преговорите в Кайро се прекратяват поради правителствена криза в България.

• • •

Правителството на Багрянов беше първото правителство след 1 март 1941 г., което направи опит да измени външната политика на България. То беше първото правителство, което възприе линия на завой от следвания дотогава курс на зависимост от хитлеристка Германия. Предназначението на завоя бе да се избегне новият национален погром и се запазят режимът и строят. В това отношение основните задачи на външната политика бяха: да не се допусне активното въвличане на България във войната, да се отклони минаването на Червената армия през страната, да се сключи примирие със западните държави.

Изхождащо главно от прогерманските среди на българската буржоазия, правителството бе принудено да поеме курс на постепенно отдалечаване от Германия. Този курс се налагаше от неизбежния военен разгром на хитлеризма. Почти до края на управлението си правителството се стараеше да не се лиши от подкрепата на Германия, докато не си е осигурило подкрепата от страна на противниците й.

Във външната политика на Багряновото правителство доминираше проблемът за отношенията със Съветския съюз. Главните усилия бяха насочени към подобряване на отношенията или поне им се приписваше тази цел. И същевременно най-голямата опасност за тази политика се виждаше в Съветския съюз.

Правителството не успя да вникне в съветските намерения спрямо България. Възможностите бяха две: или Червената армия да навлезе в страната, или да продължи настъплението си, без да се отклонява към Балканите. Багряновата политика имаше смисъл само ако би се реализирала първата възможност. Само тогава можеше да се разчита, че тя ще съумее да уреди отношенията със западните държави, да спечели покровителството им и да затвърди позициите си вътре в страната. Когато вероятността за отклоняване на съветското настъпление стана нищожна, правителството загуби всякакъв смисъл за съществуване. Беше потребна нова власт, несвързана с дотогавашната политика, годна да спечели опора сред по-

широки социални среди и доверието на съюзниците, която поради това би имала повече шанс да се справи с вътрешното положение.

"Съветската опасност" доминираше при преговорите в Кайро. Правителството на Багрянов и западните държави се стремяха към примирие, с цел да се изпревари Съветският съюз, да не му се позволи да се прехвърли отсам Дунава. Това ги караше да бързат. В същото време и едните, и другите се предпазваха да не се разбулят тези намерения. Това ги караше да протакат. В това противоречие лежеше причината за неуспеха да се сключи примирие между България и западните държави.

На практика се оказа невъзможно последователното осъществяване на външнополитическите предначертания на Багряновото правителство. Изключително бързото развитие на събитията през лятото на 1944 г. изменяше постоянно обстановката, поставяше за разрешение ту един, ту друг проблем. Това хвърляше върху външната политика отпечатък на непоследователност и стихийност. За тази непоследователност и стихийност допринасяха и други фактори.

Правителството на Багрянов имаше слаба опора. Влиятелни сили вътре в управляващия лагер бяха негови непримирими противници. То не можеше да се уповава изцяло и на висшето военно командване. Извън страната то се сблъскваше с растящото недоверие на хитлеристка Германия. Ето защо, дори когато имаше ясна позиция, правителството не бе в състояние открито да я провежда, диреше винаги среден път, който да неутрализира противоречивите тенденции.

Ако може да се формулира някакъв идеал, към който Багрянов се стремеше във външната политика, това бе политиката на България до към 1 март 1941 г., т. е. на приятелски отношения с Германия и неутралитет спрямо воюващите. Не случайно П. Драганов настояваше в преговорите за примирие вместо израза "скъсване с Германия" да се употребява изразът "връщане към неутралитета". Не случайно и венецът на външната политика на правителството се оказа неутралитетът, обявен на 26 август 1944 г. Само че международните и вътрешните условия през лятото на 1944 г. бяха коренно различни от условията през зимата на 1941 г.

1968

ДНЕВНИКЪТ НА Г-ЖА ФИЛОВА

Навремето, когато се мъчехме да направим достояние на читателите един от най-важните източници за историята ни през Втората световна война - дневника на проф. Богдан Филов, наум не ми минаваше, че ще дойде денят, когато и дневникът на жена му ще види бял свят.

Самият факт, че беше наложено "вето" върху издаването на Филовия дневник (той бе достъпен за изследователите), а и върху други подобни архивни документи, лишаваше българския гражданин от възможността и правото лично да се запознава с историята чрез нейните най-важни източници, а не само чрез посредничеството на ученитe-историци. Другаде веднага след войната се пристъпи към издаването на документите за нея /не подбрани с оглед на предварителна политическа теза/ . В страни, в които пропагандата на фашизма се преследваше като престъпление, бяха издадени дневникът на Гьобелс, документи от Хитлер, от колаборационисти. В това не се виждаше друго, освен изпълнение на дълг на науката за възможно най-пълна информация, за обективно и цялостно разбиране на събития, които привличат общественото внимание.

У нас читателят получаваше тематични документални сборници, предназначени да потвърдят официални тези на пропагандата. Недопустимо бе да му се предостави възможност, която да навежда на нежелателни мисли и изводи. Той трябваше да се осланя на добросъвестността на историците, които обаче сами бяха длъжни да се съобразяват с изискванията на официалната доктрина и на откровената манипулация, наречена "класово-партиен подход".

Колко време и усилия бяха нужни, за да се отърсим от догми, пренесени от пропагандата в историческата наука! В агитационни позиви и в документи на нелегални партийни централи по време на войната България се представяше за окупирана от хитлеристите, а за главна цел на антифашисткото движение се поставяше борбата срещу окупаторите и възстановяването на държавната независимост. Поради неравноправния характер на отношенията между малка и велика държава в един военнополитически съюз, независимостта на България в рамките на Тристранния пакт беше накърнена. Но това бе едната и най-важната страна от характеристиката на положе-

нието й през войната. Не по-малко важно бе, че тя, присъединявайки се към Тристранния пакт, съхрани самостоятелността си, избягна участта на Албания, Югославия и Гърция. Това обстоятелство има съществено значение, за да се изясни историческото развитие по това време, да се даде точна оценка за характера и размаха на антифашистката борба, в това число и на въоръжената борба.

Към края на 60-те години се получи разрешение да се устрои дискусия за положението на България през войната (разрешенията идваха от едно място - ЦК на БКП). Поддръжниците на официалната теза за окупация (имаше една категория удостоени "учени", поели ролята на часови, които бдят и громят всяко отклонение от ортодоксалността), обвиняваха осмелилите се да я оспорят във всевъзможни идеологически грехове, включително и в "тиха контрареволюция" - наскоро войските на Варшавския договор бяха смазали "пражката пролет". Един такъв титулован часови разтревожи висок партиен форум с публичния си донос, че имало историци, които представяли германските фашисти не като окупатори, а като "благодетели" на България!

Или пък друга догма - за поляризацията в българското общество през войната: от едната страна - антифашистките сили, обединени в Отечествения фронт под ръководството на Комунистическата партия; от другата - монархофашизмът. При тази схема буржоазията се оказваше кажи-речи изцяло фашизирана, а народът - спечелен от Отечествения фронт и с неизменни русофилски симпатии. Историческата наука допринесе, за да се разсеят много догми, схеми, фалшификации. Да се оцени по достойнство този процес, значи да се превъзмогне един закъснял максимализъм в изискванията - не какво изобщо е трябвало да се прави, а какво действително е могло да се постигне. Ако днес разполагаме със сравнително вярна представа за двете тенденции във вътрешната политика - просъветската и прозападната, за германофилската все още са в сила пропагандни схеми и разбирания за политическа целесъобразност.

Трудно е да се направи изчерпателна характеристика за политическите настроения в общество без демократичен политически живот, без партии, без свобода на печата. Но от косвени свидетелства е основателно предположението, че

ако бе съхранена конституционно-демократичната система на управление, много по-голям би бил шансът да надделеят политическите сили, които бяха на страната на демокрацията срещу фашистката агресия.

Масовите настроения, разбира се, не са неизменни. Те, основани върху трайни тенденции и цели, се влияят от конюнктурни фактори. Своеобразието на положението на България през 1941 г. - подписала Тристранния пакт, с което избягна трагичната участ на Гърция и Югославия и остана един мирен оазис сред потъналата в разрушения и кръв Европа, националното обединение, както и благоприятният за Германия ход на войната - всичко това създаваше илюзията, че поетият от царя път е не само спасителният за момента, но и верният с оглед крайния изход, избор в независещия от нея световен конфликт. Политиката на царя и правителството получаваше сравнително широка подкрепа, а критиките й от страна и на легалната, и на нелегалната опозиция не намираха масов отзвук.

В края на 1942 г. - началото на 1943 г. конюктурата започна да се променя. Все по-ясно ставаше, че пак не е направен верният избор и надеждите не ще се оправдаят. Базата на управлението се стесняваше, а се разширяваше влиянието на противниците на диктатурата и нейната външна политика.

При все това съществува една по-трайна германофилска тенденция, независимо от обхвата й. Става дума не просто за класови интереси и партийни пристрастия, още по-малко за чужда агентура, а за убеждение, че на националните интереси на България съответства тъкмо постигането на целите, които Германия преследва. Проповедниците и проводниците на тази линия бяха отречени и заклеймени поради провала й, поради терора и репресиите, с които осигуряваха провеждането й. Но провалът на една политика не ни освобождава от задължението за всестранното й изучаване и обективното й изясняване. А това означава да бъдат достъпни и познати съображенията и аргументите за нея, както и обективните възможности и реалните отговорности, произтичащи от тях. Защото - какъв е смисълът да съдим някого, загдето е приел или се е приспособил към независими от волята и силата му обстоятелства?

Дневникът на Евдокия (Кита) Петева-Филова предоставя възможност на читателя да се срещне с един искрен, убеден,

дори фанатизиран привърженик на хитлеристка Германия, на една българска политика в съответствие с германската. А по такъв начин - с разбиранията и настроенията не само на управляващите среди, а и на част от общественото мнение през войната.

Стойността на такъв вид исторически източници е, че отразяват непосредствено преживяното, почувстваното, мисленото; впечатления и разбирания, регистрирани в хода на събитието, а не натъкмени според това, което по-сетнешното развитие е потвърдило или отрекло.

Дневникът на Евдокия Петева-Филова е чисто дамски по съдържание, разсъждения, емоции. Това не е негова слабост, а предимството му. На разположение са ни преди всичко източници за историята, в които е представено мястото на мъжа в историческия процес и мъжкото отношение към него. Жените са половината от човечеството; тяхното пряко участие в политиката е било ограничено, но последиците й те са понасяли не по-малко от мъжете. Как тази политика е изглеждала, как се е чувствала, как се е възприемала през ума и сърцето на жената, как и доколко тя е влияела върху нея - без това може ли да се разбере историята в нейната цялост? А малко са източниците за изследвания от такава гледна точка. Бих споменал спомените на Султана Петрова и Ана Станчова,дневниците и спомените на Екатерина Каравелова, мемоарните книги на Цола Драгойчева...

Евдокия Петева-Филова е образована, интелигентна, културна жена. Тя се занимава с научна работа - постиженията й в етнографията, макар и не големи, са положително оценявани. Сред тогавашните съпруги на политическите мъже тя е рядко изключение именно като интелектуалка с научни интереси и професионално равнище.Собствената й семейна среда (генералска дъщеря), образованието й (в Германия), общественото й положение (сред столичния хайлайф) формират определено отношение към социалните, политическите и националните проблеми на времето, в което живее. Сама е била далеч от политическия живот, погълната от чисто научни и светски занимания. Към политиката е привлечена поради служебното положение на съпруга си. Късната политическа кариера на Богдан Филов я включва постепенно в среда и проблеми, които доскоро са й били чужди. Може да се каже, че

от мястото на мъжа ѝ в политическия живот се определя най-вече личното ѝ отношение към събитията в страната и извън страната. Тя ги отразява през погледа и според положението на проф. Филов. Иначе личната ѝ обществена изява през това време се изчерпва с протоколни задължения на съпруга на министър-председателя и с участие в благотворителни акции.

Поради това изследователят на историята ни през Втората световна война не намира в дневника на г-жа Филова особено ценна нова информация. Не че изобщо липсва: бих посочил такива моменти от политическото развитие, за които дневникът разширява познанията ни - посещението в Германия в края на август 1939 г. (любопитни са впечатленията от обстановката там в последните дни на мира); преговорите за освобождението на Южна Добруджа, подготовката и подписването на Тристранния пакт, балканската операция на Вермахта с оглед отражението ѝ в България и др. Но в повечето случаи срещаме факти, вече познати от дневника на Филов. Удобството е, че чрез сравнение на двата дневника можем да направим и заключение за достоверността на съдържащите се данни. Очевидно Филови са споделяли впечатленията си, което постепенно е формирало единно в общи линии становище. А може би са и съгласували донякъде какво всеки сам да отбележи в дневника си. Различията в съдържанието помагат да се уточни и допълни информацията или пък да се предаде тя под различен ъгъл.

В дневника си Филов дава предпочитание на фактите (тълкуването им е отлагал за по-късно време). У Филова изпъкват повече личното отношение, емоцията, разсъждението. Мислите и чувствата ѝ не предизвикват чак такъв интерес, ала да не забравяме - те са общи за цяла една обществена прослойка. А и в общността на двамата съпрузи очевидно е определящо въздействието на Филов, що се отнася до политическата позиция. Изказаното от Филова до голяма степен изразява мисли и чувства на самия Филов, за които той не споменава в собствения си дневник. Така чрез г-жа Филова узнаваме как не само проф. Филов, но и управляващите среди са възприемали, изживявали, тълкували международните събития и как са виждали вътрешното положение, масовите настроения, бъдещето развитие. Много от разсъжденията на Кита са разсъждения на самия Богдан.

. Освен политическите събития, г-жа Филова отбелязва лични и семейни проблеми, светски истории, а и някои подробности, които тъкмо на жената правят силно впечатление: тоалети, церемониал и етикеция, менюта на официални вечери, клюки.

Филови живеят в изключително тесен кръг на т.нар. "висше общество" - министри, чужди дипломати, роднини, стари богати фамилии... С няколко приятели се събират на бридж, гостуват си. Целият свят се върти около този кръг. Трудно проникват проблемите и вълненията на огромната част от народа (той е една безлика маса, подложена на външни влияния). Решително се отстраняват тези приятели, които в новите условия не споделят налаганата политическа ориентация. И когато тя пише, че "всички" се радвали на едно, а негодували от друго - има предвид пак този кръг.

Животът на Кита Филова като министерша, особено в началото, минава в приеми, вечери, посещения на чужденци и т.н., от което често е "съсипана от умора". Но войната се затяга, а после поема нежелан обрат. Бездетната възрастна двойка, намираща се на върха на пирамидата на управлението, е самотна, изолирана, потисната от отегчение и лоши предчувствия. Даже в новогодишната нощ са сами и си лягат рано. Впечатлява, дори трогва взаимната привързаност. Би било пресилено да я наречем любов. Венчават се, когато той е към 50-те, а тя едва прехвърлила 30-те - родена е през 1901 г. От дневника на проф. Филов мъчно можем да почувстваме как се е отнасял към значително по-младата си жена. Но при такава разлика обикновено съпругът прави всичко възможно, за да запази съпругата. От дневника на г-жа Филова обаче блика откровената възхита към съпруга - идеал и за учен , и за политик. Не само проф. Филов обича да регистрира за потомството своите успехи, похвалите и ласкателствата. И г-жа Филова прави това с удоволствие: задоволството на царя, че тъкмо Филов се паднал министър на просветата, та не сме се посрамили за университетския юбилей; истинското чудо, което сторил, като за няколко дни сплотил парламентарното мнозинство, и т.н. А как гали и нейното ухо обръщението, което на всяка крачка чува при визитата им в Германия. "Екселенц..., екселенц...". Дребнаво е, но е и човешко.

По времето, когато Филов е само министър, г-жа Филова

е във възторг от големия държавник Георги Кьосеиванов. След няколко месеца Филов заема мястото му. Семейството на Кьосеиванов е засегнато - колко лесно властта култивира чувството за незаменимост! Г-жа Кьосеиванова се отдава на сплетни по адрес на новия лидер. Семейство Филови пък вижда вече в бившия премиер съперник. Г-жа Филова вероятно повтаря думите на мъжа си, когато пише за Кьосеиванов, че бил неподвижен, че не поддържал контакти с хората, а пък мъжът й без съмнение предава преценки на царя. На оказалия се спасителен дипломатически пост в Берн Кьосеиванов е изпратен като на изгнание - за да бъде отстранено политическото му влияние. Болезнено отекват у г-жа Филова дръзките слова на проректора на университета проф. Стефан Цанков, който на традиционното събрание на 8 декември 1941 г. "страшно подло напада" Филов, загдето посягал на университетската автономия. Успокоително е, че "всички" (т.е. около нея) били възмутени.

Едва ли не с обожание г-жа Филова се отнася към царя и семейството му. В предаността няма нищо лошо, стига да не се изпада в инфантилизъм и да не води до култ - впрочем такъв култ официално се насажда още преди войната. Във всеки случай обичта към царя е искрена - и политически обусловена, и чисто лично мотивирана. Най-топли са чувствата й към царицата, а към царските деца, към "Симеончо" най-вече като че ли се проявява и така липсващото й майчинство. При една от бомбардировките, когато сериозно е засегнат дворецът Врана, тревогата й се излива във възмущение към "гангстерите" (т.е. англо-американците): "Какво искат тези хора? Да убият нашия малък цар? Бъдещето на България, надеждата на един народ?" Образът на Борис, както ни го рисува дневникът на г-жа Филова, е познат от други подобни източници - с тактичността, демократичността, суеверието и т.н. По-малко известна е царицата. С няколко щрихи само е очертан образът й: скромна, предана на семейството си, вярна на приятелите си и неочаквано издръжлива при тежки обстоятелства. Характерен за разбиранията на една жена, която се държи встрани от политиката, е епизодът, който срещаме в дневника. Йоанна с досада отбтъсква антисемитска книга, препоръчана й от съпругата на германския пълномощен министър: "Това не ме интересува" - само процежда царицата.

Въпреки тези силни и искрени чувства, връзките между двете семейства - на министър-председателя и на царя, са ограничени. Приятелство не се установява, отношенията не надхвърлят изискванията на протокола. Царят не е обичал да бърка приятелствата с държавната служба. Но без съмнение и крайната германофилия на семейство Филови е отблъсквала резервирания цар, а още повече царицата, която не криела антипатията си към хитлеристите.

Отношението на г-жа Филова към царското семейство е сравнимо само с любовта и предаността, която изпитва към Третия Райх и ръководителите му. С какво умиление описва тя германските войници, прекосяващи България през пролетта на 1941 г. - мирни, скромни, учтиви! С какво възхищение се отнася към Хитлер, когото заедно с Мусолини приема за "двата гения на нашия век". С какъв възторг посреща победите на Вермахта в Скандинавия, на Запад, а после и на Източния фронт. Отстъплението след пролетта на 1943 г. предизвиква съчувствие, но не накърнява вярата: очаква се чудото, било с рекламираното ново оръжие, било с откриването на втория фронт. Само към Бекерле - пълномощния министър на Райха, и към жена му отношението е по-често саркастично, даже презрително. Бившият полицейски началник от Франкфурт и бившата актриса очевидно не се приемат за част от "доброто общество". Влияе и недоверието на царя към представителя на Райха, който се забърква с крайните прохитлеристи в страната - легионерите, цанковите хора и др.т., използвани от Берлин за шантаж и натиск срещу честите му колебания.

От възторга към хитлеристка Германия произтича естествено омразата, която постоянно се демонстрира към Англия и САЩ - радва се на военните им неуспехи, възмущава се от действията им в България. Пази боже, ако те бяха победили - възкликва г-жа Филова в края на 1941 г., когато почти вярва, че победата е вече безспорна. По това време Народното събрание гласува едно от най-безумните си решения - да се обяви война на двете големи държави. Г-жа Филова изглежда убедена, че войната е "само на теория" и че няма да има голямо значение. Скоро ще дойде жестокото опровержение на този безсмислен оптимизъм. Безкрайно е негодуванието й от тези среди в софийския хайлайф, които предвиждат катастрофалния за България изход от съюза с Германия, които пледират ако

не за преориентация към Запада, то поне срещу едно несъответстващо на силата и възможностите на България ангажиране в конфликта между великите сили. За г-жа Филова няма съмнение, няма двоумение: не е добър българин оня, който не е с хитлеристка Германия. Жилава е традицията ни да се отрича патриотизмът на всеки, който си позволява да се усъмни в официалната политика. Пътуването на председателя на XXIV народно събрание Стойчо Мошанов за Париж и Лондон през лятото на 1939 г. е най-силната публична демонстрация срещу налагания прогермански курс. То за Филова е "гаф", който излага България и причините за който вижда в грандоманията на Мошанов и в подстрекателствата на Рендел - английския пълномощен министър. С удоволствие отбелязва, че народните представители от мнозинството изобщо не са дали възможност на Никола Мушанов и Петко Стайнов - доблестните опозиционни депутати - да вземат думата, когато проф.Филов оповестява в парламента присъединяването към Тристранния пакт.

За Съветския съюз и привържениците му по-рядко се споменава. В средата, в която се движи г-жа Филова, антисъветизмът и антикомунизмът се споделят в различна степен от всички, а разделението е спрямо хитлерофашизма и западните демокрации, както външнополитически, така и с оглед на вътрешното развитие. Докато Вермахтът жъне светкавични победи на Изток, г-жа Филова отбелязва, че болшевиките се бият като "полудиви животни". Обратът на военните победи е повод за нарастваща тревога.

С безразличие се отминават важни вътрешни събития - вероятно авторката на дневника не им е отдавала значение. Антисемитското законодателство и антисемитските действия са сред тях. На 19 май 1943 г. отбелязва колко царицата плакала от сведенията, които получила от "бивши министерши", че за Полша се изпращат евреите от "новите земи". Възмущението на г-жа Филова не е срещу безчовечността, а срещу министершите, които според нея действали не от състрадание, а от злоба и от опозиция към правителството. Със същото равнодушие се срещаме и в дневника на Филов по повод същите деяния. Нима политическата ангажираност е в състояние да изтръгне най-елементарната човещина?

Откъслечни данни се прокрадват за комунистите и антифашистката борба. За тютюноработническата стачка през юни

1940 г. подстрекатели са според нея комунистите, а може би Англия. Как ли би се чувствал пълномощният министър Рендел, ако би узнал в сътрудничество с кого го подозира съпругата на министър-председателя? По-нататък научаваме, че комунистите са "озлобени", че "шумците" се увеличават, че се правят саботажи... Най-голяма тревога причиняват акциите на софийските бойни групи (убийствата на генерал Луков, Сотир Янев, полк. Пантев), и то понеже прицел на тероризма може да се окаже и самият министър-председател.

Годините 1941 и 1942 са по-скоро щастливи за семейство Филови. Намират се на върха на държавната пирамида. Изключителното положение на България като съюзник на Райха, което й носи преимущества, без да участва пряко във войната; германските военни успехи, предшестващи близка победа - всичко това подхранва самочувствието за историческо дело, за спасителна национална политика. Посещения в Германия, Италия и Унгария, визити на държавници от страните на Тристранния пакт в София - това пък създава илюзията за съпричастие към световната политика, и то към събития с историческа значимост.

Германските войски се намират пред Москва. Дори след спирането им през декември 1941 г. продължават да настъпват все по-навътре в Русия. Японците печелят победи в Азия. В България животът е все още почти нормален - тук-там в дневника се споменава за купони и саботажи.

Г-жа Филова изглежда щастлива, възторжена, преливаща от оптимизъм. А оптимизмът й е подхранван непрекъснато от съпруга й, който не се колебае и при най-критични обстоятелства. На 1 март 1941 г. отлита със самолет за Виена - весел, уверен, че всичко ще бъде много добре; завръща се след като е сложил подписа си под Тристранния пакт със самочувствието, че е поел по единствено добрия път за България. Първите военни неуспехи, дори погромът при Сталинград, са за него само отделни епизоди без фатално значение за края на войната. Упоена от слава и охолство, г-жа Филова се отдава с удоволствие на светския живот, който обаче е не само тоалети и приеми, но и клюки и интриги. Най-силно е неудовлетворението й, че не всички съзнават и оценяват епохалното дело на съпруга й.

Към края на 1942 г. и началото на 1943 г. настъпва обрат в хода на войната, който веднага рефлектира и върху вътрешно-

то положение. Светският живот отслабва и постепенно замира. Идва ненадейната смърт на царя - след нея България вече не е същата. Проф. Филов става регент, но към такъв пост не е могъл изобщо да се стреми и той е източник не толкова на тщеславие, колкото на безпокойство.

Все по-пряко е присъствието на войната и на българска земя. Редят се англо-американските бомбардировки - коя от коя по-опустошителни и по-кървави. На дневника на г-жа Филова дължим едно от най-силните лични свидетелства за бомбардировките над София, особено за кошмарния 10 януари 1944 г., за изживяванията на столичани, които си останаха най-тежките изпитания за българското население през войната. Бедата на хората и страданията им тя не свързва в никаква степен с режима - вината е във въздушните "гангстери". И с истински фанатизъм отхвърля всякаква възможност за промяна: "Не, никога няма да капитулираме, няма да се дадем."

Отрезвяване настъпва през лятото на 1944г. Правителството на Багрянов разцепва управляващите среди. Новият министър-председател и външният министър Драганов са стари и верни приятели на починалия цар; те ще се сдушат с княза-регент в търсенето на изход от наближаващата катастрофа. Проф. Филов е изключен от тази дворцова групировка; минава му през ум, че би бил поднесен в жертва за успеха на един обмислян завой. Последната надежда на съпружеската двойка е откриването на втория фронт - лесно се поддава на абсурдните уверения на хитлеристите, че тъкмо този фронт ще им позволи набързо да сразят Англия, за да хвърлят след това всичките си сили срещу Червената армия; и особено очакванията, че рекламираното и дългоочаквано "ново оръжие" ще върне отново инициативата на Вермахта. На 6 юни съюзниците дебаркират в Нормандия. Германците ликуват. Но настъплението на съюзниците е неудържимо. "Започваме да се страхуваме" - признава г-жа Филова само два дни по-късно. Съобщението, че е употребено новото оръжие срещу Лондон (Фау 1) предизвиква възклицанието на Филов. "Ха, сега ще видим! Дано излезе нещо от това." Но ефектът не съответства на очакванията или по-точно на желанията.

На 20 юли, след тежките разочарования с втория фронт и новото оръжие идва вестта за атентата срещу Хитлер. Толкова силна е увереността на Филови в непоклатимото сцепление на

Третия Райх, та тази вест като че окончателно погребва надеждите и илюзиите им. Самата г-жа Филова ще си позволи такива признания, че хитлеристката армия се разлага, а престижът на режима спада.

Дневникът, който г-жа Филова подхваща в самото начало на политическата кариера на мъжа си, за да остави и тя свидетелство за мъдра политика и за историческа мисия, в действителност отразява пътя на България към нова катастрофа. Г-жа Филова губи всякакъв интерес към него. Записките секват.

• • •

Не е нужно да се полемизира с едно или друго гледище, съдържащо се в дневника. Всеки, който го чете, е в правото си сам да си състави мнение, сам да си извади заключение.

В дневника не бива да търсим историята; той е само един от източниците за историята. Както вече се посочи, дневникът на г-жа Филова отразява мисли, чувства, съображения на онази част от българското общество, която през Втората световна война прегърна каузата на хитлеристка Германия. Тази ориентация намираше подкрепа не само сред ръководни, управляващи среди, а и извън тях. И тя не произтича задължително от абсолютизираните доскоро класови или партийни интереси. В едни и същи социални среди можем да намерим привърженици на противоположни и противопоставящи се програми. Пък и други държави, които заложиха на западната ориентация, изхождаха главно от разбиране за национални интереси, а не толкова от идейни и политически съображения. Унгария и Полша не се отличаваха особено по вътрешния си режим, но първата избра съюза с Германия, а втората стана жертва на хитлеровата агресия. В България присъединяването към Тристранния пакт не срещна масова съпротива между другото и поради това, че Германия бе против версайския диктат и по този начин изглеждаше като опора в борбата срещу несправедливостите, наложени над народа ни. В Югославия срещу присъединяването към пакта се надигна масово движение, понеже с основание се виждаше заплаха за създаденото с този диктат кралство.

Политиката, взела връх в България на 1 март 1941 г., бе резултат от непреодолима външна принуда -Вермахтът бе на

самата северна граница, при което дипломатическият натиск бе неудържим. Но тази политика бе и следствие от определени разбирания за националните интереси и в такъв смисъл бе съзнателна, доброволно възприета и убедено провеждана. От нея имаше и някои резултати, особено в началото на войната. Избягна се пряко участие във войната, военни действия на българска територия. Спасено бе еврейското население. Прокламира се националното обединение. Обвързването на справедливи национални стремежи с хитлеристката кауза през войната компрометира тези стремежи в следвоенния свят.

Неизбежността в определени условия се представя от проводниците на официалната политика като единствена възможност, налага се с фанатизъм и престараване; не се проявява наложителна гъвкавост, когато са се изменили условията, дали основание за оправдание с неизбежността. В това отношение изпъкват традиционни и конкретни страни на българската национална политика отсъствието на по-дълга държавническа традиция и по-широка политическа култура; отстраняването на прослойка, вече подготвена за държавно управление и заместването ѝ с нови ръководни личности, които независимо от образованост и добронамереност не притежават онзи професионализъм, без който в политиката непосредствената изгода често замъглява трайния интерес. Понякога преднамерено се потуля безспорната истина, че в България, както в навечерието на Първата световна война, така и на Втората имаше политически мъже и среди с друго виждане за интересите на България, които препоръчваха други пътища за тяхното отстояване. Техните виждания се оправдаха. Ала поради характера на режима те не можаха да упражнят решаващо влияние. Елементарна истина е, че особено в условията на световна война ориентацията на една малка държава трябва да се определя не от това, кой какво ѝ обещава в началото, а кой какво ще е в състояние да ѝ предостави в края.

Жестока е разплатата заради амбиции, заблуди, но и за искрена вяра... Рухва един цял свят, част от който е г-жа Филова. Загива съпругът ѝ. Загубата на най-близкия човек е едновременна с толкова други загуби, че се слива в една обща и непоправима беда. За нея самата следват години на изпитание - без дом, без средства за препитание, без право да се занимава с науката си. Отбягват я тези, които по-рано се

домогват към близостта й. Голямо е безсърдечието на хора, заели властта със самочувствието на апостоли и строители на едно ново време и с увереността, че то ще дойде само като се изкорени всичко старо. Но още по-силна е болката от безразличието на тези, които, довчера част от старата система, бързат да се нагодят към новата и които при случайни срещи извръщат поглед или минават на отсрещния тротоар, които не поемат протегната ръка.

Шест години на власт, слава и охолство зачеркват без милост един сравнително дълъг и безспорно богат на творчески дела живот. В науката дори името Филов бе под "табу", макар трудовете му да се ползваха. Не знаех, че дори изселена от столицата, г-жа Филова е продължила с невероятна упоритост изследователската си работа. От това време е останал ръкописът на монографията й за Никола Образописов, която до смъртта си на 5 март 1973 г. се мъчи да издаде.

Срещах понякога една възрастна дама с елегантност, която напомняше за някогашна изисканост и недоимък на старини. Изпитанията бяха смекчили чертите на лицето, без да сломят духа. Приемах я като останка от едно време, което ни се струваше безвъзвратно отречено. Не се решавах да се доближа до нея - от почит към името и от стеснение заради незаслужената участ. На една конференция в големия салон на академията, на която за първи път се говореше за новата наука - тракологията, я чух да мълви: "Ако Богдан беше жив..."

Все пак получила бе тази утеха. Поне специалистите знаеха, че още в началото на века Богдан Филов се бе заловил да изследва и популяризира тракийското ни наследство.

В огромен тираж бе публикуван дневникът на проф. Богдан Филов. Последва го и дневникът на Евдокия Петева-Филова. Поколенията ще се обръщат към тези две книги, за да научат как България е преминала през един от най-жестоките периоди на европейската история.

1990

НАВРЕМЕННА СРЕЩА СЪС СПОМЕНИТЕ НА КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ

Първата ми среща с Константин Муравиев представляваше едно разочарование.

Беше зимна привечер. В мрачния хол на стария софийски апартамент седеше в кресло възрастен, дребен човек. Пред очите ми е и сега. Другояче не мога да си го спомня, макар че след тази първа среща последваха други.

От това, което бях чел и най-вече слушал, иначе си чертаех облика на "българския Керенски". Току-що дипломирал се историк, успях да се сдобия с пропуск за процеса срещу генерал Иван Вълков и други деветоюнски заговорници. Дни наред се превърнах в слух и зрение - събития, които за мен бяха далечна история /а само три десетилетия ни деляха от тях тогава/, се разкриваха от очевидци и непосредствени участници, и то от различни гледни точки. Името на Муравиев често се чуваше. И дълго след това при споменаването му изплуваше пред мен образ на напет ерген, чийто кон чатка по жълтите павета на "Царя" пред погледа на разхождащите се моми и сплетниците в кафенетата. Това е той - 30-годишният военен министър и племенник на* всесилния министър-председател Стамболийски.

Така поне го рисуваха някои свидетели на процеса, и то предимно от неговата партия - Българския земеделски народен съюз. Обвиняваха го, че макар да са се получавали достатъчно сигнали, не бил взел мерки за осуетяване на преврата на 9 юни 1923 г. А причината откриваха в мними връзки с двореца, едва ли не, че е бил любовник на царската сестра княгиня Евдокия. Мълвата е упорито нещо. Тя задължително следва известните личности. А понякога ги надживява - какви ли не клюки се вмъкват в историята като безспорна истина.

---

*/ Всъщност, син на балдъзата на Стамболийски (сестра на жена му). Бащата на Муравиев бил, както се говори, руски офицер, останал в България след Освободителната война, после напуснал семейството; така Муравиев е расnал под грижите на Стамболийски.

Мисля си няма ли вече някаква инерция да си обясняваме националните беди с преднамерената и предумисъла на предатели, шпиони и агенти? (На тази инерция е посветена великолепната сатирична поема на Валери Петров "Репортаж за трите Хаш". Кой ли обществен деец не е бил обвиняван, че е служил на вражи сили, било външни, било вътрешни! В кои ли събития не сме откривали техния пръст? Така двете национални катастрофи се дължат на "агента на германския империализъм" цар Фердинанд. А "агентът на Третия Райх" цар Борис докарва страната до трета. Никола Петков бе осъден на смърт като "англо-американски агент", а Трайчо Костов като "завербуван" от Гешев, Тито и империализма. Непосредствено след 10 ноември 1989 г. в печата се внушаваше, че начело на Народна република България в продължение на 33 години е стоял агент на фамозния Гешев - един почти митологизиран вече образ на силния, коварен и хитър враг, чрез който се извисява и подвигът на жертвите му.

За да се обясни просто и най-вече утешително защо лесно бе свалено земеделското правителство, трябваше да се открие и разобличи врагът "вътре в крепостта". Естествено е на прицел да са най-вече двамата министри - на войната и на вътрешните работи. И двамата носят вина, загдето заговорниците са плели необезпокоявано мрежата на заговора и без особени мъчнотии са го турили в изпълнение. Касае се за политически качества най-вече - предвидливост, решителност и др., които един държавник може да се окаже, че не притежава, тъкмо когато те са най-нужни. Ала би било опростителство само с отсъствието на нужни качества у една или друга личност да се обясни такова зловещо събитие като Деветоюнския преврат.

В началото на септември 1944 г. Муравиев възглавява правителство, което ще просъществува само седмица. Тогава, пък и досега възниква въпросът: защо него предпочетоха регентите, а не да речем Никола Мушанов, безспорно най-авторитетния държавник, или пък Димитър Гичев, признатия водач на БЗНС - "Врабча 1"? Някои пак са се задоволявали с лесния отговор - хипотетичната връзка с Евдокия го представя като "царски човек". Муравиев, през цялата Втора световна

война непримирим противник на диктатурата и на прогерманската политика, като министър-председател поставил началото на възстановяването на конституционния режим и на външнополитическата преориентация, ще бъде осъден на доживотен затвор от Народния съд "срещу виновниците за привличане на България във войната и злодеянията, свързани с нея". Управлението му ще бъде причислено към монархо-фашистката диктатура, а актът на 9 септември 1944 г., с който е свален от власт, ще се определя като антифашистко въстание, като най-великото събитие в историята ни и ще се чества като национален празник.

С горчивина и ирония Муравиев обичаше да припомня как късно през нощта на 8 срещу 9 септември се прибрал да дремне в правителствената вила в Бояна; рано заранта в просъница чул по радиото гласа на Кимон Георгиев и, без да разбере какво точно се казва (в 6 ч. сутринта Кимон Георгиев чете по радиото декларацията на новото отечественофронтовско правителство), рекъл на себе си: "Пак съм свален от власт". И добавяше: "Каква съдба! Три пъти съм бил министър (в правителствата на Стамболийски и на народния блок и като министър-председател). И три пъти Кимон Георгиев ме сваля с военен преврат" (9 юни 1923 г., 19 май 1934 г. и 9 септември 1944 г.).

Измъчваше го несправедливостта, която за него, един от ръководните дейци на най-масовата демократична партия, натрапваше - в пропагандата, публицистиката, мемоаристиката и произтичащата от тях историография - представата за фашист, а за демократи онези, които бяха устройвали заговори и преврати срещу парламентарния режим и конституционните правителства. Не по-малко огорчаваха живота му и непреставащите обвинения, че е бил едва ли не агент на двореца. Муравиев, както и самият Земеделски съюз, бе с антимонархически, републикански убеждения. За неговите истински разбирания и чувства свидетелстват мемоарите му. Сега може да се сметне, че е даже свръхпридирчив към Борис III. От Стамболийски бе останало становището, че премахването на монархията не е актуална задача, но царят трябва да се задоволи да царува, без да управлява.

Имаше политически подбуди и за едната, и за другата несправедливост.

След 9 септември 1944 г. се издигна лозунгът: "Извън Отечествения фронт няма демокрация." Четирите отечественофронтовски партии се смятаха достатъчни, за да се изразят различните политически убеждения и настроения в обществото. Те бяха Българската работническа партия (комунисти), БЗНС (крилото "Пладне"). БРСДП и Политическият кръг "Звено". Целта беше да не се допусне създаването на други, които биха оспорили налагащата се перспектива за обществено-икономическо преустройство. Чрез обявяването извън закона на БЗНС - "Врабча 1", чрез осъждането на неговите водачи и лишаването им от право на политическа дейност, отечественофронтовският БЗНС се налагаше като единствен Земеделски съюз, без съперници и конкуренция. През есента на 1945 г. се даде право на свободно политическо организиране. БЗНС - "Врабча 1" трябваше да се присъедини към току-що създадения опозиционен БЗНС - Н. Петков. Д. Гичев и сподвижниците му (в това число Муравиев) предприеха тази стъпка не от убеденост, че така се отговаря на постоянния, но все непостижим стремеж към единен Земеделски съюз, а поради отсъствието на възможност за самостоятелна политическа дейност.

Муравиев влиза в политиката по роднинска линия. Така са влизали мнозина. Но той е сред малцината, които се утвърждават като политици. Първите следвоенни години прекарва предимно в чужбина - с дипломатически мисии. В управлението влиза в последните месеци на земеделския режим - за народен представител е избран в XX Народно събрание (през април 1923 г.), и то като министър на войната, назначен само месец по-рано. Едва е навършил 30 години; такъв е и възрастовият ценз за депутат според Търновската конституция. Правителството е в дълбока криза, атакувано отвън - от обединената буржоазна опозиция, и във вражда със силната Комунистическа партия; разяждано от вътрешни съперничества и конфликти. При тези условия Стамболийски извършва правителствените промени през март 1923 г., като привлича лично нему предани млади и образовани хора, но лишени от политически опит и без влияние в самата партия. Такава стъпка обикновено отслабва управлението, вместо да го засили. Доказателство е и Деветоюнският преврат.

Изострената социална и политическа обстановка в България след Първата световна война бе резултат от обща криза, обхванала Европа, а и част от останалия свят. Няколко вековни империи рухнаха в резултат на военни погроми и социални сътресения. В Октомврийската революция се виждаше пример и начало на световен поврат от капитализма към социализма. По неин пример се надигнаха революционни движения в други страни. Възникна световното комунистическо движение. Противопостави му се десният екстремизъм - фашизмът в Италия, нацизмът в Германия,- който чрез заместването на демокрацията с авторитаризъм разчиташе да отбие вълната на надигащата се революция.

Двата идейни и социални антипода изглеждаха като единствена алтернатива за бъдещето на стария континент. Надценяваше се възможността на демокрацията да оцелее, като се усъвършенства политически и като засили социалната си функция.

България беше малка, слаборазвита страна, едва оживяла след националните катастрофи през 1913 и 1918 година. От стремителния ръст в края на XIX и началото на XX век тя се сгромоляса в бездна, изход от която не се виждаше. Всеобщата покруса от проиграните идеали пораждаше безнадежност, която подхранваше апатия у едни, склонност към крайности у други. Управлявалите партии и техните водачи бяха злепоставени. Търсеха се различни форми за обединение, за създаване на единна и силна буржоазна партия. Появиха се адепти и на модния в Европа десен екстремизъм. Цар Фердинанд абдикира и тайно напусна страната. Неговият син зае трона, но трябваше да се задоволи с ролята на "цар в сянка". Комунистическата партия усвояваше идеите на Ленин и по примера на първата социалистическа държава издигаше програма за ликвидиране на капитализма и парламентарната демокрация, за диктатура на пролетариата и съветска власт.

В тези условия БЗНС се наложи като най-масова партия. Първо в коалиция с някои буржоазни партии, после начело като самостоятелно правителство, Стамболийски се зае да измъкне България от бездната и да приложи програмата за "трудова селска демокрация" по време, когато парламентар-

ната демокрация се намираше в тежка, според някои - безизходна-криза. Управлението на "земеделския режим" ще остане в историята ни като поучителен опит за оригинално- макар и оспорвано - решение на социалните и политическите проблеми на българското следвоенно общество. Ала БЗНС допусна една фатална грешка (която ще допусне и БКП) - да абсолютизира като общонационални интересите на една социална група и по такъв начин да се изолира от останалите и да настрои срещу себе си всички други политически сили. Насилственото му сваляне от власт на 9 юни 1923 г. предизвика спонтанна и изолирана селска съпротива в отделни краища и възторжени манифестации другаде. Зад превратa застанаха всички буржоазни и дребнобуржоазни партии, а комунистическата обяви "неутралитет" спрямо борбата между "двете крила на буржоазията".

БЗНС навлезе в мъчителен и критичен период от развитието си. Сговористкият режим си бе поставил, особено след Септемврийското въстание, за най-важна вътрешнополитическа задача да унищожи комунистическото движение (обявено извън закона) и да не допусне възстановяването на БЗНС като първа политическа сила. Лозунгите за единен фронт, за комунистическо-земеделско единство останаха без трайни последици. От една страна, поради репресиите на властта, които се стоварваха най-вече върху комунистите и земеделската левица. От друга - поради сектантството на Комунистическата партия, която разглеждаше единофронтовската тактика през призмата на стратегическата си цел за диктатура на пролетариата и социализъм. Част от земеделската емиграция, откъсната от реалностите на страната, се оплете в сложни и не съвсем почтени сделки с външни сили, на които разчиташе за връщането си на власт. Впрочем, всяка политическа емиграция, особено дълготрайна, е подложена на изпитания и изкушения, пред които малцина издържат.

БЗНС - "Врабча - 1", чиито ръководители бяха Димитър Гичев, Вергил Димов и Константин Муравиев, застана на позицията на парламентарната демокрация, основана върху Търновската конституция. БЗНС - "Врабча - 1" бе главната сила на коалицията, която чрез победата си в парламентарните

избори на 21 юни 1931 г. свали Демократическия сговор от власт. Чрез него се осигуряваше широка обществена поддръжка за управляващото през следващите три години правителство на Народния блок. В това правителство БЗНС - "Врабча - 1" трябваше да се задоволи с по-второстепенни места (Муравиев бе министър на просветата, после - на земеделието). Както дворецът, така и буржоазните партии не му доверяваха съвсем и очакваха още доказателства, че е "опитомен", т. е. скъсал с реформистките илюзии на Стамболийски и неподатлив към примамките от крайната левица.

Възстановил парламентарната демокрация, Народният блок не успя да я заздрави в условията на икономическата криза, на нов ръст на комунистическото движение, на надигане на десния екстремизъм под импулса на установената нацистка диктатура в Германия. БЗНС - "Врабча - 1" се примиряваше с неравностойното си положение във властта с надеждата, че като демонстрира лоялност и конструктивност и след безспорната си победа на законодателните избори (те трябваше да се проведат през първата половина на 1935 г.), ръководната му роля в управлението не ще срещне вече никаква пречка. До голяма степен срещу тази перспектива бе насочен превратът на 19 май 1934 г., с който и законното държавно устройство се замести с ново. България беше вкарана в руслото на европейски авторитаризъм.

През целия десетгодишен период на диктатурата БЗНС - "Врабча - 1", разтурен както всички партийно-политически организации, използваше легалните възможности, за да настоява за възстановяване на демокрацията, а през годините на войната - и за скъсване на съюза с хитлеристка Германия, за преориентиране на външната политика. Ръководителите му не подкрепиха апела на Комунистическата партия за Отечествения фронт. През есента на 1943 г. те се включиха в една групировка, наречена "легална опозиция" (или "буржоазна опозиция"), която в едно отношение бе паралелна на Отечествения фронт, в друго - негов антипод.

Така по време на войната две групировки се противопоставяха на режима и предлагаха изход от кризата - по революционен път и чрез дълбоко и цялостно обществено-икономиче-

ско преустройство (Отечественият фронт); по легален път - чрез възстановяване на съществувалото до 19 май 1934 г. конституционно устройство и управление. Двете групировки изразяваха определени сили и реални тенденции в българското общество по това време. Те съответстваха и на постоянната тенденция в българската външна политика. Управляващите среди се осланяха върху поддръжката на Третия Райх и на евентуалната му победа във войната. Отечественият фронт, ръководен от Комунистическата партия, обединяваше партии и лица, които по традиция виждаха в Русия и Съветския съюз опора на българската политика. Легалната опозиция се явяваше, за да запълни една празнина. Тя разчиташе на западните демокрации за решаването на националните проблеми.

За да надделее едната или другата тенденция, до голяма степен зависеше от съотношението на силите на международната арена или по-точно: дали Изтокът или Западът (между тези два "полюса" българската държава се люшка през цялата си история - от IX век насетне) ще си извоюва решаващо влияние в тази част на Европа. (Лозунгът "Път към Европа" донякъде е тавтологичен. България винаги е принадлежала на Европа. Впрочем, названието "Европа" в самото начало е означавало тъкмо нашият регион; в течение на времето то е обхващало запада и севера на континента. От тази своя естествена среда народът ни е бил откъсван поне три пъти - с разделянето на християнската църква, с падането ни под турска власт и с "желязната завеса", която след Втората световна война отдели "света на социализма", от "света на капитализма". Следователно проблемът е за връщане на България към себе си, към корените и традициите си, които са вплетени в самото начало на европейската цивилизация).

Амбицията на легалната опозиция в края на лятото на 1944 г. за възстановяване на конституционния режим и свързване със западните демокрации бе безперспективна като замисъл, тъй като Западът не отдаваше първостепенно значение на България и бе готов за сериозни отстъпки пред съюзника си. Дейците на опозицията не бяха в течение на дипломатическите ходове и тъкмо това предопределяше трагизма на усилието им.

В същото време пред БКП се представяше изключителни-

ят шанс да предприеме първи стъпки към материализиране на идеала си за съчетаване на истинската политическа демокрация със социалната справедливост и международното братство. В конкретната обстановка се криеха онези предпоставки, които в значителна степен ще го осуетят: налагане на модел, който не съвпада с българската традиция и който сам вече е разкрил дълбоки дефекти в практиката на Съветския съюз; накърняване на държавната самостоятелност и културната самобитност в резултат на доктринерство и на тясно класови партийни, а и съвсем лични интереси. Подчертавам вътрешната предпоставка, защото покрай политиката на Сталин за несъобразяване с националната независимост силно се проявяваха нагаждането и престаряването на местните фактори.

През лятото на 1944 г. назряха условия за коренен обрат в българската политика. Политическият антагонизъм се съсредоточаваше все повече между Отечествения фронт и легалната опозиция. Главен въпрос вече стана не премахването на диктатурата (това бе безспорно и неизбежно), а перспективата за по-нататъшното развитие на България. Тъкмо сега (както и във всички други критични моменти в историята ни) изпъкна решаващото значение на външния фактор - надделяването на една или друга тенденция зависеше най-вече от това, дали Съветският съюз или западните му съюзници ще добият преобладаващо влияние в региона.

Първият опит за завой в политиката, наложен с присъединяването ни към Тристранния пакт, бе направен от правителството на Ив. Багрянов (назначено на 1 юни 1944 г.). Мисията му беше да измъкне безболезнено България от войната, като задоволи някои изисквания на Съветския съюз, като установи контакт и поведе преговори за примирие с Англия и САЩ, като привлече опозиционните сили (вкл. Отечествения фронт) и всичко това, без да се стигне до конфликт с хитлеристите, т. е. както бе влязла България във войната, така и да излезе от нея - без военни действия. Правителството бе обречено на провал дори само заради това, че в него решаваща роля играеха хора от управляващия лагер, вече политически злепоставени и обществено отречени. И в този случай се плати дан на заблудата, че нова политика могат да водят хора, свързани тясно със

старата. Багрянов и Драганов вярваха, че е дошъл моментът, за да получат дивиденти, загдето в началото на 1941 г. Филов бе отстранил първия от правителството, а втория, като приятел и съучастник в Багряновите комбинации, бе наказан с преместване от берлинската в мадридската легация. Впрочем и двамата бяха най-близки приятели и сътрудници на покойния цар.

След победата при Яш-Кишинев и излизането на Румъния от войната Червената армия доби възможност за кратко време да се озове на българската граница. Съветският съюз се оттегли от лондонските разговори за българското примирие, което с основание бе изтълкувано като израз на намерението му да предприеме самостоятелна, несъгласувана със съюзниците си акция в България. С разговорите в Цариград, после в Кайро американските и английските дипломати се надяваха да изпреварят тази акция, съзнавайки, че ако те бъдат изпреварени, не ще са в състояние да противодействат. В София бяха наясно, че в близките дни се решава съдбата на страната, но не можеха да проникнат в съображенията и намеренията на голямата дипломация, та отдаваха повече значение на собствените си умения и маневри.

Така, на 2 септември регентите трябваше да предадат властта на легалната опозиция, на която се разчиташе да успокои бушуващите в страната страсти, да вдъхне доверие на Съветския съюз - като отклони навлизането на войските му, и на западните му съюзници,- като се ускори подписването на едно по-снизходително примирие. Регентите възложиха на К. Муравиев мандата да образува новото правителство. Без този избор името му днес биха знаели само историците. Пренебрежението към Д. Гичев не беше случайно. Той, както и останалите двама лидери (Мушанов и Буров), представляващи някогашни политически течения, трябваше да се задоволят с поста "министър без портфейл", без да се чувстват докачени, че единият е получил преднина в ущърб на другия. Самият Муравиев ще се опитва да отблъсне подозрителността, която някои са проявили във връзка с оказаното към него предпочитание. Той е знаел, че Филов е записал в дневника си идеята му да се реформират партиите. Тази идея е била ползвана от недобросъвестни автори, за да го обвинят едва ли не в корпоративни

симпатии. В действителност, особено непосредствено след 19-то майския преврат, е доста широко разочарованието от партийно-парламентарната система. Всевъзможни програми за реформирането й се предлагат. На тези настроения не са чужди и демократично настроени общественици, изхождащи от реално проявени недъзи на системата на управление, господствала до 19 май 1934 г.

Замисълът за "широк концентрационен кабинет" не се постигна. Кр. Пастухов оттегли предварителното си съгласие, понеже ръководството на Социалдемократическата партия отказа да го подкрепи. Отечественият фронт не само отхвърли предложението за участие, но се готвеше за самостоятелно завземане на властта, включително и със силата на оръжието. Тази негова линия съвпада с ориентацията и на Съветския съюз към самостоятелно действие в България. Нито регентството, нито легалната опозиция бяха в течение на настъпилата важна промяна в международния аспект на българската криза.

Правителството на Муравиев незабавно се зае с реализацията на основните идеи в програмата, която дейците на буржоазната опозиция отстояваха през годините на войната. Тази програма обаче трябваше да се прилага при условия, когато Съветският съюз намираше, че само Отечественият фронт би подхождал, за да осигури преобладаващото си влияние в България, а западните му съюзници не бяха в състояние и не възнамеряваха да подкрепят реално легалната опозиция. Докато Отечественият фронт се развиваше като масово движение, обществената опора на правителството си остана много тясна. То не разреши възобновяването на легалния живот дори на партиите, чиито ръководители го съставляваха. Заставено беше да действа чрез заварената централна и местна администрация. Не се прекратиха репресивните действия срещу революционните сили.

Образувано на 2 септември 1944 г. вечерта, правителството пристъпи към функциите си на 4 септември, понеделник, и беше свалено от власт на 8 срещу 9 септември (петък срещу събота). То обяви за своя цел премахване на диктатурата и възстановяване на конституционното управление. Политиката му не бе демагогска или конюнктурна, а приложение на прог-

рама, към която съставляващите го политически сили се придържаха към целия период на войната. В изпълнението й се допуснаха непоследователност, боязливост, половинчатост, двусмислие. Спрямо крепителите на диктатурата се прояви ненужна снизходителност, а спрямо радикалните сили - продължително протакане и безсмислена твърдост. Това се оказа от фатално значение в една обстановка, която бързо се променяше и добиваше взривоопасен характер.

Дори само хронологичното изреждане на фактите красноречиво свидетелства за политиката или поне за намеренията на правителството: обезсилване на Тристранния пакт, преговори за прекратяване на войната с Англия и САЩ, потвърждаване на неутралитета, провъзгласен от Багрянов, временно спиране на изпълнението на смъртните присъди, наредба-закон за амнистия, възстановяване на политическите и имуществените права на евреите; отменяне на наредбата-закон от 1934 г. за разтуряне на партийно-политическите организации, забрана на всички организации с фашистка и национал-социалистическа идеология, разформироване на жандармерията, оставка на регента Богдан Филов; прекъсване на съюзните отношения с Германия и изтегляне на войските й от страната, скъсване на дипломатическите отношения (6 септември) и обявяване война на Германия (8 септември); преустановяване на отношенията с марионетните и сателитните на Райха държави; искане към Съветския съюз за примирие и нареждане до военните части да не оказват съпротива на Червената армия, а да улеснят движението й на българска територия.

Нямат основание упреците към правителството на Муравиев, че не е действало в духа на програмата си за възстановяване на демокрацията и за външнополитическа преориентация. То е коалиция на партии, които са превърнали в аксиома легалната борба, политическото действие в рамките на законността. И когато са неизбежни стъпки, нарушаващи тези принципи, показва се безсилие. То очевидно се проявява в бавенето, в протакането на неизбежното скъсване на отношенията с Германия. Очевидно не е трябвало да се намери заместник, за да бъде уволнен ненавистният шеф на полицията. Нито пък да

се проявява деликатност за незабавната оставка на Филов, още повече че самият Филов не бе се съобразил със законните предписания при избора на регентството. Но да не забравяме - на правителството на Муравиев бе отредено съвсем кратко време - само седмица. Още по-малко заслужава то упрека, че не е изпълнявало онези задачи, които Отечественият фронт бе включил в собствената си програма.

5 септември, 1944 г. - денят, в който Съветският съюз обяви война на България, наклони решително везните в полза на радикалните сили, обединени в Отечествения фронт, сред които най-влиятелна бе Комунистическата партия. Без особени сътресения правителството на Муравиев бе съборено през нощта на 8 срещу 9 септември и властта в цялата страна се пое от Отечествения фронт. Поради радикалния характер на политиката, подета след 9 септември 1944 г., за правителството на Муравиев надделяваше оценката не толкова като недоведен докрай опит за възстановяване на демокрацията, колкото като пропаднал опит да се осуети социалистическата алтернатива за следвоенното развитие на България.

Суровата логика на политическата борба налагаше да бъдат елеминирани противниците на новата насока за обществено-политическото развитие на България. Членовете на кабинета на Муравиев бяха съдени от Народния съд, заедно с правителствата, които носеха отговорност за провалилата се вътрешна и външна политика след 1 януари 1941 г. В случая те бяха осъдени не заради политиката, срещу която сами се бяха борили, а за да не им се позволи да създават трудности на новата, която надхвърляше рамките на парламентарната демокрация. Преминали на страната на опозиционния земеделски съюз, ръководителите на БЗНС - "Врабча 1" понесоха нови изпитания след 1947 г. Самият Муравиев дълго време прекара в затвори и концентрационни лагери. Вече освободен, той изживя последните си години в материални нужди, от които никога не се оплакваше. Най-много му тежеше клеймото на "фашист", което придружаваше всяко споменаване на името му. Официално бе наложена догмата, че през годините на войната (а и по-рано) българското общество било поляризирано: от едната страна фашизмът - от другата - Отечественият фронт, което изключваше съществуването на демократични сили и антифашистки настроения и борба извън Комунистиче-

ската партия и съюзените с нея групи.

Статията ми "Последното правителство на буржоазна България" излезе само няколко месеца преди смъртта на Муравиев. Не във всичко се съгласи с написаното, но беше щастлив, че е изчистено клеймото, лепнато върху него. Зарадва се, че поне едно малко удовлетворение получи в края на бурния си и мъчен живот.

В една от срещите ни, в които само му задавах въпроси и обичах да го слушам (той бе умен човек и умееше да разказва) подметнах, че БЗНС е приел ръководната роля на Комунистическата партия. Той ме прекъсна: "Ти гледал ли си как се борят пехливани? Този, който е поставен на гръб, тупа с ръце по тепиха: значи, че се предава - признава се за победен. Така и Земеделският съюз постъпи...". Този образ винаги е изпъквал пред мен, щом се споменеше за възприемане на ръководната роля на партията.

Статията за правителството на Муравиев бе отпечатана в сп. "Исторически преглед" като дискусионна. Никой не се отзова на поканата за дискусия. Муравиев бе починал, когато излезе книгата ми за буржоазната опозиция през войната. С това изследване се доказваше, че политиката на правителството на Муравиев не е нито диверсия, нито демагогия (както някои възразяваха срещу отстояваната от мен теза), а приложение на една програма, към която БЗНС - "Врабча 1" и други опозиционни сили се придържаха от самото начало на Втората световна война*. Беше 1969 г., непосредствено след смазването на "пражката пролет". Отново вземаха връх привържениците на непримиримата ортодоксалност. По тяхно настояване през 1972 г. Институтът по история на БКП устрои дискусия за буржоазната опозиция през войната и за характера на правителството на Муравиев. Не ми се ще да напомням и критиките, и обвиненията, които щедро се сипеха от трибуната. По-важното е, че авторитетните български историци отстояха

---

*/ За книгата се отпечатаха няколко благожелателни рецензии. Единствената осъдителна се яви във в. "Земеделско знаме". Авторът ѝ ми се извиняваше, че така му било наредено. Нестихналата вражда на "гладненци" към ръководителите на БЗНС - "Врабча 1" бе мотивирала това нареждане.

обективната научна позиция към изследванията и върху най-близката история*. Тази позиция постепенно се наложи в историографията ни. Това не ще рече, че е казана последната дума за правителството на Муравиев, че не са нужни нови изследвания и нови виждания.

След толкова години спомените на Муравиев виждат бял свят. Те обхващат една изключително сложна епоха от историята ни. Неведнъж подканвах Муравиев, а и другия талантлив мемоарист на тази епоха Стойчо Мошанов да разкажат и за времето, прекарано по затвори и лагери след войната. Отговаряха еднакво: "Боя се, че на тази възраст няма да имам сили да преживея още веднъж всичко това."

Муравиев има амбицията да разкрие със спомените си "борбите на демокрацията на мнозинството и насилията на малцинството". Мисля, че е успял ако не да разкрие, то поне да допринесе за разкриването на тази наистина дълга и трудна борба, която така естествено се вплита в днешните ни проблеми. Всъщност мемоарите - това е субективен поглед на една личност, която разказва за миналото, както сама го е изживяла, чувствала, схващала. Всеки е предубеден в отношенията си към лица и събития и тази предубеденост се запазва в общи линии след време, когато човек се връща към спомените си и особено когато иска да види собственото си място сред сложните обществени отношения. Склонен е да се похвали и оправдава, да подценява или надценява, да омаловажава или възвеличава.

Тъкмо личното, субективното, пристрастното е характерно за мемоарите. И като такива те са ценно градиво за историка - изследовател, който реконструира миналото върху основата на всички останали от него източници.

Историческата наука, за която мемоарите са един от ценните източници, отговаря на естествената потребност на човека да знае миналото. От една страна, тя е един от източниците за формирането на личността, от друга - като съкровищница на натрупан социален опит съдържа поуки за конкретната дейност. Разбира се, това е обективна възможност, чието

*/ Стенограма на дискусията е поместена в "Известия на института по история на БКП", том 30.

превръщане в действителност зависи от други фактори. В края на краищата всичко, на което сме съвременници, вече се е случвало в миналото - в различни форми и с различни действащи лица. Определени условия и действия водят до определени последици. Не само уникални са собствените ни преживявания, а в известен смисъл и повторение на вече станали събития. Това не винаги ни се ще да осъзнаем и признаем, защото ни е мъчно да се примирим с мисълта, че сме песъчинки в сахарския пясък на времето, навявани и отвявани от ветровете.

В човешките общности намираме генерализирани много черти, които са характерни за отделната личност. И както децата пренебрегват опита на родителите си, за да утвърдят собствената си индивидуалност, така и общностите не се съобразяват с поуките от миналото. Оттук са възникнали най-песимистични оценки на историята. Но на древната максима за историята като учителка на народите се противопоставя по-съвременната: историята учи, че никой не иска да се учи от историята. А Максим Горки някъде бе отбелязал: "Обективизмът на историка е такава легенда, каквато е и справедливостта на бога."

Мемоарите не са история, а източник за историческата наука. И все пак читателите са склонни да ги възприемат като автентична история. В тях откриваме обективния исторически процес такъв, какъвто се е разгръщал пред погледа и мисълта на непосредствените си участници. Десетилетия са изминали от времето, когато Муравиев пише мемоарите си. В тях ще видим не само отразено времето, за което пише, но и времето, в което пише. А събитията и лицата изглеждат различно за съвременниците, за епохата, в която те се възпроизвеждат от автора и чиито оценки ни изглеждат трайни и в едно по-късно време, когато читателят ще вникне в миналото чрез посредничеството и погледа на мемоариста.

Най-ценни са личните свидетелства на Муравиев за управлението на Народния блок, както и за дейността на едноседмичното правителство, което сам оглавява в първите дни на септември 1944 година. Читателят ще узнае за преживяванията и разсъжденията на подсъдимите по време на Народния съд и особено за неизвестния от други източници престой в Съветския съюз на главните подсъдими в този процес.

За много събития Муравиев разказва, като разчита на

собствените си възприятия и откъслечни проучвания. Днес разполагаме с изследвания, които ги осветляват чрез разностранен изворов материал.Тези, които не обичат да четат, ги обявяват за несъществуващи. Имам предвид земеделския режим след Първата световна война, Деветоюнския преврат и сговористкия режим, управлението на Народния блок и диктаторските режими след 19 май 1934 г., българската политика през Втората световна война и т.н.

Под въздействието на обществения климат на времето, в което пише мемоарите си, Муравиев е склонен да надценява близостта между БЗНС и БКП. Двете най-влиятелни български партии имат много общо и в социалната база, и в отношението си към проблеми на съвремието. Ала те са преди всичко съперници за влияние сред масите и антиподи при решаването на тези проблеми. Ето защо реално, трайно и равноправно единодействие между тях не се установи - в отделни етапи отделни групи от Земеделския съюз прибягват до сътрудничество с комунистите. Като най-масова партия БЗНС бе подложен на непрекъснат натиск от различни и противоположни страни - двореца, буржоазни партии, комунистическо движение, национални организации, екстремистки групи. От края на 1918 г. до февруари 1990 г. (когато се състави еднопартийно комунистическо правителство), с малки изключения (през сговористкия режим) почти не е имало правителство, в което да не е участвал деец на земеделската партия. Чрез пазличните си крила БЗНС е едновременно против всички и с всички, което очертава най-вече обществената му значимост.

Управлението на Стамболийски не е просто пример на демократично, конституционно управление. Чрез него се прави опит за излизане от съществуващата тогава демократична традиция. Стамболийски говори за "трудова селска демокрация". От спомените на Муравиев се добива представа в каква насока са се движели търсенията и предпочитанията на земеделския лидер. Ето защо против режима са дворецът и буржоазните партии; от своя страна Комунистическата партия провъзгласява неутралитет на 9 юни, а свалените от властта заговорници издигат знамето на Търновската конституция.

Напразни се оказват усилията да се елиминира БЗНС през годините на кървавия терор (1923 -1925 г.). Тогава от две страни пак се насочват усилията БЗНС да се отклони от самостоятелната си линия, като се привлече към т.н. "партии на реда", стоящи на базата на конституцията и частната соб-

ственост, или към революционното трансформиране на обществото (чрез различни форми на единния фронт). Под този натиск единството на БЗНС, все издигано като върховен идеал, остава непостижимо. Влиятелни сили в страната и извън нея не са заинтересовани от единен Земеделски съюз. Земеделската партия се цепи непрестанно. Целта е да се обезсилят тя или да се компрометират дейците й. Мнозина не издържат на изкушения от вътре и от чужбина. Други стават жертва на привързаността си към идеите на Стамболийски. И ако можем да теглим една разграничителна черта между двете големи групи в БЗНС, оформени в самостоятелни партии и непримирими една спрямо друга, тя е, че, отстъпвайки на дело от принципа за самостоятелна селска власт (програмно на този принцип продължава да се държи), едните търсят сътрудничеството на вътрешните политически сили (БЗНС - "Врабча 1"), другите залагат повече или по-малко на външната подкрепа (БЗНС - "Пладне"); първите заемат по-умерени позиции, вторите стават изразители на радикални обществени настроения. БЗНС - "Врабча 1", независимо от неудовлетвореността и разочарованията, изпитани по време на управлението на блоковата коалиция, през целия десетгодишен период на управлението на диктатурата действа в споразумение с традиционните конституционни сили, докато пладненци стоят в левицата на политическия спектър.

Както обикновено се случва, отношенията между двете земеделски организации остават непримиримо враждебни. Помежду си те не общуват, но не изключват сътрудничество със сили, които нямат нищо общо със земеделското движение. Вероятно на читателя ще направи впечатление сдържаното отношение на Муравиев към Никола Петков. Зад верните факти и оценки прозира вкоренената вражда към пладненци. Не бива да се забравя и че Никола Петков е министър без портфейл (нещо като заместник-министър председател) в отечественофронтовското правителство по време, когато Гичев, Муравиев и Димов са съдени и осъдени от Народния съд. Впрочем, усещат се различията, противоречията и недоверието между самите ръководители на БЗНС - "Врабча 1".

От спомените на Муравиев се добива непосредствена представа за функционирането на конституционната парламентарна система и за взаимодействието на различните политически сили. Дълбоки са били корените на неприязън и подозрение, които характеризират отношенията между БЗНС

и влиятелни среди на македонското националосвободително движение. БЗНС гледа на водачите на това движение като на оръдия на реакцията. Те пък отричат външната политика на земеделската партия като антинационална. Обясними при това положение са чувствата, които Муравиев изразява в спомените си. Със същите чувства отвръща и Ванче Михайлов в мемоарите си, издадени в странство. Муравиев не пести острите оценки за партиите и техните водачи - както и за тези, с които е сътрудничил. БЗНС е управлявал в коалиция през 1918-1920 и през 1931-1934 г. Съвместните управления са наслоили доста неприязън, резултат от взаимно съперничество, от надхитряване и надигравания. За всяка партия е характерен стремежът за повече власт, за първенство в коалицията, за изборни комбинации, подчинени на лични сметки. Поради такива вътрешни дрязги се стига до оставката на правителството на Народния блок, която пък улеснява заговорниците, извършили военен преврат на 19 май 1934 г.

Впрочем, в различни комбинации виждаме тези отношения през повратни периоди от историята ни. В самия край на Първата световна война земеделските ръководители са в едно правителство с лидери на старите партии, управлявали страната дотогавва. Но при самостоятелното земеделско правителство тези лидери са пратени в шуменския затвор в очакване на Държавния съд, който трябва да отсъди вината им за националната катастрофа. След 9 юни 1923 г. демократи, радикали, национални либерали са в превратаджийското правителство, а бившите земеделски министри са избивани или държани в затвора. През 1931 г. ги виждаме отново в коалиция и съвместно управляващи. Ето защо отношението на Муравиев към такива политически дейци, като Ал. Гиргинов и Ст. Костурков, да не говорим за Кимон Георгиев и Димо Казасов, произтича от лична позиция, не от цялостна и обективна историческа оценка.

Особено характерен е случаят с Иван Маринов. Муравиев не е познавал предварително генерала, предложен му за военен министър. През нощта на 8 срещу 9 септември Маринов улеснява завземането на властта от Отечествения фронт. Историческата наука не е разкрила точно подбудите му. Имало е предпоставки - жената на Маринов е била роднина на Георги Кирков, самият той е близък на звенарските среди. Навремето мълвата го свързваше и със съветското разузнаване. Познавах добре генерала, който изживя спокойно и осигурено стари-

ните си. Той бе интелигентен човек. Очевидно, нравеше му се споменатата мълва (беше време, когато такава връзка се ценеше), но сам отбягваше да я потвърди или пък категорично да я отрече. В една своя статия обръщах внимание, че Съветският съюз обявява война на България точно когато Муравиевото правителство обсъжда кога само да обяви война на Германия. Може би някой е предупредил Москва, че решението за война е неизбежно, а то би я лишило от повод тя пък да обяви война на България? Кой? Не го казвах категорично, но давах да се разбере, че подозирам Маринов. Още повече че той до последния момент бе настоявал да не се избързва с обявяването на война, изхождайки от чисто военни съображения. Но всичко това е в кръга на предположенията.

В дългите години, прекарани в затвори и лагери, в принудителна самота, Муравиев е премислял постоянно тази най-важна в живота му седмица и естествено гневът му се е стоварвал най-вече върху Маринов, който по същото време се радваше на уважение и облаги. Естествено е да дири особено тълкуване на всички факти, за да достигне до убеждението, че поведението на Маринов през нощта срещу 9 септември не е случайно, а последица от предварителни ангажименти.

Муравиев проявява склонност да подцени принципиалния характер на различията между БЗНС и БКП, особено по време на Втората световна война. Неучастието в Отечествения фронт на БЗНС-"Врабча 1" не се дължи на недоразумение. В действителност за изход от кризата през войната се предлагат, както се посочи, две програми и два метода. Поради това отказът на комунистите да влязат в правителството на Муравиев е израз на линията за самостоятелно завземане на властта от Отечествения фронт. Този отказ не е бил изненада за Муравиев. Друг е въпросът, че най-искрени са били собствените му усилия да привлече Отечествения фронт в правителството, и то за да го отклони от пътя на самостоятелна власт.

Мемоарите на Муравиев навеждат на изключително актуални изводи. С колко насилие, кръв и жертви е изпълнена историята ни след Първата световна война! БЗНС идва на власт в условията на национална катастрофа и всеобща криза, за да отрече съществувалата дотогава система на управление и за да наложи своята програма за "трудова селска демокрация" като единствен и универсален изцелител на обществените недъзи. Старите партии трябва да се елиминират. Водачите им са в затвора, очаквайки съд, което е решено от "всенароден

референдум". Сам срещу всички и всички срещу него - земеделският режим е свален с военен преврат. Насилието и терорът заместват легалните политически средства на борба. От една страна, партиите на левицата вдигат въстания, организират въоръжени чети, устройват атентати. От друга страна, партиите на власт се отдават на терор срещу всички, които заплашват тази им власт. През 1931 г. се прави опит за връщане към законния ред. Тъкмо по това време настъпва върхът на организационното и партийното разделение. Няколко десетки партии си оспорват правото да изразяват истинските народни интереси. Отново, както през 1923 г., изход се търси във военен преврат. Десет години трае диктатурата, за да докара страната пред нова национална катастрофа. Отново нелегалната борба и терорът заместват легалността. Така се стига до 9 септември 1944 г., провъзгласил ерата на народната демокрация и социалната правда, която сега се подлага на всеобща преоценка.

Насилията, омразата и враждата между политическите сили и техните водачи, заместването на общия интерес с лична изгода, отмъстителността, репресиите - всичко това компрометира добрите намерения и налага една неблагоприятна насока на националното развитие. Какво по-печално от тази политическа равносметка: политици, управлявали до 1918 г., бяха изправени пред Държавния съд; министрите от правителството на Стамболийски бяха избити, тикнати в затвора или принудени да емигрират; Народният съд осъди на смърт почти всички членове на правителствата, управлявали през Втората световна война; Никола Петков и Трайчо Костов, които през лятото на 1945 г. представляваха двете тенденции на следвоенното развитие - традиционната и социалистическата - увиснаха на бесилото. Откри се нова серия процеси над бивши държавници.

Докога?

Единственият изход не е ли умението на дело да се постигне един мирен преход към общество, основано на демократичните начала, на търпимостта и на общите усилия в името на трайните национални интереси?

1990

БЪЛГАРИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО И КЪМ КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Свидетелствата на Стойчо Мошанов

Наскоро след като бе отпечатана статията за правителството на Константин Муравиев,* по телефона в университета ми звънна Стойчо Мошанов. В статията се споменаваше и за мисията му в Кайро, при това не съвсем точно, понеже тогава самата мисия не бях конкретно проучвал, та той държеше да ми посочи пропуските, да ми я изясни. Срещнахме се пред университета. Познах го по снимките във вестниците отпреди две и три десетилетия. Физически и интелектуално той се бе съхранил удивително, въпреки изминалото време и преживените изпитания.

Оттогава в продължение на десет години връзката ни не се прекъсна. Не минаваше седмица, без да се видим или поне да се чуем по телефона. Ходех обикновено у тях. В старата семейна къща в самото начало на бул. "Ленин" бяха си приспособили за жилище таванския етаж. Стаите бяха ниски, с пречупени тавани и малки прозорци, но в цялото преустройство личеше вкуса и умението на културни люде. Жена му се явяваше, колкото да поздрави и да поднесе - задължително - почерпка. Почти не се мяркаха членовете на семейството на дъщеря му. Така че никой не ни безпокоеше по време на разговора. Не живееха нашироко и аз си давах сметка, че моите посещения са вмъкнати в семейния график, спазван стриктно от трите поколения, настанени под един покрив.

Разговорите със Стойчо Мошанов представляваха за мен цяла школа. Мислех, че и за него не бяха само задължение. Чрез мен той се опитваше да втълпява истини, в които сам вярваше. Пък и имаше нужда от събеседник, който проявява пряко отношение към засяганите събития и лица и насочва към нови факти и аргументи.

Аз бях малко над 30-те, той бе прехвърлил 70-те. Но в отношенията ни тази разлика не се чувстваше. Може би моите занимания с историята, в която той сам бе участвал, ме правеха в очите му нещо като съвременник на тази епоха.

---

*/ Сп. "Исторически преглед", кн. 4,1964.

Разговаряхме най-вече за историята, а и за съвремието. Богатият жизнен и политически опит му позволяваше да се ориентира в развиващите се събития и да ги тълкува задълбочено и оригинално.

Имаше феноменална памет. Стойчо Мошанов бе една жива енциклопедия за времето си. За лица и събития, които архивите и печатът не бяха съхранили почти нищо, можеше да даде най-обстойни и сигурни данни. Възпитан, а и отзивчив, той бе винаги на разположение на всеки, който проявяваше интерес към недалечното минало. Посещаваха го все повече хора - историци, журналисти, идваха и чужденци. Някои се държаха така, сякаш е длъжен да им даде онова, което сами могат с малко повече усилия да издирят. Възмущаваше го един професор, нахълтал неканен в дома му, и то заедно с кучката, която бе разхождал из парка отсреща.

Старостта е преди всичко самота, както някой бе писал. Отишли са си връстници и родственици, приятели и колеги. Цял един свят се е заличил. От новия Мошанов е бил насила изтръгнат. През годините на истинска зрялост не е бил в състояние да играе онази обществена роля, за която се е готвел, нито да е така нужната опора на семейството. В остракизма, който му бе наложен, само спомените бяха негово неотменно достояние. А от спомени преливаше. Чрез тях оказваше своето въздействие. След като ги написа, и най-предубедените и набедени историци не можеха вече да пишат както преди. Беше се появил опонент, а заблудите и преиначаванията са безпомощни пред възраженията, пред правото на оспорване.

Пенсия не получаваше. Вероятно най-много го е гнетяла мисълта, че е на издръжка на децата си. Тогавашният председател на Българската академия на науките Тодор Павлов, човек с доста спорна политическа роля и научна стойност, имаше щастливото хрумване да предложи на някогашни политически дейци да представят мемоарите си в академичния архив. Този негов жест беше важен не само с оглед на историографията ни. Благодарение на него, хора като Мошанов получаваха самочувствие, че вършат обществено значимо дело, но и си осигуряваха скромно възнаграждение.

Една от най-отвратителните страни на тоталитарната си-

стема бяха привилегиите, които превръщаха една малка част от обществото (така наречените борци против фашизма и капитализма), в нещо като наследствена аристократична каста. Тя се прилагаше едновременно с всевъзможните ограничения, притеснения и преследвания за свързаните с режима до 1944 г. В употреба бе понятието "бивши хора". Това не бе просто клеймо, а съвсем пряка дискриминация. Отнемаха се права, възможности за развитие не само за конкретната личност, но и за потомството й. Мошанов бе държан десетина години без съд и присъда в затвори и концлагери. Дъщерите му бяха лишени от правото да следват. Блага Димитрова разказваше веднъж по телевизията за най-блестящата си съученичка Лиляна, която трябвало да постъпи на работа в строителството. Лиляна е една от дъщерите на Стойчо Мошанов. Другата му дъщеря срещнах веднъж в едно западно посолство - работеше в обслужващия персонал. А един ден той се разплака пред мен - на внука му, току-що завършил медицина, не разрешаваха да кандидатства аспирантура. Нима моите страдания, нима страданията на дъщерите не са достатъчни, та и внукът да бъде наказан заради мен? - питаше той, без да мога да му отговоря.

Жестокостта, несправедливостта и отмъстителността в политическите нрави нямат нищо общо с истинския интерес на нацията и държавата. Напротив, те засягат тежко този интерес в името на идеологически пристрастия и партийни сметки, а и на чисто лични амбиции.

Жестокостта е в повечето случаи направо необяснима. Имаше прояви на съпротива срещу диктатурата на пролетариата. Но огромното мнозинство приемаше безропотно една промяна било с вяра, било поради съзнание, че е безполезно всяко противопоставяне. В затвори и лагери бяха натикани не само свързаните с режима до 9 септември 1944 г., но и дейци на различни опозиционни движения след това. Подир смъртта на Сталин бяха освободени, но след унгарските събития от есента на 1956 г. отново набързо ги прибраха - без всякаква друга причина, освен от страх да не би и в България някой да се поблазни от трагичния унгарски пример. На унижения и огорчения бяха подложени членовете на семействата им -

деца, внуци, племенници. Кадровиците ровеха до трето коляно, за да разкрият "врагове". Тази придирчивост, обявявана за "класово-партиен подход" и за "революционна бдителност", преследваше често съвсем практическа цел - да не се допусне конкуренция за собствените деца. Спомням си изложенията, които един активен борец от Стара Загора пишеше срещу асистент в университета, чийто дядо бил участвал в потушаването на Септемврийското въстание. Моят син - възмущаваше се той - не успя да остане на работа в столицата, а внукът на "врага" е даже асистент в университета. Не е възможно да се оцени какви щети се нанесоха на интелектуалното развитие на нацията с отстраняването на способни млади хора и с протежирането на посредствености с "добър произход".

Исторически понякога жестокостта се е оказвала оправдана или е проявявана към нея снизходителност, стига да е постигната преследваната цел. Дори само за това, че победителите не се съдят. Но ако целта се е оказала непостижима, тогава и средствата се обезсмислят. Жестокостта е в системата, а не в хората, които обстоятелствата превръщат в нейни крепители и жертви. Впрочем и в най-трудните условия се проявяваха съчувствие, солидарност, съдействие, подкрепа. Сам Стойчо Мошанов споделяше един показателен случай. Като задържан заболява тежко и е настанен в затворническата болница. Някакъв болен се грижел за него по-добре от брат. Едва когато идва на себе си, го познава - Георги Ганев, бивш началник на Държавна сигурност, участвал в следствието на Мошанов, вече сам затворник, съден по процеса Трайчо Костов.

Стойчо Мошанов бе човек на времето си. А времето бе бурно, противоречиво, превратно: време на съзидания и поражения, на надежди и разочарования, на благородни идеали и обезсърчаващ егоизъм. Време, когато се формираше и утвърждаваше младата българска държава, когато се установяваше демократичната, конституционно-парламентарна система на управление, когато България правеше първите стъпки за еманципация в общото европейско семейство. Време на скокообразно развитие, на огромни постижения, на растящо национално самочувствие. Независимостта, демокрацията, нацио-

налното обединение - това бяха големите идеали, които вдъхновяваха народа ни. Но успоредно се развиваха и факторите, които ще предопределят катастрофите през второто десетилетие на XX век. Тези катастрофи подрязаха крилата на устрема и тикнаха страната в една бездна, изход от която не се виждаше.

Стойчо Мошанов е ученик и студент, когато България изглежда най-динамичната държава в Европейския югоизток. А като офицер през войните е свидетел на катастрофите. Тъкмо на неговата генерация - формирала се в една бляскава епоха и оцеляла в три последователни войни - се пада невероятно тежката мисия: след крушението да се превъзмогне отчаянието и се открие верният път за по-нататъшното развитие.

На първо време, естествено е да надделеят песимизмът, чувството за безизходица, даже за обреченост. Миналото бе отречено - в него се откри само предопределеност за погромите. По такъв начин ще се създаде прецедент за всяка преломна ситуация - прибързано да се зачеркне предходното развитие и да се провъзгласи "нова ера", в която отрицанието на "черното минало" се съчетава с илюзията за "светло бъдеще".

Партията на тесните социалисти се преименова в комунистическа, въодушевена от примера на Октомврийската революция. Тя си постави за пряка цел завземането на политическата власт с революционни средства и установяване на диктатура на пролетариата във формата на съветска власт. Изолирана и самоизолирала се от всички други политически сили, тя получава широко влияние върху основата на кризата в обществото, в институциите, в идеите, в морала.

БЗНС се издига като първостепенна политическа сила. "Самостоятелната селска власт" има амбицията за начало на "нова ера" - отрицание на личния режим, на останалите партии, на основаната върху Търновската конституция форма на управление. Лидерите на буржоазните партии са пратени в затвора, където очакват Държавния съд като виновници за катастрофата. Така и БЗНС е изолиран и се самоизолира за останалите политически сили.

При това положение е неизбежно обединението на всички така наречени "стари партии" или "партии на реда" в името на съхранението на строя и режима както срещу "селската

демокрация", така и срещу "пролетарската диктатура". Демократичните пътища са не толкова запушени, колкото неизгодни - огромното мнозинство от избирателите подкрепя БЗНС и БКП. Обединените буржоазни сили се ориентират към заговора. На 9 юни 1923 г. с военен преврат е свалено законното правителство. Отново е отречено близкото минало с всички възможни средства, включително и с терор. Отново е провъзгласена "нова ера" - на демокрацията и законността. Сговористкият режим отстрани непосредствената опасност от земеделското управление и косвената - свързана с комунистическото движение. Двете обречени въстания - през юни и септември 1923 г., както и отвратителният атентат в черквата "Св. Неделя" през април 1925 г. - бяха използувани за физическо унищожение на най-ярките представители на политическата и интелектуалната левица. Затворите бяха препълнени. Стотици поеха нерадостния път на емиграцията. БКП бе обявена извън законите, БЗНС - обезсилен. Вътрешно и международно сговористката власт бе злепоставена. Смяната на Цанков с Ляпчев в началото на 1926 г. имаше за цел да върне страната към нормален парламентарен режим, без да се засегне властта на Сговора и без да се допусне възмогването на левицата. За тази промяна Мошанов има личен принос. В парламентарните избори през 1931 година Демократичният сговор бе победен от опозиционната коалиция на демократическите партии, в която бе включен и БЗНС - един от редките случаи в парламентарната ни история. Страната се върна към традиционните методи на управление, а БЗНС, простил се с илюзията за "самостоятелната власт", се нареди сред "партиите на реда". Само след три години Народният блок бе свален с военен преврат. Провъзгласи се "нова ера", която вече отричаше самата партийна система на управление, а вдъхновение намираше в европейския фашизъм. Постепенно начело на диктатурата застана самият цар.

Краят на Втората световна война ознаменува краха на авторитаризма от фашистки тип, в чиито рамки се развива и България след 1934 г. Настъпи нов разцвет на парламентарната демокрация. Страните от Източна Европа останаха извън него. Те попаднаха в съветската сфера на влияние, което

правеше неминуемо налагането на съветския модел на управление. България бе сред тях. Девети септември 1944 г. бе обявен за началото на нова ера - ерата на социализма, на реалното народовластие, на социалната справедливост. Отрече се цялата по-раншна система на управление, като диктатура на малцинството над мнозинството. Пренебрегваха се достиженията, абсолютизираха се провалите и неправдите. Линията на периодическо отрицание и обновление не прекъсва. На априлския пленум на ЦК на БКП (1956) бе разобличен култът към личността. След 10 ноември 1989 г. на пълно отрицание бе подложена първо тъй наречената "априлска линия", а после и целият следдеветосептемврийски период, характеризиран просто като тоталитаризъм.

Така, докато страстно клеймяха предшествениците си, новите ръководители сами трупаха факти, въз основа на които ще бъдат отречени от наследниците си. Става дума не само за пропагандна разправа. Намесваше се съдът, който въз основа на закона елиминираше политическия противник. Под съд са давани министрите от първия стамболовистки режим, от радослависткия режим. При управлението на БЗНС бяха затворени и дадени под съд министрите от правителствата, управлявали по време на войните. Самите земеделски министри бяха избивани, затваряни, принудени да емигрират. Комунистите бяха избивани от "неотговорни фактори", пълнеха затворите, биваха интернирани или заставяни да емигрират. За тях се основаха първите концлагери в България. Народният съд осъди на смърт по-голямата част от министрите, управлявали след 1 януари 1941 г., и от депутатите на XXV обикновено Народно събрание. Последваха процесите срещу Никола Петков и други опозиционни дейци, срещу Трайчо Костов и други комунистически ръководители.

Навремето, когато писах книгата си за буржоазната опозиция - началото на 60-те години, - направих извода за неустойчивостта на демократичните правителства, а оттук - за нестабилността на буржоазната демокрация в България. Изводът съответстваше на равнището ми на изследовател тогава, а и на идейните разбирания, в чийто дух бях формиран. Подобно явление откривах и в ред други страни на Централна, Източна и Южна Европа (Русия, Полша, Унгария, Румъния, Гърция,

Югославия, Испания, Португалия). Деколонизацията след Втората световна война доведе в повечето от бившите колониални страни до установяване на различни форми на авторитарно управление. Следователно, заключавах аз, буржоазната демокрация не е доказала универсалния си характер; тя показва устойчивост само при конкретните икономически и политически условия на Западна и Северна Европа и извън Европа - в САЩ, Канада, Япония...

Две десетилетия по-сетне събитията опровергаха моето заключение. След войната парламентарната демокрация показа нов и истински възход. Тя се утвърди в страни, които бяха преминали през фашизма, като Германия и Италия. По пътя й поеха Испания и Португалия след падането на диктатурите на Франко и Салазар. Провалът на тоталитаризма в Източна Европа възроди отново традициите на демокрацията. Какво ще покаже бъдещето - не можем да предугадим, но във всеки случай именно демокрацията е решаващата тенденция на съвременното развитие на европейския континент. При тази нова ситуация в нова светлина изпъква и дейността на такива дейци като Стойчо Мошанов. Тя се вписва в аналите на борбата на демокрацията срещу тоталитаризма, а не изразява - както ни се струваше до неотдавна, - съпротивата на буржоазната демокрация срещу социализма.

В изборите за Велико народно събрание през есента на 1946 г. БРП/к/ получи 52% от гласовете. Това бе най-големият изборен успех на Комунистическа партия в доскорошните сателити на Третия Райх, постигнат при управление, в което доминиращо положение заемаше Комунистическата партия, а в страната бяха разположени части на съветската армия. Без тези две благоприятни обстоятелства самостоятелното комунистическо мнозинство във ВНС очевидно не би било постижимо, въпреки безспорното широко влияние, което БРП/к/ бе добила непосредствено след 9 септември 1944 г. Но дори влиянието й да не бе толкова широко - както се казва: и да не съществуваше, щеше да бъде създадено, дори мнозинството да бе в ръцете на други партии, ходът на събитията нямаше да претърпи съществено изменение. Той бе до голяма степен предрешен отвън. Идеите за социализъм, за съветски модел

на управление, за ръководна роля на Комунистическата партия, колкото и да се възприемаха като изход в условията след войната, не бяха в състояние да се наложат по изборен път. Поради това диктатурата бе неизбежна, а покрай нея и жестокостта, с която бяха смазани всички, опитали се да попречат - не да заплашат - на предначертания изход.

Разбира се, би било опростителство и нагаждане към изискванията на нова конюнктура, ако се обяснява всичко с външна принуда и вътрешно насилие.

Един от новите митове, който се налага, е за Октомврийската революция като дело просто на фанатизма на болшевишката партия и амбицията на Ленин. А тя стана възможна заради условията в света и специално в Русия, създадени в началото на XX в. - егоизмът на капитализма, социалната несправедливост, политическото безправие, националният гнет, колониалният грабеж, разрушителната стихия на войната. Всичко това натрупваше масово недоволство, податливост към радикални програми и примамливи идеали, независимо от това, доколко са реализуеми, доколко - химерични. Така революцията обективно съзряваше като възможност. Социалистическият идеал при тези условия се оказа мобилизиращият лозунг, който бе в състояние да насочи революционната енергия към определена цел. Това, че революцията се разгоря в страна като Русия, до голяма степен предопределя специфичните й черти, на които впоследствие се придаде универсален характер. Нейният характер не е достатъчно основание , за да се преценява обосноваността й. У. Уйлсън, като кандидат за президент през 1912 г., предупреждаваше избирателите: " Нима не знаете, че красноречиви, но безсъвестни хора, на които е безразлична съдбата на нацията, могат да хвърлят страната в огън? Нима не знаете, че народът мисли: това, което се върши, е неправилно. Това дава възможност на безсъвестния човек да се вдигне и да каже: Ето пътя! След мен! - и да поведе по пътя на разрушението. Ако това се случи, тогава ще се окажем на прага на революцията. Да, и ние сме пред лицето на революцията!" Не става дума тук за потвърждаване или отхвърляне на казаното от Уйлсън. Става дума за реалното присъствие на вероятността за революция поне в политичес-

ката борба, и то дори в страни като САЩ, и то още преди да избухне Първата световна война.

Фашизмът надделя в част от европейските страни в условията на дълбока криза на западното общество. В борбата срещу фашизма комунистическите партии бяха в челните редици. През Втората световна война се издигна неимоверно авторитетът на Съветския съюз, а комунистическите партии добиваха национален облик. Антифашистките сили, обединени в общата борба, бяха разделени в разбиранията си за следвоенния свят - за едни бе достатъчно да се възстановят националната независимост и парламентарната демокрация, други търсеха нов икономически и политически ред. В Западна Европа комунистическите партии се превърнаха в първостепенни политически сили. САЩ се чувстваха длъжни да се намесят военно, икономически и политически. Започна процесът на разпадане на колониалните страни. Повечето от тях обявиха, че поемат пътя на капиталистическото развитие и че се придържат към необвързаност спрямо оформените военно-политически блокове. За едни - надежда, за други - заплаха, комунизмът изглеждаше като алтернатива на капиталистическото общество.

В такава обстановка народната демокрация се представяше за път към бързо преодоляване на изостаналостта и премахване на несправедливостта чрез установяване на еднопартийна по същество власт, колективизация на селското стопанство, национализация и индустриализация. Парламентарната демокрация, обявена за "буржоазна", се отхвърля като непригодна за условията на България - не само не е дала резултат, но е довела до тежки катастрофи; партиите са изродени, единствено Комунистическата партия, опряна и на пряката съветска поддръжка, разкрива възможности за бързо и всестранно развитие. Дори тези, които не споделяха критичната оценка за миналото и розовата перспектива за бъдещето, се съобразяваха с реалността: България се намираше в съветската сфера на влияние; Западът бе приел това и нямаше друг изход, освен приспособяване към даденостите и в тези рамки да се съдейства за максимално благоприятното решаване на националните проблеми.

Стойчо Мошанов бе един от най-подготвените за общес-

твена и държавна дейност българи, чийто апогей трябваше да настъпи през 30-те и 40-те години. Роден на 25 януари 1892 г. в Дряново* в заможно търговско семейство, той завършва висшето си образование в Екс ан Прованс (Франция). Участва като офицер в Балканската и в Първата световна война. По семейна традиция влиза в Демократическата партия, с която са свързани някои от големите постижения в националното ни развитие. Неговият чичо Никола Мушанов е втората по значение личност в ръководството ѝ - след признатия лидер Александър Малинов. Но племенникът е достатъчно самолюбив, за да допусне това роднинство да определя собствената му политическа изява. За да се разграничи от чичото, той се връща към по-старата форма на фамилното име - разликата е в една буква; така от Мушанов става Мошанов. Без съмнение това съображение надделява, за да остане на страната на Ляпчев в Демократическия сговор, когато през 1924 година Малинов и Мушанов възстановяват самостоятелното съществуване на Демократическата партия. Стойчо Мошанов е депутат в правителственото мнозинство в XXII Народно събрание и от опозицията в XXIII, когато чичо му възглавява правителството на Народния блок. В спомените си той така емоционално описва сдобряването на Ляпчев - вече на смъртно легло - с по-раншните му партийни другари Малинов и Мушанов.

След смъртта на Ляпчев и след като Цанков разцепи Сговора, за да създаде самостоятелна партия под влияние на национализма, Мошанов постепенно се разграничава от остатъците на ефемерната партия. Но не се връща в Демократическата. Доста силно е разочарованието му от политическите нрави, от партийното разделение и партизанското настървение. Мошанов не е чужд на идеята за обновяване на буржоазната демокрация - чрез реформиране на държавната уредба, чрез засилване на изпълнителната власт, прегрупиране на партиите и по-целенасочена социална ангажираност. Затова го виждаме на страната на царя, който реши лично - вместо да представи това на амбициозни политици като Цанков или Кимон Георгиев и Дамян Велчев - да възглави процеса на "обновяването". През 1935 г. Стойчо Мошанов е министър на

*/ Почина на 10 януари 1975 г. в София

стопанството в правителството на Андрей Тошев, което има за задача да прехвърли властта на Военния съюз към двореца. През 1938 г. е избран за председател на XXIV обикновено Народно събрание.

Участието в управлението по време на безпартийния режим му причинява още по-големи разочарования. Те отново го връщат към някогашната политическа и партийна среда. Не само той, и други политици се убеждават, че с отрицанието на недостатъците на парламентарната демокрация - мними и действителни, - всъщност се подготвя почвата за диктатура. Изхвърлен от управлението, той е отстранен от политическия живот, тъй като фактически са премахнати всякакви възможности за изява на опозиционни настроения. Нови хора, неопетнени с партийно минало, заемат ръководните постове в държавата. Отсъствието на всякакъв политически опит ги прави съвсем подходящи за проводници на една политика, обсъждана и решавана от царя и "обкръжението" му.

Дойде 9 септември 1944 г. След краткотраен период на възстановяване на партийно-политическия живот, се наложи диктатурата на пролетариата. Мошанов се оказа в кюпа на буржоазните политици, които бяха не само елиминирани, но и напълно изолирани. Цяла фаланга обществеици, родени в края на миналия и началото на нашия век, не добиха възможност да разгърнат сили и да разкрият качествата си както поради безпартийния режим след 1934 г., така и поради социалистическия след 1944 г. В разстояние само на едно десетилетие на два пъти се отстраняваха ръководни политически дейци и управлението се поемаше от нова обществена среда, която тепърва трябваше да се школува политически и професионално. Ако това бе изгодно с оглед на някои непосредствени политически цели, то за цялостното развитие на българското общество и държавата имаше изключително тежки последици. Навремето Стойчо Мошанов е бил обвиняван в склонност към задкулисни игри, в политическа безхарактерност и безпринципност. Впрочем, кой ли обществен деец не е получавал какви ли не обвинения? Но като се оглежда цялата му обществена дейност (не да се изхожда от отделните прояви), можем да заключим, че главната му линия на поведение се определя

не от грижа за собствената кариера (без такава грижа да се заклеймява), а от определени разбирания за национален и държавен интерес.

Причислявали са го към така наречените "министериабли" - младите политици, домогващи се с всички сили и средства към министерски пост, и то с оглед удовлетворяване на лична потребност, а не на обществен дълг. Вярно е, че седеммесечното правителство на Тошев, в което той е министър (единственият министерски пост, който е заемал), постигна единединствен резултат: разчисти пътя за царското самодържавие. Не такова бе очакването на Мошанов. Но един общественик може ли да действа само когато е налице пълна сигурност, че ще постигне целта си? Още повече че не всичко зависи от личната воля, от личното умение. Обричат се на бездействие и безплодие онези, които гледат как да не се окалят, да не се злепоставят. Те не натрупват грехове, но и не допринасят обществена полза. Един се хвалеше, че през целия период до 10 ноември 1989 г. не допуснал с нищо да се ангажира, даже така си построявал фразите, че избягвал думи като "социализъм", "другари". (Спомням си по този повод за сина ми, който по-късно се научи да произнася звука "р"; той умело подбираше думи без "р" и бе много доволен, че другарчетата му не усетиха хитрината). Мошанов е правил компромиси. Но тъкмо той през лятото на 1939 г. доказа,че над високия пост, над царското благоволение, на което се радваше, поставя разбирането си за национален интерес. Ново потвърждение на политическа смелост бе готовността му да се заеме с мисията в Кайро с ясното съзнание, че тя може да сложи край на политическата му кариера.

Дългите години, прекарани в затвора и концлагер, не можеха с нищо да се обосноват и оправдаят, освен че Стойчо Мошанов бе изтъкната политическа личност, която би оказала влияние в обществото. Той не бе заемал никакъв пост през годините на войната - нещо повече, бе подложен на изолация тъкмо като противник на провежданата вътрешна и външна политика. След 9 септември 1944 г. влиза отново в Демократическата партия, която бе в опозиция на отечественофронтовската власт, но политическа активност не проявяваше.

Обърнете внимание - сам е с опозицията, когато чичо му управлява,а дава рамо на чичо си, когато Демократическата партия е в опозиция! Не са толкова чести подобни примери в историята ни. Пропагандата упорито го представяше за агент на "английския империализъм", изпратен в Кайро, за да докара английска окупация на България. Въпреки усилията на следствените органи, това обвинение си остана недоказуемо, до съд изобщо не се стигна, което , разбира се, не попречи на пропагандата да продължи натякванията си.

Изпитанията не бяха сломили характера и нравствеността на Стойчо Мошанов. Той не показваше злорадство, злоба, отмъстителност. Не се държеше като политик, който не може да прости отстраняването му от властта и от обществения живот, а като патриот, който разсъждава и действува не с партийни, а с национални критерии. Не натрапваше мъченичеството си, но отстояваше вижданията си върху историята, в която бе участвал. Беше готов да признае постиженията, но не и да се примирява с авантюрите. Изглеждаше, че сам бе повярвал в необратимостта на пътя, поет след войната, и естествено бе желанието му този път да води към успехи. Завърнал се от първото си - след две десетилетия - пътуване до родния град Дряново, той бе приятно изненадан от променения облик на България. Споделяше тези си впечатления със задоволство, баз да се докарва на когото и да е.

В собственото си злощастие не виждаше нищо необичайно - такава изглеждаше съдбата на българските политици открай време. Бившите министри по правило минаваха през съдилища, арести, затвори, емиграция. И Стойчо Мошанов изглеждаше примирен, че е минал по обичайния ред. Пък и имаше съзнание, че е допускал грешки, че се е подавал на заблуди и увлечения. Но това не значеше да се примирява с нови заблуди и увлечения. Смяташе за свой дълг да съдейства за разкриване на миналото с надеждата, че не само ще помогне на историците, но и на хората изобщо да усвоят уроците му. Обяснимо и оправдано е желанието да защити себе си от необосновани обвинения. Но пишеше заради истината така, както я разбираше, срещу преиначаването, срещу пропагандните тези, които се налагаха било поради полити-

чески съображения, било поради професионална негодност (историческите институции бяха пълни със случайни хора, които си бяха намерили препитание, като направо безчинстваха върху клетата историография).

Мемоарите му са писани на хубав език. Мисълта си изразява точно и ярко. Не му липсва чувството за ирония и изобщо способността да види събитията откъм комичната им страна. Независимо от феноменалната си памет, той гледаше да документира изложението. Сам издирваше документи - някои за първи път бяха ползвани в мемоарите му. Твърденията му специално за мисията в Кайро се възприемаха скептично или направо с недоверие от предубедените. Публикуваните американски дипломатически документи се явиха навреме, за да потвърдят написаното от Мошанов. Широката документална обоснованост предаде изследователски характер на част от ръкописа. Солидният политически опит и дълбокото и непосредствено познаване на международните отношения предопределят задълбочеността и всестранността на анализа. Мошанов се отнасяше към мемоаристиката си като продължение на по-раншната си политическа дейност, обслужваща пак националната кауза, националните интереси.

Усеща се тук-там нагаждане с действителността в България по времето, когато са написани мемоарите. Премълчават се епизоди, на други се слага по-силен акцент, пресилват се оценки. Струва ми се, че Мошанов не разкрива цялостно тогавашното си отношение към политиката на СССР и към дейността на БКП. Не че го е заставял някой - сам се съобразяваше с някои изисквания на времето. Трябва ли да го съдим за това? Намират се праведници, които само това съзират. Още повече че праведниците се проявяват като правило, когато условията са се променили коренно. Споменах, че Мошанов бе лишен даже от пенсия. Можеше ли изобщо да отхвърли възможността мемоарите му да се откупят от архива на БАН? Ръкописите преди откупуването се даваха задължително на рецензенти. С това обстоятелство трябваше да се съобразява. Пък и кой ли автор, съзнателно или не, не е под влияние на времето си?

И друго. Мошанов силно желаеше и се надяваше мемоарите му да се публикуват. Една-единствена бе пречката - официалната линия не допускаше опонент, а официално заклеймените нямаха право да се защитят. И все пак желаеше и

се надяваше мемоарите да видят бял свят, а не просто да потънат в архивите. Вероятно си е мислел да ги направи подходящи за публикуване при онези условия*. И би било много полезно, ако наистина бяха публикувани. Много по-силно би било тогава въздействието им не просто за историческата наука, но и върху общественото съзнание изобщо.

Мемоарите на Стойчо Мошанов за навечерието и края на войната отразяват една, в истинския смисъл на думата, преломна епоха от историята на европейския континент, от нашето собствено минало. Неговите лични свидетелства са градиво, даващо възможност да се изследва и разкрие цялостно тази епоха. Написани живо и образно, с богато съдържание, мемоарите са ценни не само за историка, но изобщо за любознателния читател. Как свежо например са описани церемониите за 50-годишнината на Хитлер - актьорството на фюрера, високите му гости, поставени в унизително положение (румънският външен министър, началник-щабът на литовската армия), "женският корпус" на Рибентроп, който с прелестите си привлича вниманието на ръководителите на европейските държави.

Отстъплението на западните демокрации в Мюнхен пред Хитлер и Мусолини, последователата окупация на Чехословакия стреснаха малките държави в Югоизтока. Новото съотношение на силите изискваше нова ориентация. Това особено важеше за страна като България, твърдо придържаща се към неангажираността спрямо която и да е велика сила. Стойчо Мошанов чувстваше нужда да си уясни по-нататъшните ходове на хитлерова Германия, още повече че предпочитанията на царя и Кьосеиванов накланяха към нея. Той прие поканата да почете с присъствието си юбилея на фюрера, но не за да стори реверанс на кандидата за господар на Европа, както някои постъпиха и както други побързаха да го заподозрат, а за да си даде сметка за онова, което очаква България. От посещението се върна убеден, че трябва да се търси подкрепата на демокрациите срещу неизбежния натиск на тоталитаризма. В наше

*/ В един сборник, озаглавен "Векове", издаден през 1972 г. от издателство "Народна младеж", успях да включа дневника на полк. Желязков за мисията в Кайро; този дневник Мошанов бе приложил към мемоарите си.

време отстъплението пред хитлеровия натиск се представя едва ли не за връх на дипломатически такт. Но срещу това отстъпление още тогава се противопоставяше друга политика. Нейни защитници бяха най-авторитетните политически лидери. Те виждаха бъдещето само в рамките на европейската демократична коалиция, макар и да съзнаваха, че не е по силите на България един въоръжен конфликт с Оста. Не на лични амбиции и на честолюбие се дължи сблъсъкът Мошанов-Кьосеиванов през лятото на 1939 г. Този сблъсък бе изява на дълбокото разделение в обществото за насоките на българската външна политика пред наближаващата световна война.

От мемоарите узнаваме какво въздействие оказва върху българската политика съобщението на пълномощния министър в Берлин - царския довереник Първан Драганов. На 14 юни той донася, че според управляващия съветското посолство Астахов предстои обрат в отношенията между Берлин и Москва. Този обрат би обезсмислил англо-френско-съветските преговори и би засилил позицията на Райха спрямо западните демокрации. От това произтичаха сериозни изводи за българската политика. Западът няма да бъде в състояние ефикасно да противодейства срещу натиска на Оста в Югоизтока. България е длъжна своевременно да урегулира отношенията си със СССР, чиято роля в региона бързо ще нарасне, а срещу възможни съветски аспирации и действия тя може да намери подкрепа само в Германия. Така бе уредено официалното посещение на Кьосеиванов в Берлин и посещение - неофициално и на ниско равнище - на парламентарна делегация в Москва. Едновременната визита на председателя на Народното събрание в Лондон и Париж подкопаваше формулираната линия на приоритети в самото навечерие на войната. Самите управляващи среди побързаха да обвинят Мошанов в англофилство, макар по време на разговорите в Лондон той да осъждаше както безразличието на Англия към България, така и политиката й изобщо по време на Мюнхен и след Мюнхен.

Тази визита остана най-откритата демонстрация на онези среди в България, които се противопоставяха на една ориентация към Третия Райх.

По време на официалното си посещение в Берлин от 5 до 7 юли Кьосеиванов не пое политическото задължение. Но посещението даде нов тласък на сближението между двете страни и за засилване на хитлеристкото влияние над България.

По същото време бе уговорено и официално негово посещение в Рим.

Ориентацията към Третия Райх се дължеше не само на конюнктурата през лятото на 1939 г. Тя произтичаше от събития и процеси в европейските отношения между двете световни войни, които не зависеха от волята и намеренията на българските управляващи среди. От една страна - общата западна политика на плахи опити за съпротива, със стремеж за споразумение с агресивните сили. От друга - поведението на западните демокрации към България през целия междувоенен период.

Две десетилетия българската държава, независимо от това какъв режим управляваше - земеделски, сговористки, на Народния блок, царска диктатура, -бе подозирана, пренебрегвана, обвинявана във възможни грехове. Две десетилетия съседните държави бяха покровителствани и облагодетелствани в ущърб на България. Така се формира психологическата нагласа за утвърждаване на убеждението, че справедливите български искания не могат да разчитат на благосклонност сред демократична Европа; че Германия единствена може да предостави нужното външно съдействие. Предвидливите политици наломняха, че българската ориентация е длъжна да изхожда от това не кой какво предлага в началото на войната, а кой какво е в състояние да даде в края й. Те бяха убедени, че победителят в евентуален военен конфликт не може да бъде друг, освен демокрацията.

Посещението на Мошанов в Лондон и Париж бе насочено тъкмо срещу целта, която управляващите среди преследваха с посещението на Кьосеиванов в Берлин. Първата им реакция идваше само да потвърди, че е възприета линия, която се налага като единствено правилна и спасителна и, в съгласие с привичката, всякакво различие с нея, всяка резервираност се отхвърля като непатриотична и пагубна.

Ако правителството държеше на неотклонност от неутралитета, очевидно, едновременните посещения в Берлин и Рим, в Лондон и Париж, в Москва биха били само полезни. Но посещението на Кьосеиванов бе представено като първостепенно политическо събитие; уговорено бе посещение в Рим, Мошанов бе открито дезавуиран, посещението на парламентарната делегация в Москва бе фактически премълчано.

Така в самото начало на войната българската политика, без да поема ангажименти, възложи надеждите си на Герма-

ния. Онова което по-сетне ще се дефинира като "благосклонен към Оста неутралитет", бе демонстрирано още преди войната да избухне. В този избор се съчетаваше стремежът да се запази България извън войната, но без да пропусне възможностите за удовлетворяване на националните аспирации. Решаваща роля изигра не толкова прекият германски натиск, колкото неспособността, а и нежеланието на Запада да вдъхне някаква надежда.

Дързостта на Мошанов да се противопостави на ориентацията към Третия Райх не е просто проява на лично мъжество; тя е и един капитал за България изобщо. Пет години по-сетне бе нужен тъкмо човек като него, който не просто да се съобразява и нагажда към променливия ход на войната, но и с по-раншното си поведение да вдъхва доверие за искреност и убеденост.

В мемоарите срещаме личности, познати от европейската история, от нашата собствена история - Хитлер и Рибентроп, Титулеску и Гафенко, Стоядинович, Арас, Ерио, цар Борис, Кьосеиванов, Багрянов, Драганов, д-р Г.М. Димитров... Мненията и преценките на Мошанов може да не допадат всекиму и в това няма нищо неестествено. Те не бива изобщо да се схващат като безспорни и окончателни, а като лични свидетелства, в които се отразяват и обективни факти, и субективно отношение.

Стойчо Мошанов не крие антипатията си към Кьосеиванов. Не по-различно е отношението на Кьосеиванов към него. Повече от четири години Кьосеиванов задържа министър-председателския пост, просто защото бе нужен на царя. Царят, както обикновено, се държи прикрито, готов да използва всяка евентуалност, която международната ситуация ще предложи. Той имаше съзнанието, че политиката на необвързаност ще бъде поставена на сериозно изпитание, щом избухне войната. Лично предпочиташе да се постигне разбирателство между западните демокрации и Оста и сам се опитваше да съдейства със скромните си възможности. Но отстъпчивостта не задоволяваше агресорите. Войната ставаше неизбежна. Българската политика, без да отстъпва от неангажираността, все повече се нагаждаше към Германия. Кьосеиванов не чувстваше, че, с оглед наближаващата война, е нужен нов проводник на царската политика. Затуй така ревниво приема предизвикателното пътуване на Мошанов - другояче не може да си го обясни,

естествено, освен като лична акция. Но Мошанов проявява същата подозрителност. Лозунгите, нашарили дома му по време на изборите за XXV Народно събрание - "Вън англо-френски агенти!" - се приписват на Кьосеиванов. По-скоро те са дело на комунистическата пропаганда, която по това време обявява за главен враг "англо-френския империализъм", а вътре в страната - легалната опозиция.

Сам Мошанов трябваше да се разочарова в илюзията за съчетаване на безпартийния режим с парламентарно управление. Но тъкмо сблъсъкът с Кьосеиванов по външнополитическата ориентация го отърси и от заблудите към вътрешната политика. Нито царят, нито Кьосеиванов имаха намерение да възстановят парламентарното управление - целта им бе не да търсят сътрудничество с истинското народно представителство, а да създадат видимост на парламентаризъм. Техните предпочитания не намериха подкрепа дори в правителственото мнозинство на XXIV Народно събрание. Мошанов стана изразител на тази част от мнозинството, която в политическите си разбирания за парламентаризъм и за насоките на външната политика бе по-близка до опозицията. Тъкмо това бе причината царят и Кьосеиванов да вземат решение за разтуряне на XXIV Народно събрание - една година след като то започна законодателната си дейност - и по такъв начин да отстранят и Стойчо Мошанов от високия пост.

Главната задача на изборите за XXV Народно събрание, проведени в края на 1939 г. - началото на 1940 г., бе да не се допуска силна група, която би затруднявала прогерманската външнополитическа ориентация. А тъкмо тази ориентация исторически се оправда. Стойчо Мошанов, който през лятото на 1939 г. се опита да осуети един разрив на България със западните демокрации, пет години по-сетне бе най-подходящ да поеме мисията за възстановяване на отношенията с тях. Тази мисия ще се използува по-сетне, за да бъде подлаган на репресии. В Турция, а и в Кайро той предупреждава, че евентуално английско нашествие ще предизвика съветското. Българската политика се придържаше към линията, изработена в навечерието на войната - да не влиза в неравен бой с велика сила, да бъде допусната войската й без съпротива, щом стигне до границата и покаже желание да я пресече. Правителството на Багрянов даде указание да не се оказва въоръжена съпротива срещу евентуално навлизане на съветски войски.

Правителството на Муравиев допълни не само да не се оказва съпротива, а всячески да им се съдейства.

Всеобщо бе убеждението, че, настанил се с войски в България, Съветският съюз не ще се задоволи с обикновен завой в политиката. Ако в началото Отечественият фронт търсеше общи акции с легалната опозиция, през август 1944 г. вече ги отклоняваше, което свидетелстваше за намерението му самостоятелно да поеме властта. Тъкмо чрез Отечествения фронт би се установил в България режим в съответствие със съветските идеологически пристрастия и политически интереси.

Историческата наука не е разкрила кога точно Съветският съюз решава сам да действа в България. Тази перспектива се имаше предвид като напълно възможна. В същото време не изглеждаше абсолютно необходима, освен ако има намерение да слезе към Егея. В такъв случай би възникнал конфликт с Англия, който се избягваше. Следователно едно навлизане в България би означавало включването ѝ в съветската сфера на интереси. Подобно намерение Съветският съюз бе изразил през ноември 1940 г. както в разговорите на Молотов с Хитлер в Берлин, така и чрез предложението до София за българо-съветски пакт за взаимна помощ. Германия се противопостави решително, а българските управляващи среди, без всякакви умувания, отхвърлиха предложението. През лятото на 1944 г. управляващите съзнаваха, че не са в състояние да се противопоставят. А и не разчитаха на някаква помощ отвън. В неофициалните все още разговори Англия бе показвала, че е готова да признае приоритета на съветските интереси в България. САЩ не се ангажираха с такова съгласие, но по това време те признаваха преобладаването на английските съображения в Европа.

От наличните документи може да се допусне, че след средата на август 1944 г. Съветският съюз се ориентира към самостоятелна акция в България*. От съюзническата комисия

---

*/ На 23 август 1944 г. маршал Жуков, повикан ненадейно в Москва, получава заповед да замине незабавно за щаба на Трети украински фронт във връзка с подготовката за война с България. Георги Димитров му казал, че българският народ чака Червената армия, за да свали с нейна помощ царското правителство на Багрянов; Комунистическата партия е взела курс на въстание, което ще започне с навлизането на Червената армия (Г.К. Жуков "Воспоминания и размышления" т. 3. Москва 1990 г, с.164-165).

в Лондон, която подготвяше условията за примирие със сателитните държави, се оттегли съветският представител с мотив, че Съветският съюз не бил във война с България. Англия и САЩ подозираха истинските намерения. Те не възнамеряваха да противодействат, но нямаха нищо против да го изпреварят. Примирието с България би лишило Съветския съюз от повод да й обяви война. Ето защо бяха ускорени преговорите за примирие. Но най-важното бе да не се накърняват отношенията между съюзниците. Примирието, като средство да се отклони навлизането на Червената армия, не биваше да доведе до влошаване на отношенията със Съветския съюз. Така бъдещето на България стоеше на заден план пред изискванията на хода на военните действия. Тя в известна степен бе пожертвана.

В края на август- началото на септември съдбата на България зависеше най-вече от това, кой кого щеше да изпревари. При това действията на западните държави бяха ограничени от фактическото признаване на преимуществото на съветските интереси в този район.

Българското правителство обявило, че не ще се съпротивлява на акцията на СССР, полагаше огромни усилия, за да я избегне чрез примирие със съюзниците му. То допускаше, че разполага с месец - два преди Червената армия да достигне българската граница.

Разгромът на хитлеристите при Яш-Кишинев и излизането на Румъния от войната (23 август 1944 г.) позволяваше на съветските войски да достигнат българо-румънската граница буквално за дни, което стесни по време възможностите за преговори и сключване на примирие. Преговорите се забавяха и от двете страни поради една и съща грижа - да не се злепоставят пред Москва.

В този смисъл мисията на Стойчо Мошанов бе обречена на провал. Той трябваше да демонстрира готовността на България да извърши завой в политиката си, но резултатът зависеше не от него, не от българските управляващи среди, а от взаимоотношенията между големите държави.

Възниква въпросът: ако все пак примирието бе подписано, как би реагирал Съветският съюз?

Неминуемо би било навлизането на съветските войски в България, оправдано в този случай не с нуждите на войната, а направо с жизнените му интереси. И пак Вашингтон и Лондон биха се ограничили да използват този случай, за да заставят Москва да отстъпи в други райони, по-важни за тях. Вече след

края на войната, на Потсдамската конференция, решението, което налагат те за свободни избори в освободените и в бившите сателитни държави, е предназначено по-скоро за вътрешното обществено мнение. Ръководителите на САЩ и Англия не се заблуждаваха, че Съветският съюз ще отстъпи от териториите, в които се бе настанил.

Следователно ходът на събитията в България в края на лятото на 1944 г. беше предопределен не от вътрешните фактори, а от волята на Съветския съюз и съобразяването с нея на неговите съюзници. Тяхна е и отговорността за следвоенното развитие не само на България, но изобщо за тази част от Европа. Правеха се декларации, вземаха се решения, отправяха се призиви и направо подстрекателства, но никой отвън нямаше намерение да противодейства на установеното съотношение на силите. То бе възприето като главно условие за мира в света. И не само през 1945-47 г., когато борбата на опозицията бе до голяма степен трагично обречена, но и през 1956 г., когато унгарското въстание бе смазано, и през 1968 г., когато срещу "пражката пролет" се нахвърлиха армиите на Варшавския пакт, и през 1980 г. в Полша... Коренната промяна в Източна Европа стана възможна, едва когато Съветският съюз сам се оттегли и по такъв начин предостави възможност за самоопределение на страните от социалистическата общност.

Някои у нас сега съжаляват, че българите не познавали масови надигания както в Унгария и Чехословакия, че вълната на съпротивата сякаш спирала на Дунава. Отговор намират в робската психика на българския народ. Но би трябвало да се попитат: в тези страни, които се надигнаха, какво реално постигнаха? Ключът на разрешение на вътрешните проблеми не бе в отделните страни, а в Москва. И не в робската психика е отговорността, а в политиката на онези велики държави, които си служеха със съдбата на малките в конфликтите и съперничествата си.

При тези условия може да се каже, че по време на мисията в Турция и Кайро Стойчо Мошанов направи онова, което бе по силите и възможностите му, за да може България да намери най-благоприятния за себе си изход от една война, за чието избухване не носеше никаква отговорност, а въвличането й в която стана, без да й е предоставен свободен избор.

1990

СЪДЪРЖАНИЕ

Pro domo sua 5

По повод на една дискусия 20

Признателност и поуки 29

Българските партии някога и сега 36

Превърти и поврати в българската история 45

Клио по време на война 75

Френската дипломация и управлението на БЗНС 82

Царската сватба 109

Закъснял опит за привличане на България в Балканска антанта 118

Един епизод от подготовката на Мюнхенската конференция 129

В Крайова - тържество на справедливостта 137

България и итало-гръцката война 145

Среща в Берхтесгаден 151

Българо-съветски пакт за взаимопомощ 160

Англия и присъединяването на България към Тристранния пакт 170

Полковник Донован в София 186

Българският холокост. 203

Загадка - мнима и действителна 211

През погледа на Виши 224

Външната политика на правителството на Иван Багрянов 238

Дневникът на г-жа Филова 333

Навременна среща със спомените на Константин Муравиев 347

България в навечерието и към края на Втората световна война. Свидетелствата на Стойчо Мошанов 368

Забележка. *Статиите са писани и печатани в научната периодика, във вестници и списания през 1974 -1992 г. Препечатват се с известни допълнения или съкращения.*

ИЛЧО ДИМИТРОВ

МИНАЛОТО КАТО ПРОЛОГ
исторически очерци

Редактор *Емилия Гергова*
Технически редактор *Божидар Петров*
Предпечатна подготовка *"ANVIRA"*

"БУЛВЕСТ-2000" ООД
"ПОЛИГРАФИЯ" АД - Пловдив

БУАВЕСТ 2000